

Ekonomia

Wykluczenie społeczne i inkluzja społeczna z wykorzystaniem podmiotów ekonomii społecznej w Polsce na przykładzie województwa łódzkiego

Michał Jerzy Sobczak

**Wykluczenie społeczne
i inkluzja społeczna
z wykorzystaniem podmiotów
ekonomii społecznej w Polsce
na przykładzie województwa
łódzkiego**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Ekonomia

Wykluczenie społeczne i inkluzja społeczna z wykorzystaniem podmiotów ekonomii społecznej w Polsce na przykładzie województwa łódzkiego

Michał Jerzy Sobczak

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

Michał Jerzy Sobczak – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Pracy i Polityki Społecznej, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 39

RECENZENT

Andrzej Rączaszek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

REDAKTOR

Magdalena Kącicka

SKŁAD I ŁAMANIE

Dorota Jary

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Shutterstock.com

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Michał Jerzy Sobczak, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07804.16.0.M

Ark. druk. 11,0

ISBN 978-83-8088-584-4

e-ISBN 978-83-8088-585-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

<https://doi.org/10.18778/8088-584-4>

Ani i Jeremiemu za wsparcie i wyrozumiałość.
Dziękuję, Kocham Was.

Spis treści

WSTĘP	9
RODZDZIAŁ 1	
Wykluczenie społeczne jako kwestia społeczna w Polsce i Unii Europejskiej	13
1.1. Pojęcie, przyczyny i skutki wykluczenia społecznego	13
1.2. Pomiar wykluczenia społecznego	26
1.3. Zagrożenie wykluczeniem społecznym w krajach Unii Europejskiej i w Polsce według województw w latach 2010–2013	33
RODZDZIAŁ 2	
Reintegracja zawodowa jako narzędzie inkluzji społecznej	55
2.1. Pojęcie i przebieg procesu inkluzji społecznej	55
2.2. Praca i jej rola w życiu człowieka. Możliwości reintegracji społeczno-zawodowej w spółdzielniach socjalnych	59
2.3. Aktywna polityka rynku pracy (APRP) i jej instrumenty skierowane do osób wykluczonych	63
2.4. Miejsce przeciwdziałania ekskluzji społecznej w polityce Unii Europejskiej	68
2.5. Narzędzia inkluzji społecznej w polskiej polityce społecznej	71
2.6. Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu w województwie łódzkim	77
2.7. Rynek pracy w województwie łódzkim na tle kraju	80
RODZDZIAŁ 3	
Ekonomia społeczna jako narzędzie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu	87
3.1. Przedsiębiorstwo społeczne jako podmiot ekonomii społecznej	87
3.2. Początki gospodarki społecznej na ziemiach polskich	98
3.3. Ekonomia społeczna w Unii Europejskiej	101
3.4. Sektor ekonomii społecznej w Polsce	106
3.5. Stan rozwoju i wpływ gospodarczy sektora ekonomii społecznej w Polsce wg form organizacyjno-prawnych	110
3.6. Potencjał ekonomii społecznej w zakresie reintegracji społeczno-zawodowej	117
3.7. Ekonomia społeczna w województwie łódzkim	124
ZAKOŃCZENIE	131
Bibliografia	135
Załączniki	141

WSTĘP

Wykluczenie społeczne (ekskluzja społeczna) na początku XXI wieku stało się jedną z podstawowych trosk społecznych w krajach europejskich. Bierze się ono z wszelkiego typu nierówności, a polega na swoistej izolacji z życia społecznego osób niepasujących od rozpowszechnionych norm. Dlatego zjawisko to dotyczy wszystkich gospodarek i jest w dużej mierze niezależne od rozwoju gospodarczego krajów. Nie dziwi zatem fakt, że przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu jawi się jako jedna z najważniejszych polityk UE w sferze społecznej.

Ze względu na wielowymiarowy charakter wykluczenia społecznego trudno jest stworzyć jego jedną syntetyczną definicję. Dlatego proponuje się stosować raczej ujęcie opisowe wskazujące możliwe obszary wystąpienia tego zjawiska oraz odpowiednie jego symptomy. Za obszarami i symptomami wykluczenia społecznego kryją się skutki, które są dość trudne do uchwycenia. Niewątpliwie do bezpośrednich konsekwencji ekskluzji społecznej można zaliczyć niewypełnianie ról społecznych, ograniczone korzystanie z zasobów publicznych, czy brak dostatecznego zabezpieczenia własnej egzystencji w godny sposób, co w konsekwencji wiąże się z:

- pozbawieniem władzy i dostępu do podejmowania ważnych decyzji,
- mniejszymi prawami (dyskryminacją prawną),
- ograniczonym dostępem do różnych instytucji (ograniczenie różnych świadczeń),
- ograniczonym dostępem do edukacji, pracy zawodowej, wypoczynku itp.,
- niższą pozycją ekonomiczną,
- znacznym narażeniem na skutki społecznych nacisków i kryzysów,
- społecznym naznaczaniem i napiętnowaniem.

Proces przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu nazywamy inkluzją społeczną – włączeniem do społeczeństwa. Polega ona na umożliwieniu osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym uczestnictwa w życiu ekonomicznym, kulturalnym i społecznym, czyli życia na poziomie co najmniej przeciętnym dla danego społeczeństwa. Zwalczanie wykluczenia społecznego zostało zapisane jako jeden z celów Unii Europejskiej w Traktacie z Maastricht oraz w Traktacie Amsterdamskim. Obecnie jest to jeden z trzech priorytetów Strategii Europa 2020: rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu – wspieranie gospodarki charakteryzującej się wysokim poziomem zatrudnienia i zapewniającej spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną, co odzwierciedla się w planach krajowych i wojewódzkich.

W Polsce polityka przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu realizowana jest poprzez pomoc społeczną i zatrudnienie socjalne, na obu tych polach swoją rolę do odegrania mają podmioty ekonomii społecznej (gospodarki społecznej). Skuteczniejszą metodą inkluzji społecznej wydaje się ta oparta o zatrudnienie socjalne, ponieważ jej zamierzonym efektem jest usamodzielnienie się beneficjentów i uniezależnienie od pomocy społecznej w dalszych etapach życia.

Zatrudnienie socjalne uwzględnia ograniczone możliwości świadczenia pracy przez osoby objęte tą usługą. Mając na uwadze ekonomiczne, ale i społeczne skutki pracy, przydziela się zagrożonym wykluczeniem pracę społecznie użyteczną. Kluczowe są zatem społeczne profity pracy zawodowej, takie jak: interakcja ze współpracownikami, identyfikacja z miejscem pracy, poczucie przydatności i bezpieczeństwa, a w dalszej kolejności wynagrodzenie. Celem ostatecznym takiego zatrudnienia jest reintegracja społeczna i zawodowa beneficjentów. Jedną z form prawnych podmiotów ekonomii społecznej, których celem jest przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu poprzez zatrudnienie socjalne osób wykluczonych, bądź zagrożonych wykluczeniem są spółdzielnie socjalne. Podmioty ekonomii społecznej bardzo często są powoływane właśnie po to, by świadczyć specyficzną usługę społeczną – zatrudnienie socjalne.

Celem niniejszej monografii jest wszechstronne przeanalizowanie zjawiska wykluczenia społecznego oraz metod przeciwdziałania mu. Istotną częścią będzie uporządkowanie badań i wiedzy posiadanej obecnie na ten temat. Dokonana zostanie również ocena przydatności gospodarki społecznej jako jednej z metod inkluzji społecznej.

Rozdział pierwszy dotyczy kwestii wykluczenia społecznego. Opisano przyczyny i skutki tego zjawiska oraz metody jego pomiaru. Następnie przeprowadzona została analiza wielkości zagrożenia wykluczeniem społecznym w krajach europejskich, ze szczególnym uwzględnieniem skali zagrożenia ekskluzją w Polsce. Następnie podobną analizę przeprowadzono na poziomie województw i ulokowano w tym kontekście województwo łódzkie.

Rozdział drugi opisuje przebieg procesu inkluzji społecznej, czyli przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Opisane zostały narzędzia polityki europej-

skiej, krajowej i wojewódzkiej mające na celu ograniczanie ekskluzji społecznej, ze szczególnym uwzględnieniem reintegracji zawodowej. Przeprowadzona została analiza celowości reintegracji zawodowej, wychodząca od roli pracy w życiu człowieka do aktywnej polityki rynku pracy, z naciskiem położonym na funkcjonowanie przejściowych rynków pracy. Rozdział kończy analiza stanu rynku pracy w województwie łódzkim, na którym działają analizowane spółdzielnie socjalne.

Rozdział trzeci dotyczy roli ekonomii społecznej w przeciwdziałaniu wykluczeniu społecznemu. Zawarto w nim opis sektora ekonomii społecznej w Europie, Polsce i województwie łódzkim oraz ukazano miejsce spółdzielczości socjalnej w gospodarce społecznej. Przedstawiono przegląd historii ekonomii społecznej na ziemiach polskich. Przeanalizowano również potencjał podmiotów ekonomii społecznej w prowadzeniu działań z zakresu reintegracji społeczno-zawodowej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym.

ROZDZIAŁ 1

Wykluczenie społeczne jako kwestia społeczna w Polsce i Unii Europejskiej

1.1. Pojęcie, przyczyny i skutki wykluczenia społecznego

1.1.1. Pojęcie wykluczenia społecznego

Wykluczenie społeczne (ekskluzję społeczną) można zdefiniować nie wprost jako pojęcie przeciwstawne do społecznego uczestnictwa w podstawowych zbiorowościach, jak: naród, społeczeństwo, czy społeczność. Jest to więc dobrowolna lub częściej wymuszona warunkami zewnętrznymi izolacja. Dotyczy jednostek, jak również całych grup społecznych. Może wynikać, dla przykładu z: biedy, bezrobocia, odmiennego koloru skóry, religii, kalectwa, preferencji seksualnych i innych¹. Tym samym, jak stwierdza B. Jordan, wykluczenie społeczne zdecydowanie wychodzi poza kategorię skrajnego ubóstwa, które odnoszono do krajów trzeciego świata, czy do objętych transformacją krajów postkomunistycznych. Wykluczenie społeczne dotyczy wszystkich krajów, gdyż wynika z wszelkiego typu nierówności, które mogą być przyczynami

¹ M. Jarosz, *Obszary wykluczenia w Polsce*, [w:] M. Jarosz (red.), *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008, s.10.

różnego typu dyskryminacji². Dla przykładu, mieszkaniowiec wysokorozwiniętego kraju, uzyskujący dochody na poziomie krajowej płacy minimalnej zapewne zostałby sklasyfikowany w swojej ojczyźnie jako osoba zagrożona wykluczeniem społecznym z tytułu ubóstwa, gdzie przy zachowaniu takiego samego poziomu dochodów w kraju mniej rozwiniętym należałby pewnie do klasy średniej. Wykluczenie może równie dobrze dotyczyć dziecka, które wśród rówieśników dysponuje gorszym modelem telefonu komórkowego, a więc przyczyna nierówności nie jest tu istotna, a decyduje fakt występowania izolacji społecznej ze względu na występowanie takiej nierówności. Fakt występowania nierówności jest ściśle związany z gospodarką rynkową, więc nie można ich traktować jako złych z natury, gdyż poprzez konkurencję mogą prowadzić wręcz do rozwoju. Jednak gdy prowadzą one do dyskryminacji i izolacji to stają się czynnikiem wykluczenia społecznego.

Pojęcie wykluczenia społecznego wydaje się stosunkowo nowe, gdyż dobrze przystaje do opisu współczesnych problemów społecznych. Jednakże już M. Weber³ wprowadził podobne pojęcie – zamknięcia społecznych i ekonomicznych szans. Początkowo było to pojęcie dotyczące zamkniętych struktur społecznych, które tworzyli ludzie z zewnątrz dla zachowania swoich przywilejów – getta etniczne, zamknięte zakłady psychiatryczne. Pojęcie to rozszerzył następnie F. Parkin, wyodrębniając proces izolowania się pewnych grup społecznych w obronie swych pozycji, co prowadzi do powstawania społecznych nierówności, a w dalszej kolejności wykluczenia społecznego⁴. Nie każda izolacja musi być od razu wiązana z wykluczeniem społecznym, gdyż o wykluczeniu społecznym pewnej grupy orzeka reszta społeczeństwa, a sami wykluczeni nie mając odpowiedniej perspektywy porównawczej często sami nie odczuwają tego zjawiska. Tym samym, ekskluzji społecznej nie można traktować jako subiektywnego odczucia osób nią dotkniętych. Jest ona raczej obiektywnym osądem sytuacji danej grupy społecznej dokonywanym przez otoczenie.

Pojęcie wykluczenia społecznego we współczesnym znaczeniu prawdopodobnie po raz pierwszy zostało użyte w publikacji R. Lenoira z roku 1974 zatytułowanej *Les exclus*. Przypisano do niego osoby mieszkające we Francji, które nie uczestniczyły ani w rozwoju społecznym, ani ekonomicznym⁵.

W latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku termin wykluczenie społeczne został użyty oficjalnie we francuskiej polityce społecznej. Oznaczał on różne grupy osób żyjące na marginesie społeczeństwa i pozbawione jednocześnie dostępu do systemu zabezpieczenia społecznego. Z biegiem lat pojęciem tym objęto również osoby młode skonfliktowane z otoczeniem. Jednakże, gdy podstawowym proble-

² B. Jordan, *A theory of poverty and social exclusion*, Polity Press, Cambridge 1996, s. 1–5.

³ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, PWN, Warszawa 2002, s. 272–273.

⁴ F. Parkin, *Marxism and class theory: A bourgeois critique*, [w:] R.F. Levine (red.), *Social class and stratification. Classic statements and theoretical debates*, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2006, s. 130–133.

⁵ P. Broda-Wysocki, *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, IPISS, Warszawa 2012, s. 25.

mem społecznym zaczęło być bezrobocie, pojęcie ekskluzji społecznej zaczęło coraz częściej odnosić w stosunku do osób długotrwale bezrobotnych⁶.

W Polsce termin wykluczenia społecznego pojawił się dosyć późno. Jeszcze w roku 1995 w badaniach nad żebrakami S. Marmuszewski i S. Bukowski mówili o ich wyobcowaniu, wykorzenieniu, wyłączeniu, izolacji, samotności, alienacji a nie o wykluczeniu społecznym, choć wszystkie te terminy oddawały dzisiejsze znaczenie ekskluzji społecznej⁷. Z. Bauman korzystał z terminów zbędni, niechciani, odrąceni, zmarginalizowani w stosunku do ludzi, których dziś po prostu nazywamy wykluczonymi⁸. Wydaje się, że kariera terminu wykluczenia społeczne zaczęła się w polskiej literaturze naukowej dopiero w latach 1999–2000, jednak trudno wskazać autora, który użył go jako pierwszy. Z pewnością był wynikiem tłumaczenia używanego w dokumentach Unii Europejskiej *social exclusion*. Stosunkowo późne dostrzeżenie problemu wykluczenia społecznego w Polsce było związane z tym, że problemy biedy oraz marginalizacji społecznej pojawiły się w dużej mierze wraz z rozpoczęciem transformacji społeczno-gospodarczej i prywatyzacji⁹.

Ze względu na wielowymiarowy charakter wykluczenia społecznego trudno jest stworzyć jego jedną, syntetyczną definicję. Dlatego proponuje się stosować raczej ujęcie opisowe wskazujące możliwe obszary wystąpienia tego zjawiska oraz odpowiednie jego symptomy. Propozycję takiego podejścia do problemu wykluczenia społecznego można znaleźć w Tab. 1.1, choć lista obszarów wykluczenia społecznego ciągle jest rozszerzana, wraz ze zmieniającą się rzeczywistością społeczno-gospodarczą.

Uogólniając, pojęcie wykluczenia społecznego zawiera trzy istotne wymiary:

1. „Wykluczenie z rynku pracy i utrata społecznych więzi – rodzinnych, przyjacielskich, czy z instytucjami społecznymi.

2. Utrata możliwości uczestniczenia, np. w konsumpcji z powodu braku środków pieniężnych czy konieczności życia w slumsach, braku możliwości realizacji własnych praw, korzystania z oświaty lub innych dóbr kulturalnych.

3. Pewien stan wykluczenia społecznego w sensie statystycznym – z jednej strony wykluczenie jest ciągiem postępujących zmian czy ograniczeń w możliwościach uczestniczenia w życiu gospodarczym, politycznym, kulturalnym, czy społecznym, a z drugiej nie jest to proces nieodwracalny.”¹⁰

⁶ S. Golinowska, P. Broda-Wysocki, *Kategorie ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć*, [w:] S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*, IPiSS, Warszawa 2005, s. 36.

⁷ S. Marmuszewski, S. Bukowski (red.), *Żebracy w Polsce*, Wydawnictwo Baran i Suszczyński, Kraków 1995, s. 96.

⁸ Por. Z. Bauman, *Zbędni, niechciani, odrąceni – czyli o biednych w zamożnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2 (1998), s. 3–18.

⁹ P. Rostropowicz, *Marginalizacja społeczna w okresie transformacji. Wybrane zagadnienia*, [w:] P. Rostropowicz (red.), *Wykluczenie społeczne w dobie transformacji ustrojowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, Editio Silesia, Łubowice 2006, s. 29–30.

¹⁰ J. Nowak, *Potencjalne i realne ograniczenia procesu wykluczenia społecznego*, [w:] J. Nowak (red.), *Meandry wykluczenia społecznego*, WWSP TWP, Warszawa 2008, s. 10–11.

Obszar	Symptomy wykluczenia społecznego
Polityczny	Brak praw politycznych, niska frekwencja wyborcza, niski poziom aktywności lokalnej, społeczne niedostosowanie, brak większej aktywności politycznej, bezsilność w sprawach politycznych
Instytucjonalny	Niedorozwój instytucji publicznych: sądowiczych, obywatelskich, bezpieczeństwa, zła administracja, korupcja, ograniczenia zabezpieczenia społecznego
Ekonomiczny	Długotrwałe bezrobocie, niepewność uzyskania bądź utrzymania pracy (job insecurity), gospodarstwa domowe bez osób pracujących, niskie dochody
Spółeczny	Zerwane więzi rodzinne, niechciane cięższe, bezdomność, przestępczość, niesatysfakcjonujące warunki życia
Otoczenie i sąsiedztwo	Degradacja środowiska, brak bądź zła jakość zasobów mieszkaniowych, brak usług lokalnych, osłabienie więzi społecznych i brak wspomagania w sytuacjach kryzysowych (obojętność)
Jednostkowy	Zła kondycja fizyczna i psychiczna, niedostateczne umiejętności i poziom edukacji
Przestrzenny	Koncentracja (getta) i marginalizacja grup społecznych
Grupowy	Wyodrębnienie grup szczególnej podatności na wykluczenie społeczne ze względu na cechy społeczne (np. osoby starsze, niepełnosprawne, mniejszości etniczne)

Tab. 1.1. Obszary i symptomy wykluczenia społecznego

Źródło: S. Golinowska, P. Broda-Wysocki, *Kategorie ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć*, [w:] S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*, IPISS, Warszawa 2005, s. 38.

Rozpatrując pojęcie wykluczenia społecznego w najczęściej rozumianym wąskim ujęciu, można je ograniczyć do trzech rodzajów ściśle powiązanych z ubóstwem:¹¹

- wykluczenie ze sfery pracy,
- wykluczenie ze sfery edukacji, kultury i dostępu do informacji,
- wykluczenie przestrzenne, w tym bezdomność¹².

Synonimem wykluczenia społecznego jest pojęcie ekskluzji społecznej. L. Dziewięcka-Bokun rozumie to jako zjawisko wielowymiarowe, w którym bieda jest tylko jedną z form jej przejawiania. Ekskluzja obejmuje obok materialnej także niematerialną depryzację. Odnosi się do utrwalonej w czasie sytuacji nierównego dostępu do praw i instytucji oraz do drastycznego załamania się stosunków społecznych. Można przyjąć, że bieda to brak lub słaby dostęp do dóbr i usług, a ekskluzja to wykluczenie z miejsca i relacji w społeczeństwie wynikające z sytuacji życiowej, tj. biedy, bezrobocia, uzależnień i innych. Objęte są nią grupy biednych i jednocześnie wyalienowanych, czyli grupy o niskich dochodach materialnych, słabych więziach społecznych

¹¹ Ubóstwo (bieda) według Banku Światowego to niemożność osiągnięcia minimalnego standardu życiowego (za: World Bank Institute, *Introduction to poverty analysis*, 2005, s. 8).

¹² E. Tarkowska, *Kategoria wykluczenia społecznego a polskie realia*, [w:] Orłowska M. (red.), *Skazani na wykluczenie*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2005, s. 21.

oraz ograniczonym dostępem do życia społecznego i kulturalnego. Ekskluzję społeczną charakteryzuje strukturalny brak możliwości uczestniczenia w „normalnym” życiu społecznym, bezsilność i bezradność wobec zwielokrotnionych trudów własnego życia, które często prowadzą do izolacji i napiętnowania społecznego¹³.

Na potrzeby niniejszej monografii pojęcie wykluczenia społecznego potraktowane będzie w sposób wąski, podyktowany potrzebą dalszego postępowania analitycznego. Co oznacza, że przy definiowaniu wykluczenia społecznego za punkt wyjścia przyjęta będzie przyczyna powstania, a nie skutek, jaki niesie za sobą to zjawisko¹⁴. A zatem, wykluczeniu społecznemu podlegają ludzie, którzy ze względu na swoją sytuację materialną, niepełnosprawność, bezdomność, uzależnienia, choroby, status społeczny w ograniczony sposób mogą korzystać z praw i przywilejów przysługujących innym członkom społeczeństwa, przede wszystkim w sferze pracy, a także kultury, edukacji i innych. Ten stan bywa pogłębiany, gdyż osoby te często żyją wśród ludzi z podobnymi problemami.

1.1.2. Przyczyny i skutki wykluczenia społecznego

Pojęcie wykluczenia społecznego jest bardzo szerokie, gdyż wiele czynników może je generować. Zazwyczaj wynika ono z niedoboru: materialnego, edukacyjnego, informacyjnego, czy niepełnosprawności, ale przyczyn występowania tego zjawiska można by wymienić o wiele więcej. Często wykluczenie ma miejsce dopiero w momencie, kiedy nałoży się na siebie kilka czynników. Tab. 1.2 wskazuje najczęściej opisywane w literaturze przyczyny wykluczenia społecznego oraz określenie prawdopodobnych skutków przez nie wywoływanych.

Podstawową przyczyną powstawania wykluczenia społecznego jest ubóstwo. Chodzi nie tylko o niedobory w budżetach domowych powodujące bardzo ubogą konsumpcję, ograniczoną do dóbr niezbędnych do egzystencji, ale także o wynikające z niej ograniczenia możliwości jednostki, czy rodziny w wielu innych sferach życia. Ubóstwo dochodowe powoduje depryzację jednostek i ich rodzin w zakresie aspiracji zawodowych,¹⁵ edukacji, ochrony zdrowia, warunków mieszkaniowych, uczestnictwa w kulturze i sposobu spędzania czasu wolnego. Takie osoby nie korzystają w pełni z przypisanych im praw i przywilejów społecznych. Bardzo niepokojącym zjawiskiem jest również dziedziczenie ubóstwa, przez co utrwała się styl życia w biedzie. Mamy do czynienia z syndromem wyuczanej bezradności, powstaje tzw. kultura ubóstwa¹⁶.

¹³ L. Dziewięcka-Bokun, *Ekskluzja społeczna jako problem polityki społecznej*, [w:] L. Dziewięcka-Bokun, Zamorska K., *Polityka społeczna. Teksty źródłowe*, WUWr, Wrocław 2003, s. 211–212.

¹⁴ Szczegółowo możliwe przyczyny i skutki wykluczenia społecznego zostały omówione w podrozdziale 1.1.2.

¹⁵ Niepokojącym i narastającym zjawiskiem jest ubóstwo osób pracujący, którzy uzyskują niewystarczające dochody z pracy do osiągnięcia minimalnego standardu życiowego.

¹⁶ M. Danecka, *Ubodzy i bezrobotni*, [w:] M. Jarosz (red.) 2008, *op. cit.*, s. 107–109.

Przyczyny wykluczenia społecznego	Skutki wykluczenia społecznego
Ubóstwo	– konsumpcja ograniczona do dóbr potrzebnych do egzystencji, – ograniczenia funkcjonowania w wielu sferach życia, – deprywacja jednostek i ich rodzin w sferze aspiracji zawodowych, edukacji, ochrony zdrowia i innych, – niemożność nadszczenia za kulturą konsumpcjonistyczną.
Bezrobocie	– ubóstwo, – zmiana środowiska społecznego ze współpracowników na innych bezrobotnych, – samoizolacja i depresja, – utrata kompetencji umożliwiających powrót na rynek pracy, – pojawienie się dysfunkcji w rodzinie, – rozwój patologicznych zjawisk społecznych (przestępczość, uzależnienia, itp.)
Niepełnosprawność	– pozbawienie lub ograniczenie dostępu do podejmowania decyzji w społeczeństwie, – mniejsze możliwości wyboru, a większe przymusu w działaniach życiowych, – mniejsze szanse i gorsza sytuacja ekonomiczna, – mniejsze możliwości zawodowe, w tym zdobywania wykształcenia i podnoszenia kwalifikacji, – mniejszy dostęp do kultury, – przebywanie w odizolowaniu od reszty społeczeństwa w zakładach leczniczych i opiekuńczych.
Nieodpowiednia przestrzeń życiowa (jakość zasobów mieszkaniowych, sąsiedztwo, bezdomność)	– utrudniony wypoczynek i rozwój życia rodzinnego, – zaniedbana infrastruktura społeczna i edukacyjna, – utrudnione wychowywanie dzieci, – niska gwarancja ochrony posiadanych dóbr i bezpieczeństwa zamieszkania.
Uzależnienia	– pogorszenie stanu zdrowia, – powstawanie stanów depresyjnych, – problemy ze znalezieniem pracy lub utrata zatrudnienia, – problemy z prawem.
Odbicie kary pozbawienia wolności	– zły stosunek reszty społeczeństwa do osób karanych, – problemy ze znalezieniem pracy, – nałogi, – trafiać do złej przestrzeni życiowej, – ubóstwo.
Przynależność do mniejszości seksualnych, narodowych i etnicznych, migrantów lub uchodźców	– ograniczenie dostępu do dóbr i korzystania z różnorodnych zasobów kapitału (ekonomicznego, politycznego społecznego, kulturowego), – brak zaufania ze strony reszty społeczeństwa.
Niskie wykształcenie	– bezrobocie.
Nierówność w dostępie do edukacji	– ograniczenie w dostępie do podręczników, dodatkowych zajęć, – konieczność wcześniejszego zakończenia edukacji, – ograniczony dostęp do rynku pracy.
Stan zdrowia	– ograniczony dostęp do rynku pracy, – ubóstwo, – ograniczenia funkcjonowania w wielu sferach życia.

Brak dostępu lub nieumiejętność posługiwania się nowoczesnymi technikami informacyjnymi	– ograniczony dostęp do rynku pracy, – ograniczenia w podnoszeniu kwalifikacji, – problemy w dostępie do usług publicznych, – ograniczenie możliwości edukacyjnych, – ograniczenie rozwoju i możliwości funkcjonowania w społeczeństwie.
---	--

Tab. 1.2. Najczęstsze przyczyny i skutki wykluczenia społecznego**Źródło:** opracowanie własne.

Podobnie sprawę traktuje K.W. Frieske, który twierdzi, że szczególnie groźnym zjawiskiem związanym z wykluczeniem społecznym jest to, że ludzie o stosunkowo niskim statusie społecznym są marginalizowani jako cała grupa społeczna, a dodatkowo podlega ono mechanizmom międzygeneracyjnego dziedziczenia¹⁷. Potwierdza to Z. Kwieciński, który wskazuje, że osiągnięcia szkolne są uwarunkowane w dużej mierze przez czynniki pozaszkolne, głównie rodzinne, a tym samym szkoły powszechne są doskonałym instrumentem utrwalania różnic, uwarunkowanych przez zróżnicowane warunki rozwojowe w domu rodzinnym¹⁸. Szkoły mogą być również miejscem, w którym wykluczane są osoby niemogące nadążyć za kulturą konsumpcyjną¹⁹.

W czasach postępującej globalizacji i dużej konkurencji na rynku pracy nasilającą się przyczyną wykluczenia społecznego jest bezrobocie. Szczególnie wykluczający charakter ma bezrobocie długotrwałe, które zazwyczaj niesie za sobą ubóstwo oraz wiele innych skutków natury społecznej i ekonomicznej. Z punktu widzenia makroekonomicznego skutki bezrobocia ogółem mogą być zarówno pozytywne, jak i negatywne. Pozytywne związane są z podnoszeniem konkurencyjności na rynku pracy, w efekcie daje ono impuls do poprawy kwalifikacji pracowników i produktywności pracy. Negatywne związane są ze zmniejszeniem dochodów państwa ze względu na mniejsze podatki, produkcję, czy konieczność wypłacania świadczeń socjalnych. Powstają ogólnospołeczne skutki, jak zmniejszenie się stopy zawieranych małżeństw, a zwiększenie liczby rozwodów²⁰. W przypadku bezrobocia długotrwałego występują właściwie tylko negatywne skutki.

Pod względem społecznym utrata pracy ma duży wpływ na kontakty bezrobotnych z otoczeniem, gdyż zmienia się sieć kontaktów międzyludzkich – osoby te wy-

¹⁷ K.W. Frieske, *Marginalność społeczna – normalność i patologia*, [w:] K. W. Frieske (red.), *Marginalność i procesy marginalizacji*, IPISS, Opracowania PBZ, z. 13, Warszawa 1999, s. 28.

¹⁸ Z. Kwieciński, *Szkoła a wykluczenie*, [w:] K. Marzec-Holka, H. Gruza-Steinke, A. Rutkowska (red.), *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, WUKW, Bydgoszcz 2005, s. 35.

¹⁹ Samo nabywanie dóbr pierwszej potrzeby nie zaspokaja obecnie pragnienia posiadania dóbr wymarzonych. Brak możliwości nabywania dóbr i usług w odpowiedniej ilości już powoduje frustrację wśród osób ubogich, która wręcz może być pogłębiona przez otrzymywanie tych dóbr w formie pomocy. Sam fakt, braku możliwości kupowania prowadzi do procesów marginalizacji w społeczeństwie. M. Oliwa-Ciesielska, *Nowe nierówności jako przyczyna wykluczenia społecznego*, [w:] K. Marzec-Holka, H. Gruza-Steinke, A. Rutkowska (red.) 2005, *op. cit.*, s. 211.

²⁰ E. Kwiatkowski, *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2002, s. 77–89.

chodzą ze środowiska związanego z miejscem pracy, a trafiają w środowisko innych bezrobotnych i osób korzystających z pomocy społecznej. To początek izolacji społecznej, do której dochodzi zjawisko samoizolacji bezrobotnego, związane ze stanem ogólnej depresji psychicznej, co dalej obniża jego zainteresowania, oczekiwania życiowe i pogłębia wykluczenie społeczne. Dodatkowo, bezrobocie negatywnie wpływa na funkcjonowanie rodziny – zmniejsza się autorytet bezrobotnych członków rodziny, co może prowadzić w dalszej konsekwencji do przemocy w rodzinie. Bezrobocie sprzyja rozwojowi patologicznych zjawisk społecznych, jak przestępczość, narkomania i alkoholizm, które same w sobie są przyczynami, ale także konsekwencją wykluczenia społecznego²¹. Przeciagające się w czasie bezrobocie powoduje utratę kwalifikacji zawodowych osób pozostających bez pracy. Z czasem takim osobom coraz trudniej znaleźć pracę, gdyż ich kompetencje przestają przystawać do realiów rynku pracy. W konsekwencji takie osoby zniechęcają się do dalszego poszukiwania pracy, wypadają z kategorii bezrobotnych i trafiają do grupy biernych zawodowo.

Grupą społeczną zagrożoną wykluczeniem społecznym są niepełnosprawni, którzy przez wieki żyli na marginesie społeczeństwa. Ludzie niepełnosprawni najczęściej żyli w niedostatku i izolacji w szpitalach, które w małym stopniu miały charakter instytucji leczniczych, a pełniły funkcje hospicjów, przytułków dla opuszczonych, do których trafiali głównie ludzie z widocznymi schorzeniami ruchowymi lub psychicznie chorzy²². Obecnie, w krajach wysokorozwiniętych, wiele się robi dla socjalizacji osób niepełnosprawnych, ale cały czas możemy się spotkać z osobami dotkniętymi wykluczeniem społecznym, które objawia się poprzez:

1. Pozbawienie lub ograniczenie dostępu do podejmowania decyzji w społeczeństwie.
2. Mniejsze możliwości wyboru, a większe przymusu w działaniach życiowych.
3. Mniejsze szanse i gorsza sytuacja ekonomiczna.
4. Mniejsze możliwości zawodowe, w tym zdobywania wykształcenia i podnoszenia kwalifikacji.
5. Gorszą pozycję na rynku pracy.

Właściwie każdy z powyższych punktów można by równie dobrze odnieść do wszystkich wykluczonych. Jednak niepełnosprawni, dotknięci wykluczeniem społecznym często nie mają dużego wyboru drogi edukacyjnej czy zawodowej. Mają niewielki dostęp do dobrodziejstw kultury. Dodatkowo, ich życie opiera się w dużej mierze na transferach ze strony państwa, ale z drugiej strony dużą część budżetu domowego takich osób pochłaniają koszty leków i rehabilitacji. Takie osoby są tym samym bardziej podatne na skutki wszelkiego typu kryzysów ekonomicznych i reform systemowych²³.

²¹ *Ibidem*

²² J. Erenc, *Bycie innym. Problem wykluczenia i izolacji ludzi niepełnosprawnych*, WUG, Gdańsk 2008, s. 104–105.

²³ *Ibidem*, s. 107–108.

Przyczyną jak i skutkiem wykluczenia społecznego może być również po prostu zły stan zdrowia. Z jednej strony dobry stan zdrowia wpływa na lepszą efektywność pracy i tym samym dobrobyt ludzi. Z drugiej strony osoby ubogie, bezrobotne, z nałogami, bezdomne, o niskim poziomie edukacji charakteryzują się gorszym stanem zdrowia,²⁴ który dodatkowo utrudnia lub wręcz uniemożliwia włączenie społeczne.

Kolejną przyczyną wykluczenia społecznego jest brak dostępu do mieszkań, uwzględniając radykalną formę pod postacią bezdomności. Tematem powiązanim jest zamieszkiwanie w złym sąsiedztwie, co może być przyczyną izolacji. Zanieczyszczona przestrzeń, zniszczona infrastruktura, agresywne zachowania współmieszkańców, czy przestępczość to cecha wielu osiedli w dużych miastach, a nawet miasteczek czy wsi. Takie otoczenie, nierzadko w połączeniu ze złymi warunkami mieszkaniowymi, utrudniają wypoczynek i rozwój życia rodzinnego. Dodatkowo, infrastruktura społeczna, czy edukacyjna w takim otoczeniu jest zazwyczaj zaniebana, co zmniejsza szanse osób wychowywanych w takim otoczeniu na czerpanie w pełni z praw i przywilejów społecznych²⁵. Przykładem takich osób mogą być ludzie mieszkający w gettach biedy i przestępczości w Stanach Zjednoczonych. Młodzi ludzie wychowujący się w tych dzielnicach często popadają w konflikty z prawem i rzadko odnoszą znaczący sukces zawodowy.

Dla lepszego zrozumienia tematu warto uporządkować pojęcia bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego. Według definicji koncepcyjnej Europejskiej Federacji Narodowych Organizacji Pozarządowych Pracujących na rzecz Bezdomnych FEANTSA istnieją trzy domeny konstytuujące „dom”. Domena fizyczna, czyli przestrzeń zaspokajająca potrzeby człowieka i jego rodziny względem ochrony przed warunkami atmosferycznymi itp. Kolejna domena społeczna, czyli umożliwienie zachowania prywatności i realizacji życia rodzinnego, np. rodzicielstwa, małżeństwa, czy dzieciństwa. Ostatnia domena prawna to gwarancje ochrony posiadanych dóbr i bezpieczeństwa zamieszkania łącznie z tytułem prawnym do zajmowanego lokum. Jeśli człowiek zostanie pozbawiony choćby jednej z domen staje się bezdomnym lub wykluczonym mieszkaniowo²⁶. Rysunek Z.1.1²⁷ oraz Tab. Z.1.1 przedstawiają schemat i opis siedmiu obszarów bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego, co obrazuje poziom złożoności i wielowymiarowości tego zjawiska.

Często wymienianym skutkiem wykluczenia społecznego, a zarazem przyczyną pogłębiania tego stanu rzeczy są uzależnienia od substancji psychoaktywnych. Mogą to być środki legalne jak alkohol albo nielegalne jak narkotyki. Skutkiem

²⁴ A. Sowa, *Zdrowie i choroba a ubóstwo i wykluczenie społeczne*, „Polityka Społeczna” 11–12/2006, s. 16–19.

²⁵ S. Golinowska, *Wykluczenie społeczne* [w:] S. Golinowska (red.), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje*. Polska, Europa i Świat, IPISS, Warszawa 2008, s. 129–130.

²⁶ *Koncepcyjna i operacyjna definicja bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego FEANTSA*, <http://www.bezdomnosc.edu.pl/content/view/19/71/>, [Dostęp 7.02.2011].

²⁷ Każda tabela i rysunek, których numeracja zaczyna się od litery „Z” znajduje się w załącznikach. Pierwsza liczba w numeracji oznacza numer załącznika.

uzależnienia jest pogorszenie stanu zdrowia, czy powstawanie stanów depresyjnych. Osoby uzależnione mają problemy ze znalezieniem pracy lub uzależnienie może być przyczyną utraty zatrudnienia. Obserwuje się dodatnią korelację między uzależnieniami a przestępczością, czy liczbą samobójstw. Ponadto, uzależnione są coraz młodsze osoby, więc zjawisko to jest przenoszone na młodsze pokolenia, które już od młodego wieku są narażone na ekskluzję²⁸.

Grupą narażoną na wykluczenie społeczne są osoby opuszczające instytucje odosobnienia po odbyciu kary pozbawienia wolności. Bardzo często są to ludzie nisko wykształceni, borykający się z nałogami, spośród których wielu niedługo po wyjściu z więzień zasila szeregi bezrobotnych i bezdomnych. Ich problemy wiążą się nie tylko z niską mobilnością zawodową, czy trudnością w zaspokojeniu podstawowych potrzeb życiowych, ale przede wszystkim ze stosunkiem do nich reszty społeczeństwa. Zazwyczaj są traktowani jako osoby niegodne zaufania i niezdolne do przeżywania czy wyrażania wyższych uczuć, w tym wchodzenia w pozytywne związki międzyludzkie. Takie postrzeganie byłych więźniów bardzo ogranicza ich możliwości do uczestniczenia w życiu społeczeństwa. Niechęć reszty społeczeństwa do kontaktów z byłymi więźniami powoduje u nich zagrożenie wykluczeniem społecznym²⁹.

Jak wskazuje M. Shinn, w społeczeństwie jednostki mogą nie mieć szczęścia i dokonywać złych wyborów. Społeczeństwo racjonalnie wyciąga konsekwencje wobec niektórych z tych wyborów, takie jak kary więzienia za przestępstwa, chociaż racjonalni ludzie mogą dyskutować nad surowością kary. Potocznie mówi się, że kara więzienia jest spłaceniem długu wobec społeczeństwa, jednak mimo jego uregulowania nakłada się dodatkowo na byłych więźniów trwale ubóstwo, czy bezdomność. W przypadku Stanów Zjednoczonych zaobserwowano, że ryzyko bezrobocia, ubóstwa, bezdomności, a tym samym wykluczenia społecznego rośnie, gdy osoba wychodząca z więzienia jest Afroamerykaninem, a nie rasy białej³⁰. Co oznacza, że przyczyny wykluczenia społecznego mogą się kumulować i pogłębiać skutki ekskluzji.

Grupami społecznymi, które podlegają procesom marginalizacji, izolacji, dyskryminacji i pozbawienia możliwości aktywnego uczestnictwa w życiu wspólnot społecznych, są mniejszości narodowe i etniczne, migranci oraz uchodźcy. Pod względem ograniczeń dostępu do dóbr i korzystania z różnorodnych zasobów kapitału (ekonomicznego, politycznego społecznego, kulturowego) są to grupy podobne do wszystkich wcześniej opisanych. Podobnie, jak w przypadku osób opuszczających zakłady karne, marginalizacja mniejszości czy migrantów wynika

²⁸ A. Przybyłka, *Patologia społeczna jako skutek wykluczenia społecznego w województwie śląskim*, [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Zapobieganie wykluczeniu społecznemu*, WAEKA, Katowice 2005, s. 375–383.

²⁹ A. Jaworska, *Tożsamość więźnia jako determinant wykluczenia społecznego*, [w:] J. Nowak (red.) 2008, *op. cit.*, s. 89–90.

³⁰ M. Shinn, *Homelessness, Poverty and Social Exclusion in the United States and Europe*, "European Journal of Homelessness", Vol. 4/2010, s. 36–37.

w dużej mierze z braku zaufania reszty społeczeństwa do nich. Można tu wprowadzić pewne rozróżnienie na wykluczenie „wewnętrzne”, dotyczące mniejszości narodowych i etnicznych, oraz „zewnętrzne” – imigranci, uchodźcy. W przypadku ekskluzji wewnętrznej praktycznie wszystkie państwa demokratyczne starają się walczyć z tego rodzaju zjawiskiem. Natomiast wykluczenie „zewnętrzne” jest często usankcjonowane prawnie i wynika z ograniczenia dostępu imigrantów, czy uchodźców do niektórych dóbr, praw i przywilejów społecznych³¹. Przykładem na gruncie polskim mogą być ograniczenia możliwości pobytu na terytorium RP i dostępu do rynku pracy obcokrajowców spoza Unii Europejskiej³².

Na wykluczenie edukacyjne można patrzeć dwójako. Z jednej strony wykluczenie jest związane z bardzo niskim poziomem wykształcenia części społeczeństwa – są to osoby z wykształceniem niepełnym podstawowym, podstawowym, czy gimnazjalnym. Taki stan rzeczy skutkuje dla tych osób problemem ze znalezieniem pracy. Jednak państwo, poprzez obowiązek szkolny wymusza osiąganie coraz wyższego poziomu wykształcenia przez obywateli, więc populacja osób o bardzo niskim poziomie wykształcenia zmniejsza się i niedługo nie powinna stanowić dużego odsetka społeczeństwa³³. Według danych Narodowego Spisu Powszechnego w 2011 roku osoby z wykształceniem średnim i wyższym stanowiły 48,5% społeczeństwa w wieku 13 lat i więcej, a osoby z wykształceniem tylko podstawowym 18,3%. W grupie wiekowej 20–34 lata statystyki te wynosiły odpowiednio 68,9% i 2,4%, natomiast dla grupy wiekowej 65 lat i więcej – 33,4% oraz 45,5%, co oznacza, że faktycznie poziom wykształcenia podnosi się, i osoby z bardzo niskim wykształceniem stanowią coraz mniejszy odsetek społeczeństwa³⁴. Z przyczyn natury demograficznej problem ten powinien się w przyszłości sam rozwiązać. Dużo bardziej niepokojące wydaje się wykluczenie edukacyjne wynikające z nierówności szans w dostępie do edukacji. Te są wywołane poprzez mieszkanie w znacznej odległości od placówek edukacyjnych lub złą sytuację materialną wielu rodzin, przez co powstają ograniczenia w dostępie do podręczników, dodatkowych zajęć, a niektórzy są zmuszeni przez sytuację życiową do rezygnacji z dalszej edukacji i podjęcia pracy zarobkowej³⁵.

Szkoła i nauczyciele są największą szansą dla młodych ludzi na to, żeby nie dziedzić wykluczenia społecznego po rodzicach. Niestety, jak wskazują E. Tarkowska, K. Górniak, A. Kalbarczyk polskie szkoły nie uczą równości i solidarności międzyludzkiej. Nie wspierają edukacji osób pochodzących ze środowisk ubóstwa³⁶.

³¹ A. Jasińska-Kania, S. Łodziński, *Wykluczani z narodu: mniejszości narodowe, migranci, uchodźcy*, [w:] M. Jarosz (red.) 2008, *op. cit.*, s. 243–245.

³² Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Departament Polityki Migracyjnej, *Polityka Migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*. Dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 31 lipca 2012 r.

³³ P. Kozarzewski, *Wykluczenie edukacyjne*, [w:] M. Jarosz (red.) 2008, *op. cit.*, s. 138–140.

³⁴ Dane statystyczne opracowane na podstawie <http://www.stat.gov.pl/bdl> [Dostęp 11.11.2013]

³⁵ P. Kozarzewski, 2008, *op. cit.*, s. 138–140.

³⁶ E. Tarkowska, K. Górniak, A. Kalbarczyk, *System edukacji, ubóstwo, wykluczenie społeczne*, „Polityka Społeczna”, 11–12/2006, s. 33.

Nowym rodzajem wykluczenia społecznego jest tzw. wykluczenie informacyjne, zwane też cyfrowym. Polega ono na braku dostępu lub nieumiejętności posługiwania się nowoczesnymi technikami informacyjnymi. Osoby podlegające wykluczeniu informacyjnemu można porównać do wykluczonych społecznie analfabetów. Jest to analfabetyzm XXI wieku. W erze gospodarki opartej na wiedzy, ludzie zagrożeni wykluczeniem informacyjnym mogą napotkać:

- problemy ze znalezieniem pracy (niewystarczające umiejętności),
- ograniczenia w podnoszeniu kwalifikacji (brak dostępu do informacji, publikacji i kursów elektronicznych, do literatury fachowej, do organizacji zawodowych o szczeblu krajowym i międzynarodowym),
- problemy w dostępie do usług publicznych (załatwianie spraw urzędowych),
- ograniczenie możliwości edukacyjnych młodzieży (może to prowadzić do dalszego utrwalenia dziedzicznego wykluczenia społecznego – patologie w miastach, na terenach popegeerowskich itp.),
- ograniczenie rozwoju i możliwości funkcjonowania w społeczeństwie przez osoby niepełnosprawne³⁷.
- Powyższe wnioski potwierdzają również badania w ramach projektu badawczego: *Wykluczenie cyfrowe na rynku pracy* przeprowadzonego przez IPISS w latach 2008–2010. Osoby korzystające z Internetu częściej pracują zawodowo od niekorzystających. Wśród pracujących, korzystający z Internetu uzyskują lepiej płatną pracę od niekorzystających. Dodatkowo korzystający częściej podnoszą swoje kwalifikacje i umiejętności. Korzystanie z technologii informacyjnych podnosi zdolność ludzi do zatrudnienia³⁸. Wykluczenie cyfrowe może być początkiem innych form wykluczenia społecznego, takich jak bezrobocie, ubóstwo, bezdomność itd.

Wykluczenie cyfrowe można rozumieć dużo szerzej. Według wyników badań Ł. Arenda podlegają jemu nie tylko ludzie, ale również mikro, małe i średnie przedsiębiorstwa. Duże korporacje są na dużo wyższym poziomie skomputeryzowane niż sektor MŚP. Zmniejszają się wprowadzić różnice w wymiarze materialnym, gdyż praktycznie wszystkie firmy mają równy dostęp do technologii informacyjnych, jednak różnice pojawiają się w wymiarze wykorzystania (mikro, małe i średnie przedsiębiorstwa ograniczają się zazwyczaj do edytorów tekstów, arkuszy kalkulacyjnych i tworzenia prostych stron internetowych) oraz umiejętności (zarówno pracodawcy dysponują mniejszą wiedzą i umiejętnościami z zakresu IT, jak i pracownicy, których są w stanie pozyskiwać). Te dwa wymiary powodują, że coraz więcej małych i średnich przedsiębiorstw jest zagrożonych wykluczeniem cyfrowym, a tym samym ma mniejsze możliwości odniesienia sukcesu rynkowego³⁹.

³⁷ A. Szewczyk, *Oblicza ubóstwa w społeczeństwie informacyjnym*, PWN, Warszawa 2006, s. 150–153.

³⁸ Ł. Arendt, *Wykluczenie cyfrowe na polskim rynku pracy – podsumowanie, wnioski, rekomendacje*, [w:] E. Kryńska, Ł. Arendt (red.), *Wykluczenie cyfrowe na rynku pracy*, IPISS, Warszawa 2010, s. 189.

³⁹ Ł. Arendt, *Wykluczenie cyfrowe w sektorze małych i średnich przedsiębiorstw*, IPISS, Warszawa 2009, s. 186–190.

Utrata konkurencyjność może skutkować koniecznością zwolnień, czyli wykluczenie cyfrowe przedsiębiorstw może generować bezrobocie.

Wykluczenie społeczne może być efektem połączenia kilku przyczyn jednocześnie. Ta sytuacja przynosi o wiele bardziej dotkliwe konsekwencje dla osób nim dotkniętych. Jak wskazuje A. Kotlarska-Michalska ludzie, którzy są skazani na wykluczenie społeczne pod kilkoma względami jednocześnie, np. ekonomicznym, kulturalnym, edukacyjnym i konsumpcyjnym, mają świadomość wyrzucenia na margines oraz prawie pewność, że nigdy nie wrócą na utracone pozycje⁴⁰. Taka świadomość może jeszcze bardziej pogłębić u dotkniętych wykluczeniem społecznym poczucie bezradności i izolacji.

Obok przyczyn w skali mikro dodatkowo sam system zabezpieczenia społecznego przyjęty przez dany kraj może wpływać na zagrożenie wykluczeniem społecznym. Tab. Z.1.2 przedstawia wpływ podstawowych systemów zabezpieczenia społecznego na zagrożenie wykluczeniem społecznym. Tradycyjnie system liberalny jest wiązany z takimi krajami jak Stany Zjednoczone, Kanada, czy Wielka Brytania i może prowadzić do większego nasilenia zjawiska wykluczenia społecznego. System korporacjonistyczny, czyli oparty o negocjacje pomiędzy rządem, organizacjami pracodawców i pracowników, odwołujący się do dialogu społecznego, charakterystyczny jest dla większości krajów UE, gdzie zagrożenie wykluczeniem społecznym jest zazwyczaj niższe niż w krajach liberalnych. W systemie socjaldemokratycznym promuje się wysokie zatrudnienie, a dodatkowo przy bardzo wysokich podatkach rząd redystrybuuje usługi społeczne. System socjaldemokratyczny tradycyjnie jest kojarzony z krajami skandynawskimi i najlepiej przeciwdziała ekskluzji społecznej. System śródziemnomorski występuje np. w Grecji, Hiszpanii czy Portugalii, charakteryzuje się raczej mało rozbudowanym systemem zabezpieczenia społecznego, poza systemem emerytalnym. Rynek pracy w systemie śródziemnomorskim nastawiony jest na ochronę praw pracowników⁴¹. System polityki społecznej, który występuje w Polsce jest najbardziej zbliżony do systemu korporacjonistycznego.

Wnioski M. Stephens i S. Fitzpatrick'a potwierdza również M. Shinn wskazując, że Stany Zjednoczone i Wielka Brytania,⁴² czyli kraje o systemie liberalnym charakteryzują się większą bezdomnością, nierównościami dochodów oraz słabszym systemem wsparcia społecznego⁴³ niż kraje, które wybrały inne systemy zabezpieczenia społecznego. To oznacza, że większe zagrożenie wykluczeniem społecznym występuje w krajach liberalnych. Te, które są wysoko rozwinięte pod względem gospodarczym mogą stwarzać, szczególnie w okresach dobrej koniunktury gospo-

⁴⁰ A. Kotlarska-Michalska, *Przyczyny i skutki marginalizacji w Polsce*, [w:] K. Marzec-Holka, H. Gruza-Steinke, A. Rutkowska (red.) 2005, *op. cit.*, s. 79.

⁴¹ M. Stephens, S. Fitzpatrick, *Welfare Regimes, Housing Systems and Homelessness: how are they linked?*, "European Journal of Homelessness", vol. 1(12)/2007, s. 202–204.

⁴² Choć należy mieć na uwadze regulacyjny wpływ UE na system polityki społecznej Wielkiej Brytanii, w związku z czym zmienia się obraz w polityki społecznej w tym kraju w kierunków modeli socjaldemokratycznych.

⁴³ Por. M. Shinn 2010, *op. cit.*, s. 19.

darczej, poczucie stabilizacji i bezpieczeństwa swoim mieszkańcom. Jednak kryzysy zazwyczaj mocno doświadczają mieszkańców wszystkich krajów liberalnych. Każdy z wymienionych systemów ma swoje mocne i słabe strony, przez co lepiej lub gorzej przeciwdziała różnym typom zagrożenia wykluczeniem społecznym.

1.2. Pomiar wykluczenia społecznego

1.2.1. Techniki pomiaru wykluczenia społecznego

Dla pomiaru, identyfikacji i analizy wykluczenia społecznego należy skorzystać z zestawu wskaźników opisujących poszczególne wymiary wykluczenia społecznego. B. J. Whelan i C. T. Whelan po przeprowadzeniu próby badania zagrożenia wykluczeniem społecznym w Irlandii doszli do wniosku, że badanie tylko ubóstwa, bezrobocia i marginalizacji osób niepełnosprawnych nie wyczerpuje tematu. Trzeba do niego podejść znacznie szerzej uwzględniając dostęp do mieszkań, edukację, pochodzenie etniczne, miejsce zamieszkania, partycypację społeczną itp.⁴⁴ Ta lista mogłaby być jeszcze długo rozszerzana, jednak aby dokonać pomiaru tego zjawiska, gdzieś należy postawić granicę.

Najmocniej z wykluczeniem społecznym połączone jest ubóstwo, gdyż jest zarówno jego przyczyną jak i skutkiem jego wielu wymiarów. W związku z tym, większość wskaźników wykluczenia społecznego powiązana powinna być właśnie z biedą. Wskaźniki wykluczenia społecznego można tworzyć praktycznie dowolnie, jednak w celu zapewnienia porównywalności międzynarodowej Komisja Europejska zaproponowała jednolity zestaw wskaźników dla pomiaru tego zjawiska. Punktem wyjścia do stworzenia wskaźników wykluczenia społecznego była Strategia Lizbońska, mimo że ich jeszcze nie definiowała, ale zakładała przeciwdziałanie temu zjawisku. Zaprojektowane zostały one na szczycie w Laeken pod koniec 2001 roku w postaci konkretnych indykatorów statystycznych zalecanych do badań prowadzonych w krajach członkowskich UE. Są one podstawą badań nad ubóstwem, gdyż identyfikują skalę wykluczenia społecznego i związanego z nim ryzyka. Pozwalają zdiagnozować przyczyny oraz trend zmian zjawisk społecznych. Dzięki nim możliwe jest podejmowanie adekwatnych decyzji politycznych dla zmniejszenia skutków wykluczenia społecznego⁴⁵. Wskaźniki wykluczenia społecznego dla Polski są liczone przez Główny Urząd Statystyczny⁴⁶ od 2005 roku, choć niektóre, jak stopa bezrobocia długotrwałego, były liczone już wcześniej. Część wskaźników przeliczono również wtórnie dla lat sprzed

⁴⁴ B.J. Whelan, Whelan C.T., *In what sense is poverty multidimensional?*, [w:] G. Room (red.), *Beyond the threshold*, Policy Press, Bristol 1995, s. 38–39.

⁴⁵ S. Kalinowski, W. Łuczka-Bakuła, *Wybrane monetarne wskaźniki społecznego wykluczenia w nowych krajach UE*, „Polityka Społeczna” 7/2005, s. 5.

⁴⁶ Publikowane są przez Główny Urząd Statystyczny oraz Eurostat, dostępne są na stronach internetowych tych instytucji (www.stat.gov.pl; <http://ec.europa.eu/eurostat>).

szczytu w Laeken. Wskaźniki w podziale na dwie grupy – monetarne i niemonetarne oraz w dalszym podziale na podstawowe i pomocnicze prezentuje Tab. 1.3. Metodę wskaźnikową badania wykluczenia społecznego można uznać za bardzo dobrą, gdyż daje możliwość porównań międzynarodowych oraz szerokie spektrum badania problemu zagrożenia wykluczeniem społecznym w czasie.

Wskaźniki monetarne	
Grupa	Nazwa
Podstawowe	• wskaźnik zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych, • wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów, • wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym, • relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa.
Pomocnicze	• wskaźnik zagrożenia ubóstwem przy przyjęciu różnych granic ubóstwa, określany jako dyspersja wokół granicy ubóstwa, • stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczona w czasie, • wskaźnik zagrożenia ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych, • współczynnik Giniego,
Wskaźniki niemonetarne	
Podstawowe	• wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących, • stopa bezrobocia długotrwałego, • rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia, • młodzież nie kontynuująca nauki, • wskaźnik dalszego trwania życia, • wskaźnik oceny stanu zdrowia.
Pomocnicze	• stopa bezrobocia trwałego, • wskaźnik osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne.

Tab. 1.3. Wskaźniki wykluczenia społecznego opracowane przez Komisję Europejską na szczycie w Laeken w 2001 r.

Źródło: S. Kalinowski, W. Łuczka-Bakuła, *Wybrane monetarne wskaźniki społecznego wykluczenia w nowych krajach UE*, „Polityka Społeczna” 7/2005, s. 5.

Wykluczenie społeczne z wykorzystaniem wybranych wskaźników z Tab. 1.3 badał M. Żukowski dla krajów Unii Europejskiej jako część programu integracji społecznej⁴⁷. Analiza wskaźników wykluczenia społecznego dla Polski w ujęciu globalnym była przeprowadzona przez S. Kalinowskiego, W. Łuczkę-Bakułę⁴⁸. Analizę przestrzenną na poziomie wojewódzkim przeprowadził autor monografii⁴⁹.

Analiza tej rozbudowanej grupy wskaźników może być skutecznym sposobem określenia obszarów dotkniętych zagrożeniem wykluczeniem społecznym. Waż-

⁴⁷ Zob. M. Żukowski, *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna”, 9/2010, s. 2–7.

⁴⁸ Zob. S. Kalinowski, W. Łuczka-Bakuła, 2005, s. 5–8.

⁴⁹ Zob. M. Sobczak, *Zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego w Polsce według województw*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe. Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 115, Katowice 2012, s. 163–175.

ną cechą wskaźników z Laeken jest ich porównywalność międzynarodowa, gdyż wszystkie kraje UE zbierają i publikują dane w tym zakresie. Dzięki temu można określić, czy wartość wskaźnika jest wysoka czy niska, co pozwala stwierdzić, czy dany kraj (region) można wskazać jako zagrożony wykluceniem społecznym i w jakim stopniu.

Pewnym mankamentem zaproponowanego zestawu wskaźników może być nieuwzględnienie wszystkich przyczyn wykluczenia społecznego takich kategorii jak: niepełnosprawność, nieodpowiednia przestrzeń życiowa, uzależnienia, odbycie kary pozbawienia wolności, przynależność do mniejszości narodowych i etnicznych, migrantów lub uchodźców, brak dostępu lub nieumiejętność posługiwania się nowoczesnymi technikami informacyjnymi. Jednak we wskaźnikach tych reprezentację pośrednią mają właściwie wszystkie przyczyny wykluczenia społecznego, ponieważ skutki ekskluzji społecznej niezależnie od przyczyny są bardzo podobne. Zatem, nawet przyczyny bezpośrednio nie ujęte w Tab. 1.3 mają wpływ na wartości tych wymienionych.

1.2.2. Monetarne wskaźniki wykluczenia społecznego

Wiele z podanych wskaźników wykluczenia społecznego zaproponowanych w Laeken nie jest powszechnie znanych w statystyce polskiej, dlatego poniżej zostanie przeprowadzony przegląd ich definicji. Grupa wskaźników monetarnych odnosi się w całości do mierzenia wielkości i struktury ubóstwa oraz nierówności dochodów w społeczeństwie. Analiza wartości niżej zdefiniowanych wskaźników zostanie przeprowadzona w podrozdziale 1.3 w odniesieniu do krajów Unii Europejskiej oraz województw w Polsce.

I. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po lub przed określeniem w dochodach transferów społecznych (*at-risk-of-poverty rate after or before social transfers*) określa odsetek osób w gospodarstwach domowych żyjący poniżej granicy ubóstwa przed lub po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych. Różnicę między poziomami wskaźników przed i po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych można uznać za wyznacznik skuteczności systemu pomocy społecznej w danym kraju. Granicę ubóstwa można definiować na wiele sposobów, ale najpopularniejsze to:⁵⁰

1. Relatywna granica ubóstwa – zgodnie z definicją przyjętą przez GUS jest to 50% średnich wydatków ogółem gospodarstw domowych; według definicji EUROSTATu jest to procent mediany ekwiwalentnych dochodów gospodarstw domowych do dyspozycji w danym kraju, najczęściej stosowane 60%.

2. Ustawowa granica ubóstwa – kwota, która zgodnie z obowiązującym prawem krajowym uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia z pomocy

⁵⁰ http://www.stat.gov.pl/bdr_n/app/slow_katgrupg.pgru_opis?p_pgru_id=2713[Dostęp 22.04.2015].

społecznej. W Polsce zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 17 lipca 2012 r. w sprawie zweryfikowanych kryteriów dochodowych oraz kwot świadczeń pieniężnych z pomocy społecznej wynosi ona (stawki aktualne w roku 2015):

3. Dla osoby samotnie gospodarującej – 542 zł,

4. Dla osoby w rodzinie – 456 zł⁵¹.

5. Granica ubóstwa skrajnego – tzw. minimum egzystencji, wyznacza poziom zaspokojenia potrzeb, poniżej którego występuje biologiczne zagrożenie życia oraz rozwoju psychofizycznego człowieka (obliczane systematycznie przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych). Szczegółowe dane na temat minimum egzystencji w roku 2013 przedstawia Tab. Z.1.3.

II. Wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów (*inequality of income distribution S80/S20 share ratio*) jest ilorazem całkowitych dochodów 20% najbogatszych mieszkańców danej jednostki terytorialnej do całkowitych dochodów 20% najbiedniejszych obywateli z tego samego obszaru. Określa ile razy więcej grupa najbogatszych osób uzyskuje dochodów w stosunku do najuboższych. Jego wartości mieszczą się w przedziale $(1, \infty)$ ⁵².

III. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym (*at-persistent-risk-of-poverty rate*) jest to odsetek osób poniżej granicy ubóstwa w roku badawczym oraz w dwóch latach z trzech poprzedzających badanie. W tym przypadku za granicę ubóstwa przyjmuje się 60% średnich dochodów gospodarstw domowych⁵³. Wskaźnik ten jest obliczany w 25 krajach UE. Jak wskazuje GUS, ze względu na brak danych panelowych nie obliczano go dla Polski do roku 2007⁵⁴.

IV. Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa (*relative at-risk-of-poverty gap*) jest liczony jako różnica pomiędzy medianą dochodu osób zagrożonych ubóstwem oraz dochodem na granicy ubóstwa. Wskaźnik podawany jest w procentach w stosunku do dochodu na granicy ubóstwa⁵⁵. Niskie wartości tego wskaźnika świadczą o płytkości ubóstwa w badanej populacji, tj. występuje małe zróżnicowanie dochodów w grupie osób zagrożonych ubóstwem.

V. Stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczona w czasie (*at-risk-of-poverty rate anchored at one moment in time*) czyli odsetek osób zagrożonych ubóstwem w danym roku, gdzie do określenia granicy ubóstwa przyjmuje się na przykład kryteria sprzed dwóch lat⁵⁶. Wskaźnik ten ma szczególne zastosowanie w analizach dyna-

⁵¹ Dz.U. 2012, nr 0, poz. 823.

⁵² <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tessi180&plugin=1> [Dostęp 22.04.2015].

⁵³ <http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eurlife/index.php?template=3&radioindic=179&idDomain=3> [Dostęp 22.05.2010].

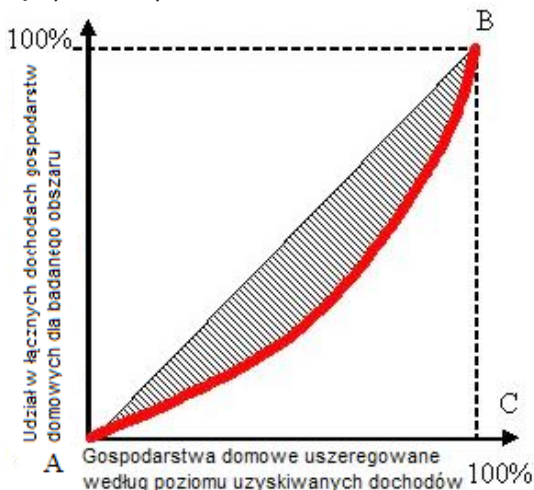
⁵⁴ A. Szukielojć-Biekuńska, *Przygotowanie GUS do prezentowania wskaźników społecznego wykluczenia proponowanych przez Unię Europejską*, „Polityka Społeczna”, 11–12/2002, s. 47

⁵⁵ J. Górniak, J. Perek-Białas, B. Worek, A. Małodzińska, K. Keler, *Portfele do monitorowania ubóstwa i wykluczenia społecznego Wielkiej Brytanii*, s. 32, <http://www.rynekpracy.msap.pl/download/portfele.pdf>, [Dostęp 09.04.2015].

⁵⁶ *Ibidem*, s. 77.

micznych. W przypadku innych wskaźników granica ubóstwa zmienia się z roku na rok, natomiast w tym przypadku możemy sprawdzić, jak zmieniły się warunki życia ludności przy stałej w czasie wartości granicy ubóstwa.

VI. Współczynnik Giniego (*Gini coefficient*), czyli zmieniająca się w przedziale $[0,1]$ miara nierówności dystrybucji dochodów, gdzie zero oznacza równość wszystkich dochodów, a jeden maksymalną nierówność (tylko 1 osoba w społeczeństwie uzyskuje dochody). W celu wyliczenia współczynnika na wykresie odkładamy krzywą, obrazującą rozkład dochodów (udział w łącznych dochodach skumulowanych grup gospodarstw domowych, liczonych od najuboższego do najbogatszego). Krzywa ta, zaznaczona na rys. 1.1 pogrubioną linią, zaczyna się w punkcie A w środku wykresu (żadne z gospodarstw domowych nie uzyskuje dochodu) i dochodzi do punktu B przecięcia linii kreskowanych (całość dochodu przypada wszystkim gospodarstwom domowym). Im bardziej równomierny rozkład dochodów w gospodarce, tym krzywa ta byłaby bliższa prostej łączącej oba te punkty. Zakreskowane pole pokazuje więc, jak duża jest skala nierówności dochodowych⁵⁷.

Rysunek 1.1. Współczynnik Giniego

Źródło: <http://www.nbpnews.pl/pl/commonPages/EconomicEntryDetailsPress?entryId=180&pageId=17702> [Dostęp 22.05.2010]

Odnosząc powierzchnię zakreskowanego pola do całego trójkąta ABC, uzyskujemy wartość współczynnika Giniego: równą 0% w przypadku kraju o idealnej równości dochodów (w praktyce taka sytuacja nigdy nie występuje), a rosnącą do 100% w przypadku kraju o skrajnych nierównościach dochodowych (absolutnie niemożliwa). W krajach Europejskiego Obszaru Gospodarczego w roku 2013 war-

⁵⁷ <http://www.nbpnews.pl/pl/commonPages/EconomicEntryDetailsPress?entryId=180&pageId=17702> [Dostęp 22.05.2010].

tości tego wskaźnika wahały się od 22,7% w Norwegii do 35,4% w Bułgarii⁵⁸. Najwyższe wartości wskaźnika można odnaleźć w słabiej rozwiniętych gospodarkach, np. w Namibii notowano wartości dochodzące do 74%⁵⁹.

1.2.3. Niemonetarne wskaźniki wykluczenia społecznego

Grupa wskaźników niemonetarnych jest dużo bardziej zróżnicowana i pozwala na analizę wykluczenia społecznego w większej liczbie wymiarów. Wskaźniki te dotyczą zarówno kwestii sytuacji na rynku pracy, jak również edukacji i stanu zdrowia społeczeństwa.

I. Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących (*jobless households*) – nazwa tego wskaźnika jest nieco myląca, gdyż zdefiniowany jest jako odsetek osób w wieku produkcyjnym zamieszkujących w gospodarstwach domowych bez osób pracujących⁶⁰.

II. Stopa bezrobocia długotrwałego (*long-term unemployment rate*), czyli odsetek osób bezrobotnych powyżej 12 miesięcy w stosunku do liczby aktywnych zawodowo⁶¹.

III. Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia (*dispersion of regional employment rates*) – wariancja regionalnej stopy zatrudnienia w granicach danego kraju w grupie wiekowej 16–64 lata. Wskaźnik ten przyjmuje wartość zero, gdy we wszystkich badanych regionach stopa zatrudnienia jest na takim samym poziomie. Wysokie wartości tego wskaźnika świadczą o tym, że w danym kraju występują duże różnice między regionami jeśli chodzi o wartości wskaźnika zatrudnienia⁶². Wskaźnik ten może zostać również obliczony na poziomie województw, wtedy należy porównywać ze sobą wartości wskaźnika zatrudnienia dla poszczególnych powiatów.

IV. Młodzież nie kontynuująca nauki (*early school leavers*) – odsetek osób w wieku 18–24, które zakończyły edukację na poziomie co najwyżej gimnazjalnym, nie kontynuując dalej edukacji w stosunku do całej populacji w tej grupie wiekowej. W przypadku tego wskaźnika trudno wskazać jednoznaczną interpretację co do wartości wzorcowych, gdyż bardzo dużo zależy od uwarunkowań kulturowych i systemu edukacji danego kraju⁶³. Choć wśród celów Strategii Europa 2020 zakłada się, że wskaźnik ten należy ograniczyć poniżej 10%⁶⁴.

⁵⁸ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12&lang=en [Dostęp 22.04.2015].

⁵⁹ S. Young, Gini Coefficient, <http://www.nationmultimedia.com/home/2010/04/21/opinion/Gini-Coefficient-30127515.html> [Dostęp 22.04.2015].

⁶⁰ <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tps00182&language=en> [Dostęp 22.04.2015].

⁶¹ <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tesem130&language=en> [Dostęp 22.04.2015].

⁶² <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tsdec440&language=en> [Dostęp 22.04.2015].

⁶³ http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-11-52_en.htm?locale=en [Dostęp 22.04.2015].

⁶⁴ http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_pl.htm [Dostęp 22.04.2015].

V. Wskaźnik dalszego trwania życia (*life expectancy*) – wyrażona w latach oczekiwana długość życia w momencie narodzin w podziale na kobiety i mężczyzn. Wskaźnik ten jest szacowany na podstawie obecnego prawdopodobieństwa zgonu z różnych przyczyn dla danych grup wiekowych⁶⁵.

VI. Wskaźnik subiektywnej oceny stanu zdrowia (*self-defined health status*) – stosunek odsetka osób wskazujących na swój zły stan zdrowia z grupy 20% osób najbiedniejszych do odsetka osób wskazujących na swój zły stan zdrowia z grupy 20% osób najbogatszych. Średnia wartość tego wskaźnika dla 15 krajów Unii Europejskiej przed rozszerzeniem w roku 2001 wynosiła poniżej 3⁶⁶. Ostatnio wskaźnik ten nie był już publikowany przez EUROSTAT, dlatego nie będzie przedmiotem analiz w tym rozdziale. W zastępstwie zostanie wykorzystany podobny – wskaźnik samooceny zdrowia (*self-perceived health*), czyli odsetek osób powyżej 16 roku życia, którzy oceniają swój stan zdrowia jako bardzo dobry⁶⁷.

VII. Stopa bezrobocia trwałego (*very long term unemployment rate*) – stopa bezrobocia wyliczana dla osób pozostających bez pracy ponad dwa lata⁶⁸.

VIII. Wskaźnik osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne (*persons with low educational attainment*) – odsetek osób w wieku 25–64 lata z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym⁶⁹. W przypadku tego wskaźnika wartości zależą od uwarunkowań kulturowych i systemu edukacji danego kraju. Dość często obserwowaną tendencją jest, że wraz z przekraczaniem przez starsze pokolenie granicy wieku 64 lat wartości wskaźnika maleją, jednak to proces dość długotrwały, a efekt ten może być osłabiany przez napływ słabo wykształconych migrantów.

1.3. Zagrożenie wykluczeniem społecznym w krajach Unii Europejskiej i w Polsce według województw w latach 2010–2013

1.3.1. Analiza zagrożenia wykluczeniem społecznym w krajach Unii Europejskiej w latach 2010–2013

Ze względu na konieczność zachowania porównywalności międzynarodowej, analizy w tym podrozdziale były prowadzone z wykorzystaniem wskaźników z Leaken przedstawionych w Tab. 1.3. Niestety, nie wszystkie z wymienionych wskaźników były

⁶⁵ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00025&plugin=1> [Dostęp 22.04.2015].

⁶⁶ <http://www.poverty.org.uk/e10/index.shtml> [Dostęp 22.04.2015].

⁶⁷ http://www.healthindicators.eu/healthindicators/object_document/o6135n29136.html [Dostęp 22.04.2015].

⁶⁸ <http://www.poverty.org.uk/e17/index.shtml> [Dostęp 22.04.2015].

⁶⁹ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdsc430&plugin=1> [Dostęp 22.04.2015].

możliwe do odnalezienia w źródłach statystyki publicznej każdego kraju UE i na poziomie wojewódzkim dla Polski. Szczególnie w ujęciu wojewódzkim wielu wskaźników nie można było poddać analizie. Jednak przeprowadzony przegląd pozwolił dość dobrze przedstawić poziom zagrożenia wykluczeniem społecznym w Polsce w porównaniu z innymi krajami oraz w województwie łódzkim na tle reszty kraju.

Analiza wskaźników wykluczenia społecznego dla krajów Unii Europejskiej ma na celu określenie, które z krajów były najbardziej zagrożone tym zjawiskiem oraz jaki był stopień tego zjawiska w Polsce. Jak wskazywano, wykluczenie społeczne wynika z nierówności, więc wcale nie jest oczywiste, że kraje tzw. starej Unii były mniej zagrożone wykluczeniem społecznym niż nowoprzyjęte.

W Tab. 1.4 przedstawiono dane dotyczące wielkości wskaźnika zagrożenia ubóstwem po określeniu w dochodach transferów społecznych dla krajów Unii Europejskiej. Za granice ubóstwa przyjęto 60% mediany ekwiwalentnych dochodów gospodarstw domowych do dyspozycji w danym kraju przed i po uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych. Takie granice ubóstwa są standardowo przyjmowane w porównaniach międzynarodowych Eurostatu.

Unia Europejska, kraje	Wskaźnik zagrożenia ubóstwem w %, przy założeniu granicy ubóstwa jako 60% mediany ekwiwalentnych dochodów gospodarstw domowych do dyspozycji w danym kraju								Skuteczność systemów zabezpieczenia społecznego w % jako stosunek różnicy wskaźników zagrożenia ubóstwem przed i po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych do wskaźnika zagrożenia ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych			
	przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych				po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych							
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	26,0	26,4	25,7	25,9	16,4	16,8	16,8	16,6	36,9	36,4	34,6	35,9
Austria	26,0	27,1	25,8	25,9	14,7	14,5	14,4	14,4	43,5	46,5	44,2	44,4
Belgia	26,7	27,8	27,7	26,3	14,6	15,3	15,3	15,1	45,3	45,0	44,8	42,6
Bułgaria	27,1	27,4	25,9	26,7	20,7	22,2	21,2	21,0	23,6	19,0	18,1	21,3
Chorwacja	30,0	30,7	30,6	29,7	20,6	20,9	20,4	19,5	31,3	31,9	33,3	34,3
Cypr	23,5	23,5	23,5	24,7	15,6	14,8	14,7	15,3	33,6	37,0	37,4	38,1
Czechy	18,1	18,0	17,6	16,6	9,0	9,8	9,6	8,6	50,3	45,6	45,5	48,2
Dania	29,1	28,4	28,3	28,1	13,3	13,0	13,1	12,3	54,3	54,2	53,7	56,2
Estonia	24,9	24,9	24,8	25,4	15,8	17,5	17,5	18,6	36,5	29,7	29,4	26,8
Finlandia	27,0	27,4	26,9	26,4	13,1	13,7	13,2	11,8	51,5	50,0	50,9	55,3
Francja	24,9	24,7	23,8	24,2	13,3	14,0	14,1	13,7	46,6	43,3	40,8	43,4
Grecja	23,8	24,8	26,8	28,0	20,1	21,4	23,1	23,1	15,5	13,7	13,8	17,5
Hiszpania	28,8	30,0	29,1	30,0	20,7	20,6	20,8	20,4	28,1	31,3	28,5	32,0
Holandia	21,1	20,9	20,6	20,8	10,3	11,0	10,1	10,4	51,2	47,4	51,0	50,0

Irlandia	39,9	39,6	39,3	38,5	15,2	15,2	15,7	14,1	61,9	61,6	60,1	63,4
Litwa	31,3	30,2	28,4	30,3	20,5	19,2	18,6	20,6	34,5	36,4	34,5	32,0
Luksemburg	29,1	27,2	29,0	29,4	14,5	13,6	15,1	15,9	50,2	50,0	47,9	45,9
Łotwa	28,5	26,8	25,7	26,0	20,9	19,0	19,2	19,4	26,7	29,1	25,3	25,4
Malta	23,5	23,2	24,0	23,3	15,5	15,6	15,1	15,7	34,0	32,8	37,1	32,6
Niemcy	24,2	25,1	24,3	24,4	15,6	15,8	16,1	16,1	35,5	37,1	33,7	34,0
Polska	24,4	24,1	22,9	23,0	17,6	17,7	17,1	17,3	27,9	26,6	25,3	24,8
Portugalia	26,4	25,4	25,3	25,5	17,9	18,0	17,9	18,7	32,2	29,1	29,2	26,7
Rumunia	27,5	29,1	28,0	27,8	21,1	22,2	22,6	22,4	23,3	23,7	19,3	19,4
Słowacja	19,8	19,5	20,0	20,1	12,0	13,0	13,2	12,8	39,4	33,3	34,0	36,3
Słowenia	24,2	24,2	25,2	25,3	12,7	13,6	13,5	14,5	47,5	43,8	46,4	42,7
Szwecja	26,7	27,9	27,4	27,1	12,9	14,0	14,1	14,8	51,7	49,8	48,5	45,4
Węgry	28,4	28,9	27,1	26,3	12,3	13,8	14,0	14,3	56,7	52,2	48,3	45,6
Wielka Brytania	31,0	30,5	29,7	30,1	17,1	16,2	16,0	15,9	44,8	46,9	46,1	47,2
Włochy	23,3	24,4	24,4	24,6	18,2	19,6	19,4	19,1	21,9	19,7	20,5	22,4

Tab. 1.4. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem przed i po określeniu w dochodach transferów społecznych oraz skuteczność systemów zabezpieczenia społecznego w Unii Europejskiej wg krajów w latach 2010–2013 dla relatywnej granicy ubóstwa – 60% mediany ekwiwalentnych dochodów gospodarstw domowych do dyspozycji w danym kraju

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/download.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tessi010>; <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/download.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tesov250> [Dostęp: 25.04.2015].

Wskaźnik zagrożenia ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych przedstawiony w Tab. 1.4 dla Unii Europejskiej nieznacznie zmniejszył się w roku 2013 w stosunku do roku 2010. Natomiast po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych odnotowano mały wzrost zagrożenia ubóstwem. Skuteczność systemów pomocy społecznej mierzona różnicą wskaźników zagrożenia ubóstwem przed i po uwzględnianiu w dochodach transferów społecznych nieznacznie pogorszyła się. Dla 11 krajów UE odnotowano wzrost wskaźnika zagrożenia ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych w badanym okresie. W przypadku wskaźnika po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych wzrost zagrożenia ubóstwem w analogicznym okresie odnotowano aż w 17 krajach UE.

Dla wskaźnika zagrożenia ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych największe wartości 30% i więcej w roku 2013 odnotowano w Hiszpanii, Irlandii, Litwie i Wielkiej Brytanii. Najmniejsze zagrożenie ubóstwem odnotowano w Czechach, gdzie wartość wskaźnika zagrożenia ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych w roku 2013 wyniosła 16,6%. Dla Polski wartość badanego wskaźnika wyniosła 23% w 2013, co oznacza, że wskaźnik ten ma wartość nieco niższą od średniej dla 28 krajów Unii Europejskiej, a Polska jest krajem o relatywnie niskim stopniu zagrożenia ubóstwem w porównaniu do innych krajów UE, choć należy mieć na uwadze, że ciągle prawie co czwarta osoba jest zagrożona ubóstwem.

W przypadku wskaźnika zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych największe wartości w roku 2013 powyżej 20% zaobserwowano w Bułgarii, Hiszpanii, Grecji, Litwie i Rumunii. Natomiast zdecydowanie najniższą wartość badanego wskaźnika 8,6% odnotowano w Czechach. W przypadku Polski wskaźnik ten ukształtował się nieco powyżej średniej dla Unii Europejskiej i wyniósł 17,3%.

Analizując skuteczność systemów zabezpieczenia społecznego w zakresie niwelowania zagrożenia ubóstwem można stwierdzić, że w roku 2013 najsprawniej działały systemy zabezpieczenia społecznego w Danii, Finlandii, Holandii i Irlandii, gdzie wskaźnik zagrożenia ubóstwem dzięki transferom społecznym zmniejszył się o ponad 50%. Na przeciwnym biegunie były takie kraje jak Grecja i Rumunia, gdzie dzięki transferom społecznym zmniejszono zagrożenie ubóstwem o mniej niż 20%. Liczona w ten sposób skuteczność systemu zabezpieczenia społecznego Polski wypada dość słabo – znacznie poniżej średniej dla UE.

Tab. 1.5 zawiera dwa kolejne wskaźniki zagrożenia wykluczeniem społecznym. Wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów ma na celu sprawdzenie, ilokrotnie dochody najbogatszych są wyższe od dochodów najbiedniejszych. Użytkuje się dzięki temu informacje na temat skali różnic dochodów występujących w społeczeństwie. Z racji tego, że ekskluzja społeczna związana jest przede wszystkim z nierównościami, można założyć, że duże różnice dochodów mogą prowadzić do wykluczenia społecznego najbiedniejszych. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym nie jest obliczany dla wszystkich krajów, ze względu na trudności metodologiczne. Informuje on o trwałości pozostawania poniżej granicy ubóstwa rodzin. Wskaźnik ten był publikowany przez Eurostat do roku 2004, a następnie wznowiono jego publikowanie od roku 2007.

W badanym okresie wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów dla Unii Europejskiej pozostawał praktycznie bez zmian i wynosił od 4,9 do 5,0. Oznacza to, że grupa 20% najbogatszych mieszkańców UE uzyskuje całkowite dochody 5 razy większe od grupy 20% najbiedniejszych. Najmniejsze zróżnicowanie sumy dochodów najbogatszych w stosunku do najuboższych w roku 2013 wystąpiło w Czechach (3,4 razy), natomiast największe w Bułgarii, Grecji oraz Rumunii (6,6 razy).

Unia Europejska, kraje	Wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów				Wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym w %			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	4,9	5,0	5,0	5,0	bd	10,1	10,8	9,0
Austria	4,3	4,1	4,2	4,1	6,5	9,8	8,7	8,9
Belgia	3,9	3,9	4,0	3,8	9,3	8,0	9,9	8,7
Bułgaria	5,9	6,5	6,1	6,6	16,4	16,9	12,9	bd
Chorwacja	5,5	5,6	5,4	5,3	bd	bd	bd	bd
Cypr	4,5	4,3	4,7	4,9	9,2	8,6	8,3	10,0

Czechy	3,5	3,5	3,5	3,4	5,5	4,2	4,3	4,1
Dania	4,4	4,4	4,5	4,3	6,3	6,4	5,7	5,1
Estonia	5,0	5,3	5,4	5,5	9,9	10,5	12,0	9,3
Finlandia	3,6	3,7	3,7	3,6	7,7	7,5	7,4	7,0
Francja	4,4	4,6	4,5	4,5	bd	bd	7,0	8,5
Grecja	5,6	6,0	6,6	6,6	17,6	10,5	13,8	bd
Hiszpania	6,2	6,3	6,5	6,3	11,6	11,4	13,3	12,1
Holandia	3,7	3,8	3,6	3,6	8,2	7,7	5,8	6,5
Irlandia	4,7	4,6	4,7	4,5	bd	bd	bd	bd
Litwa	7,3	5,8	5,3	6,1	7,4	7,5	12,3	10,2
Luksemburg	4,1	4,0	4,1	4,6	6,0	6,5	7,1	9,2
Łotwa	6,8	6,5	6,5	6,3	11,0	9,3	12,6	12,1
Malta	4,3	4,0	3,9	4,1	9,1	11,4	9,7	8,5
Niemcy	4,5	4,5	4,3	4,6	9,1	10,4	10,4	10,6
Polska	5,0	5,0	4,9	4,9	10,5	10,1	10,7	9,0
Portugalia	5,6	5,7	5,8	6,0	13,2	13,6	11,4	11,7
Rumunia	6,0	6,2	6,3	6,6	18,2	16,7	18,2	bd
Słowacja	3,8	3,8	3,7	3,6	6,0	7,8	8,6	7,1
Słowenia	3,4	3,5	3,4	3,6	6,9	7,5	6,1	7,5
Szwecja	3,5	3,6	3,7	3,7	4,9	4,1	bd	bd
Węgry	3,4	3,9	4,0	4,2	5,7	8,8	8,4	8,0
Wielka Brytania	5,4	5,3	5,0	4,6	7,4	6,9	8,6	7,8
Włochy	5,2	5,6	5,5	5,7	11,6	11,8	13,1	13,2

Tab. 1.5. Wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów oraz wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym w latach 2010–2013 w Unii Europejskiej wg krajów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tessi180&plugin=1> oraz <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tessi020&plugin=1> [Dostęp 25.04.2015].

W przypadku Polski w badanym okresie wskaźnik ten uległ nieznacznemu zmniejszeniu z 5,0 w roku 2010 do 4,9 w roku 2013 i plasuje się na poziomie wartości przeciętnej dla całej Unii Europejskiej. Oznacza to, że zagrożenie wykluczeniem społecznym z powodu nierówności dochodów w Polsce nieco zmniejszyło się. Należy zadać sobie jeszcze pytanie, czy ta zmiana wynikała z poprawy warunków życia najuboższych czy „zubożenia” grupy najbogatszych. Zmniejszenie się w badanym okresie opisywanego wcześniej wskaźnika zagrożenia ubóstwem wskazuje na pierwszą przyczynę, jednak świadomość, że w badanym okresie trwał światowy kryzys finansowy podpowiada, że zmniejszenie dochodów najbogatszych też zapewne mogło mieć miejsce.

W przypadku wskaźnika zagrożenia ubóstwem trwałym, nie publikowano danych dla Chorwacji i Irlandii, a dla kilku krajów brakuje danych najczęściej dla roku 2013. Wartości powyżej 13% w roku 2012 odnotowano w Grecji, Rumunii i Włoszech⁷⁰. Oznacza to, że

⁷⁰ Dla Włoch także w 2013 r.

w badanych krajach przeszło 13% osób żyło przez dwa lata z ostatnich trzech poniżej granicy ubóstwa. Najniższe wartości tego wskaźnika 4,1 odnotowano w 2011 roku w Szwecji oraz w 2013 w Czechach.

Tab. Z.1.4 prezentuje dwa kolejne wskaźniki z grupy wskaźników monetarnych dotyczących ubóstwa. Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa ma na celu sprawdzenie, jak duży jest niedobór dochodów przeciętnej osoby zagrożonej ubóstwem w stosunku do relatywnej granicy ubóstwa. Stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczona w czasie, w tym przypadku podana będzie dla relatywnej granicy ubóstwa z 2005 roku. Ma na celu przede wszystkim dokonanie dynamicznych analiz i sprawdzenie, czy w kolejnych latach w stosunku do granicy ubóstwa z roku 2005 zmniejszyło się zagrożenie ubóstwem.

W badanym okresie relatywny wskaźnik zagrożenia ubóstwem dla Unii Europejskiej uległ zwiększeniu z 22,8% do 23,8%. Wskaźnik ten oznacza, że połowa ludzi zagrożonych ubóstwem w Unii Europejskiej w roku 2013 uzyskiwała dochody w wysokości nie większej niż 76,2% dochodu wyznaczającego granicę ubóstwa. W 17 krajach wspólnoty w roku 2013 odnotowano wzrost w stosunku do roku 2010. Co zaskakujące, są to w większości kraje „starej” Unii Europejskiej. Tym samym różnica pomiędzy medianą dochodów osób zagrożonych ubóstwem a granicą ubóstwa pogłębia się. W przypadku Polski wskaźnik ten po lekkim spadku w roku 2011 w kolejnym roku wrócił do wartości z roku 2010, a w 2013 wzrósł do 22,6%, co oznacza, że w przypadku Polski ubóstwo lekko pogłębiło się w badanym okresie.

W roku 2013 najwyższe wartości relatywnego wskaźnika głębokości ubóstwa powyżej 30% odnotowano w Bułgarii, Grecji, Hiszpanii i Rumunii. Zdecydowanie najniższą wartość odnotowano w Finlandii 15,0%. Szczególnie niepokojące wydają się dane z Bułgarii i Rumunii, gdyż sama relatywna granica ubóstwa w tych krajach nie jest wysoka w porównaniu z krajami „starej” UE, a dodatkowo kraje te charakteryzowały się największą głębokością ubóstwa. Niespecjalnie dziwi stosunkowo mała głębokość ubóstwa w Finlandii w roku 2012 i można to traktować jako swoiste potwierdzenie skuteczności rozbudowanej polityki społecznej w tym kraju – modelu socjaldemokratycznego.

W przypadku stopy zagrożenia ubóstwem zakotwiczonej w czasie⁷¹ badanej w latach 2010–2013 przy granicy ubóstwa z roku 2005 odnotowano ogólnie w Unii Europejskiej wzrost zagrożenia ubóstwem, na co wpływ miał przyrost tego wskaźnika w badanym okresie aż w 14 krajach. Może to świadczyć o głębokich skutkach kryzysu dla wielu ludzi szczególnie w krajach „starej” UE, gdzie poziom życia przeciętnie obniżył się w stosunku do notowanego w roku 2005. Spadki wartości tego wskaźnika odnotowano głównie w „nowych” krajach członkowskich Unii Europejskiej. Oznacza to, że w tych krajach mimo kryzysu podnosi się poziom dochodów ludności w porównaniu do okresu sprzed wstąpienia do UE. W przypadku Polski wskaźnik ten w roku 2013 był na stosunkowo niskim poziomie – 5,8%, a w stosunku do 2010 był to spadek o 0,5 punktu procentowego.

Do ważnych czynników świadczących o zagrożeniu wykluczeniem społecznym zaliczyć można również nierównomierność dochodów ludności. Zaprezentowany

⁷¹ Wskaźnik ten nie był publikowany przez Eurostat dla Bułgarii, Chorwacji, Francji i Rumunii.

w Tab. Z.1.5 współczynnik Giniego informuje o nierównomierności dochodów w poszczególnych krajach. Na przestrzeni lat 2010–2013 wartość współczynnika Giniego liczona dla Unii Europejskiej praktycznie nie zmieniła się, wahając się od 30,4 do 30,8. Wartości te świadczą jednocześnie o niezbyt dużej dysproporcji dochodów w UE.

W badanym okresie wskaźnik Giniego, a tym samym nierównomierność dochodów ludności, wzrósł aż w 15 krajach UE. W roku 2013 najwyższe wartości, powyżej 35%, odnotowano w Bułgarii i Łotwie, co oznacza, że w tych krajach wystąpiło największe zróżnicowanie dochodów w całej Unii Europejskiej. Zdecydowanie najniższą wartość tego wskaźnika odnotowano w Słowacji – 24,2%. Natomiast wartość poniżej 25% odnotowano jeszcze w 3 krajach: Czechach, Słowenii i Szwecji. W przypadku Polski współczynnik Giniego w badanym okresie spadał i w 2013 roku wyniósł 30,7%, czyli miał wartość zbliżoną do średniej dla Unii Europejskiej. Na tle innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (Czechy, Słowacja, Słowenia, Węgry) zróżnicowanie dystrybucji dochodów było jednak w Polsce na zdecydowanie wyższym poziomie.

Współczynnik Giniego był ostatnim z listy monetarnych wskaźników wykluczenia społecznego poddanych analizie w niniejszym podrozdziale. Wszystkie dotychczas opisane wskaźniki dotyczyły zagrożenia wykluczeniem społecznym ze względu na ubóstwo. Inne wymiary wykluczania społecznego uwzględniają wskaźniki niemonetarne. Tab. 1.6 przedstawia pierwsze dwa, tj. wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących oraz stopę bezrobocia długotrwałego. Pierwszy należy interpretować jako odsetek osób w wieku 18–59 lat żyjących w gospodarstwach domowych bez osób pracujących. W przypadku stopy bezrobocia długotrwałego dotyczy osób pozostających bez pracy ponad rok.

W badanym okresie 2010–2013 zarówno odsetek osób w wieku 18–59 lat mieszkających w gospodarstwach domowych, w których nie ma osób pracujących oraz stopa bezrobocia długotrwałego dla Unii Europejskiej zwiększyły się. Stopa bezrobocia długotrwałego dla UE w 2013 roku osiągnęła aż 5,2%, co oznacza, że właśnie taki odsetek aktywnych zawodowo pozostawał bez pracy ponad rok, a dodatkowo ponad 11% osób w wieku 18–59 lat żyło w gospodarstwach domowych, w których nikt nie pracował.

Unia Europejska, kraje	Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących w %				Stopa bezrobocia długotrwałego w % (uwzględnia osoby pozostające bez pracy ponad rok)			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	10,5	10,6	10,9	11,2	3,9	4,2	4,7	5,2
Austria	7,2	7,1	7,1	7,4	1,2	1,2	1,2	1,3
Belgia	12,5	12,9	12,7	12,9	4,1	3,5	3,4	3,9
Bułgaria	12,0	13,3	13,6	13,3	4,8	6,3	6,8	7,4
Chorwacja	12,1	12,7	13,8	12,9	6,6	8,4	10,2	11,0
Cypr	5,9	6,2	7,5	9,2	1,3	1,6	3,6	6,1
Czechy	6,7	6,3	6,5	6,3	3,0	2,7	3,0	3,0
Dania	9,5	9,9	10,2	9,5	1,5	1,8	2,1	1,8

Estonia	11,9	9,5	9,4	8,7	7,6	7,1	5,5	3,8
Finlandia	9,5	9,4	9,3	9,7	2,0	1,7	1,6	1,7
Francja	10,3	10,3	10,5	10,6	3,7	3,8	4,0	4,2
Grecja	10,3	13,7	17,6	19,6	5,7	8,8	14,5	18,5
Hiszpania	11,8	12,9	15,1	15,9	7,3	8,9	11,0	13,0
Holandia	7,2	7,1	7,3	8,4	1,4	1,7	2,0	2,6
Irlandia	14,6	15,6	15,9	14,7	6,8	8,7	9,1	7,9
Litwa	14,3	13,0	12,5	11,9	7,4	8,0	6,6	5,1
Luksemburg	6,7	7,2	6,5	7,6	1,3	1,4	1,6	1,8
Łotwa	12,4	11,2	10,5	9,4	8,8	8,8	7,8	5,8
Malta	7,5	7,0	7,2	7,6	3,1	3,1	3,1	2,9
Niemcy	9,1	8,4	8,2	8,1	3,3	2,8	2,4	2,3
Polska	10,4	10,1	10,1	10,4	3,0	3,6	4,1	4,4
Portugalia	7,4	8,4	10,0	10,9	6,3	6,2	7,7	9,3
Rumunia	11,0	11,7	10,9	10,8	2,4	2,9	3,0	3,2
Słowacja	9,2	8,7	8,4	8,6	9,3	9,3	9,4	10,0
Słowenia	8,3	8,9	8,6	9,6	3,2	3,6	4,3	5,2
Szwecja	10,9	10,4	11,1	10,7	1,6	1,5	1,5	1,5
Węgry	12,9	12,5	11,6	11,2	5,5	5,2	5,0	4,9
Wielka Brytania	11,9	11,9	11,4	11,0	2,5	2,7	2,7	2,7
Włochy	11,0	11,1	11,7	13,1	4,1	4,3	5,7	6,9

Tab. 1.6. Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących i stopa bezrobocia długotrwałego w Unii Europejskiej w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/download.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00182> oraz <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/download.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tsdsc330> [Dostęp 27.04.2015].

W badanym okresie można zauważyć niekorzystny wpływ kryzysu gospodarczego na rynek pracy ponad połowy krajów UE, gdzie wzrósł odsetek osób w wieku produkcyjnym zamieszkujących gospodarstwa domowe bez osób pracujących. Szczególnie daje się to zauważyć w Grecji i Hiszpanii, gdzie odnotowano wzrosty wskaźnika odpowiednio o 9,3 oraz 4,1 punktu procentowego. W przypadku stopy bezrobocia długotrwałego wzrost tego wskaźnika w latach 2010–13 odnotowano w aż 18 krajach UE. Największe wzrosty znów odnotowano w Grecji i Hiszpanii – o 12,8 i 5,7 punktu procentowego. Potwierdza to nasilenie problemu wykluczenia społecznego w tych samych krajach, które zostały najbardziej dotknięte kryzysem.

Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących w roku 2013 największą wartość miał w Grecji, Hiszpanii i Irlandii – 14,5% i więcej. Najniższe wartości odnotowano w Czechach 6,3%. W przypadku Polski wskaźnik ten w badanym okresie początkowo spadł, a w roku 2013 wrócił do poziomu 10,4%, co i tak plasuje Polskę poniżej przeciętnej dla wszystkich krajów UE, lecz wartość ta była wyższa niż w większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Zdecydowanie najwyższą wartość stopy bezrobocia długoterminowego w roku 2013 – 18,5% odnotowano w Grecji. Na przeciwnym biegunie znalazły się Austria, Dania, Finlandia, Luksemburg i Szwecja, gdzie stopa bezrobocia długotrwałego w 2013 roku wyniosła poniżej 2%. W przypadku Polski w badanym okresie stopa bezrobocia długoterminowego wzrosła o 1,4% punktu procentowego, i w roku 2013 wyniosła 4,4%, czyli poniżej przeciętnej dla Unii Europejskiej.

Kolejnymi zaprezentowanymi wskaźnikami dla krajów EU w Tab. 1.7 będzie rozproszenie (wariancja) regionalnego wskaźnika zatrudnienia, który ma na celu sprawdzenie nierówności w dostępie do pracy w poszczególnych regionach badanych krajów. Przedłużające się bezrobocie jest groźnym czynnikiem wykluczenia społecznego, tym samym dla pełnej analizy wykluczenia społecznego należy przyrzeć się stopie bezrobocia trwałego, tj. liczonego dla osób pozostających bez pracy ponad dwa lata.

Unia Europejska, kraje	Rozproszenie (wariancja) regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem regionów (poziom NUTS 2)*				Stopa bezrobocia trwałego (uwzględnia osoby pozostające bez pracy ponad 24 miesiące)			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	12,0	12,6	13,3	14,0	1,8	2,2	2,6	2,9
Austria	3,3	3,4	4,1	3,9	0,5	0,5	0,6	0,6
Belgia	8,8	8,8	8,5	9,3	2,5	2,1	2,1	2,4
Bułgaria	8,7	7,6	7,3	6,6	2,6	3,7	4,1	4,6
Chorwacja	bd	bd	bd	bd	4,1	5,2	6,7	7,4
Cypr	bd	bd	bd	bd	0,2	0,4	1,1	2,4
Czechy	4,9	4,4	4,7	4,3	1,3	1,4	1,7	1,7
Dania	1,9	1,3	1,3	1,9	0,3	0,6	0,8	0,7
Estonia	bd	bd	bd	bd	2,8	3,9	3,4	2,3
Finlandia	5,6	5,5	5,2	4,7	0,8	0,9	0,8	0,8
Francja	6,7	6,2	6,7	6,8	1,7	1,9	2,0	2,1
Grecja	2,8	3,8	5,0	5,2	2,8	4,3	7,5	11,3
Hiszpania	9,7	10,1	11,0	11,3	2,6	4,1	5,8	7,3
Holandia	2,3	2,2	2,2	2,4	0,6	0,8	1,1	1,3
Irlandia	bd	bd	bd	bd	2,8	5,0	6,2	5,7
Litwa	bd	bd	bd	bd	2,9	4,2	4,2	3,1
Luksemburg	bd	bd	bd	bd	0,5	0,6	0,6	0,8
Łotwa	bd	bd	bd	bd	3,3	4,9	4,7	3,5
Malta	bd	bd	bd	bd	1,6	1,7	1,7	1,7
Niemcy	4,2	4,1	4,0	4,2	2,2	1,9	1,6	1,6
Polska	4,5	5,0	5,1	4,8	1,2	1,4	1,7	2,0
Portugalia	3,9	1,9	2,8	4,1	3,4	3,7	4,6	5,5
Rumunia	5,4	7,3	7,1	7,1	0,9	1,2	1,4	1,5

Słowacja	7,7	8,6	8,8	7,9	5,6	6,3	6,5	7,2
Słowenia	bd	bd	bd	bd	1,4	1,7	2,3	2,9
Szwecja	2,9	2,7	2,7	2,8	0,5	0,6	0,7	0,7
Węgry	8,1	8,4	8,4	7,3	2,4	2,6	2,5	2,6
Wielka Brytania	5,5	5,4	5,2	5,2	1,0	1,3	1,4	1,5
Włochy	17,8	17,9	18,0	19,0	2,2	2,6	3,4	4,3

Tab. 1.7. Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia i stopa bezrobocia trwałego w Unii Europejskiej w latach 2010–2013

*NUTS to standard geokodowania w Unii Europejskiej. Analizy na poziomie NUTS2 oznaczają zejście do poziomu regionów, w przypadku Polski województw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/download.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tsdec440> oraz <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> [Dostęp 28.04.2015].

Wartość wskaźnika rozproszenia regionalnego dotyczącego zatrudnienia dla regionów Unii Europejskiej w badanym okresie wzrósł z 12 do 14, co świadczy o dość dużym zróżnicowaniu poszczególnych regionów UE pod względem wielkości wskaźnika zatrudnienia. Niestety, dane dotyczące tego wskaźnika nie są publikowane dla wszystkich krajów Unii Europejskiej. Wynika to z faktu, że dziewięć krajów europejskich jest zbyt małych, żeby wyróżnić wewnętrznie regiony i tym samym nie ma podstaw do wyliczenia wskaźnika na tym poziomie podziału krajów.

W latach 2010–2013 rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia wzrosło w 11 krajach. Zdecydowanie największą wariację regionalnego wskaźnika zatrudnienia w roku 2013 odnotowano we Włoszech (19), co potwierdza dysproporcje w rozwoju ekonomicznym północy i południa tego kraju. Najniższe wartości tego wskaźnika w roku 2013 odnotowano w Danii (1,9) oraz Holandii (2,4), co świadczy o bardzo równomiernym zatrudnieniu we wszystkich regionach tych dwóch dość niedużych krajów.

W przypadku Polski wariacja regionalnego wskaźnika zatrudnienia w roku 2013 wzrosła w stosunku do roku 2010 o 0,3 i wyniosła 4,8. Wskaźnik zatrudnienia w Polsce między regionami był dość wyrównany i nie występowały na tym poziomie analiz bardziej znaczące nierówności poziomu zatrudnienia pomiędzy regionami na tle innych krajów UE. Warto się przyjrzeć temu wskaźnikowi również na poziomie powiatów, co zostanie dokonane w dalszej części pracy.

W badanym okresie stopa bezrobocia trwałego w Unii Europejskiej wzrosła o 1,1 punktu procentowego i osiągnęła w 2013 roku 2,9%. Oznacza to, że co 34 aktywny zawodowo mieszkaniec UE nie może znaleźć pracy od ponad 2 lat. Wzrosty tego wskaźnika odnotowano w zdecydowanej większości krajów UE, bo w aż 24. Najniższą w roku 2013 odnotowano w Austrii, Danii, Finlandii, Luksemburgu i Szwecji – poniżej 1%, a najwyższą w Grecji 11,3%. W Polsce stopa bezrobocia trwałego wzrosła w badanym okresie o 0,8 punktu procentowego i wyniosła w 2013 roku 2%, co oznacza, że wskaźnik ten był poniżej średniej dla Unii Europejskiej. Przy interpretacji tego wskaźnika należy pamiętać, że jego niskie wartości

mogą wynikać z podejmowania pracy przez długotrwale bezrobotnych, jak również być efektem odchodzenia przez nich z rynku pracy (bierność zawodowa).

W Tab. Z.1.6 zaprezentowano dwa kolejne wskaźniki zagrożenia wykluczeniem społecznym, dotyczące szeroko rozumianego stanu zdrowia ludności. Pierwszy to wskaźnik dalszego trwania życia w momencie narodzin dla kobiet i mężczyzn. Drugi, wskaźnik samooceny zdrowia (*self-perceived health*), czyli odsetek osób powyżej 16 roku życia, którzy oceniają swój stan zdrowia jako bardzo dobry⁷².

W latach 2010–2012⁷³ w Unii Europejskiej odnotowano wzrost oczekiwanej długości życia dla kobiet i mężczyzn, która wyniosła w roku 2012 odpowiednio 83,1 oraz 77,4 lata. Jednocześnie wzrosty oczekiwanej długości życia dotyczyły prawie wszystkich krajów UE, więc można powiedzieć, iż wzrasta poziom życia i stan zdrowia ludności przez co wydłuża się oczekiwana długość życia. W krajach niedawno przyjętych do UE oczekiwana długość życia była nieco niższa niż w krajach „starej” Unii. Ogólnie najdłużej żyją mieszkańcy krajów śródziemnomorskich. W przypadku Polski wskaźnik ten w 2013 wyniósł 73 lata dla mężczyzn i 81,2 lat dla kobiet, czyli poniżej wartości przeciętnej dla całej Unii Europejskiej.

Wskaźnik samooceny stanu zdrowia dla krajów Unii Europejskiej nieznacznie spadł z 22,7% w roku 2010 do 22,0% w roku 2013, czyli coraz mniejszy odsetek ludności Unii Europejskiej powyżej 16. roku życia ocenił swój stan zdrowia jako bardzo dobry. Między krajami UE wskaźnik ten jednak różnił się bardzo i trudno tu znaleźć jakąś korelację ze wskaźnikiem oczekiwanego dalszego trwania życia dla tych krajów. Zależy on raczej od sposobu myślenia i zadowolenia z życia mieszkańców poszczególnych krajów. I tak, w roku 2013 swój stan zdrowia, jako bardzo dobry, pośród ludności powyżej 16. roku życia oceniło tylko 5% Łotyszy, 8,6% Litwinów oraz 8,9% Portugalczyków, za to w przypadku Greków było to aż 45,8%, Cypryjczyków 45,7%, a Irlandczyków 41,7%. Takie rozbieżności prowadzą do wniosku, że użyty wskaźnik nie wnosi zbyt wielu wartościowych informacji porównywalnych między krajami. Z pewnością zaproponowany w Laeken wskaźnik subiektywnej oceny stanu zdrowia (ostatnio niepublikowany) byłby lepszy, gdyż odnosząc samoocenę stanu zdrowia grupy najuboższych do najbogatszych uzyskujemy obiektywny wskaźnik odporny na ogólną skłonność do narzekania poszczególnych narodów, co byłoby lepszą podstawą do porównań.

Ostatnie dwa wskaźniki z Laeken mają na celu analizę zagrożenia wykluczeniem społecznym ze względu na niski poziom edukacji, czyli młodzież niekontynuująca nauki oraz wskaźnik osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne. W Tab. Z.1.7 zaprezentowane zostały oba te wskaźniki dla lat 2010–2013. W latach 2010–13 nastąpił spadek odsetka młodzieży w wieku 18–24 z wykształ-

⁷² Por. http://www.healthindicators.eu/healthindicators/object_document/o6135n29136.html [Dostęp 28.04.2015]

⁷³ Ze względu na brak danych za rok 2013 dla Wielkiej Brytanii nie zostały jeszcze opublikowane wskaźniki oczekiwanej długości życia w UE. Stąd analizy długości życia odnośnie UE oraz Wielkiej Brytanii będą prowadzone z wykorzystaniem danych za rok 2012.

ceniem co najwyżej gimnazjalnym nie kontynuującej nauki w krajach Unii Europejskiej z 13,9% do 11,9%. Jednak między poszczególnymi państwami UE wartość wskaźnika znacznie się różniła, co wynikało z wielu przyczyn, m.in. systemu edukacji, kultury i tradycji, struktury gospodarczej kraju, czy polityki migracyjnej, ale także aktualnej sytuacji ekonomicznej. Zdecydowanie najgorzej wykształconymi społeczeństwami w Unii Europejskiej były Hiszpania i Malta, gdzie ponad 20% osób w wieku 18–24 lata kończyło edukację z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym. Na przeciwnym biegunie znalazły się Chorwacja i Słowenia, gdzie wskaźnik ten był poniżej 4,5%. W przypadku Polski odnotowano nieznaczny wzrost wskaźnika, a wartość w 2013 roku wyniosła 5,6%, ciągle znacznie poniżej średniej dla Unii Europejskiej. To plasuje Polskę wśród krajów z najniższym odsetkiem młodzieży niekontynuującej nauki w UE.

W badanym okresie 2010–13 odsetek osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne zmniejszył się w Unii Europejskiej z 27,3% do 24,8%. Spadki wartości tego wskaźnika odnotowano we wszystkich krajach UE, jednak jego wartości znacznie różniły się między poszczególnymi krajami. W Portugalii czy na Malcie około 60% mieszkańców w wieku 25–64 lata zakończyła edukację na poziomie gimnazjalnym, natomiast w Czechach, Litwie i Słowacji wskaźnik ten wynosił poniżej 9%. W przypadku Polski w badanym okresie wskaźnik ten spadł z 11,5% do 9,9% i był on jednym z niższych w całej Unii Europejskiej, co potwierdza wcześniejsze wnioski, że w Polsce mieliśmy niskie zagrożenie wykluczeniem społecznym ze względu na słaby dostęp do edukacji. Obserwowany w całej UE spadek wartości tego wskaźnika był z pewnością związany z kryzysem i towarzyszącym mu trudnym momentem do wchodzenia na rynek pracy, co w konsekwencji powodowało, że młodzi ludzie przedłużali edukację lub wracali do szkół i uzupełniali wykształcenie w okresach poszukiwania pracy.

Aby określić stopień zagrożenia wykluczeniem społecznym w poszczególnych krajach należy przeanalizować wszystkie przedstawione wskaźniki. Proponuje się przyjąć trzy stopnie zagrożenia wykluczeniem społecznym ze względu na poziom wskaźników, tj. stopień niski, średni i wysoki. Przyjęto następujące kryterium podziału na poszczególne stopnie: przedział wokół wartości przeciętnej dla Unii Europejskiej o długości dwóch odchyłeń standardowych uznano za poziom odpowiadający zagrożeniu w stopniu średnim. Przedziały zewnętrzne przyjęto odpowiednio jako zagrożenie w stopniu niskim lub wysokim. Takie przedziały są relatywnie zależne od średniej dla UE28 w badanym roku. Szczegółowe określenie wielkości przedziałów zagrożenia wykluczeniem społecznym dla roku 2013 zawiera Tab. Z.1.8. Dla przyjętych granic stopni zagrożenia wykluczaniem społecznym w Tab. Z.1.8 oraz poszczególnych krajów, przydzielono dla każdego ze wskaźników kraje według stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym, co przedstawia Tab. Z.1.9. Dla jaśniejszego przedstawienia stanu zagrożenia wykluczeniem społecznym w UE sporządzono tabelę 1.8 przedstawiającą częstotliwość pojawiania się poszczególnych krajów w danym stopniu

zagrożenia wykluczeniem społecznym dla analizowanych wskaźników. Dzięki takiemu zestawieniu będzie można określić, które społeczeństwa Unii Europejskiej były najbardziej zagrożone wykluczeniem społecznym przy uwzględnieniu wszystkich badanych wskaźników w 2013 roku⁷⁴.

Kraje	Częstotliwość wskazań wskaźników na zagrożenie wykluczeniem społecznym w stopniu:		
	wysokim	średnim	niskim
Austria	0	15	2
Belgia	0	14	3
Bułgaria	8	7	1
Chorwacja	2	11	1
Cypr	0	14	2
Czechy	0	5	12
Dania	0	13	4
Estonia	2	12	2
Finlandia	0	11	6
Francja	0	13	3
Grecja	10	5	2
Hiszpania	9	7	1
Holandia	0	10	7
Irlandia	3	9	3
Litwa	3	10	3
Luksemburg	0	13	3
Łotwa	5	10	1
Malta	2	13	1
Niemcy	0	15	2
Polska	1	12	4
Portugalia	5	11	1
Rumunia	8	7	1
Słowacja	4	5	8
Słowenia	0	13	3
Szwecja	0	11	6
Węgry	2	14	1
Wielka Brytania	1	14	2
Włochy	5	12	0

Tab. 1.8. Częstotliwość przypisywania poszczególnych stopni wykluczenia społecznego według krajów w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie danych w Tab. 1.8, Bułgarię, Hiszpanię, Grecję oraz Rumunię można uznać za kraje zagrożone wysokim stopniem wykluczenia społecznego

⁷⁴ W przypadku, gdy dla niektórych wskaźników brakowało jeszcze danych za rok 2013 przyjmowano do porównań najnowsze dostępne.

w 2013 roku. Obrazuje to jak głęboko sięga kryzys gospodarczy w tych krajach, a jego skutki mogą być szczególnie dotkliwe dla społeczeństw Rumunii i Bułgarii, które dodatkowo są dość zubożałe (PKB *per capita* w 2013 roku odpowiednio 7200 euro i 5600 euro). Należy podkreślić, że Hiszpania i Grecja w statystykach wykluczenia społecznego wypadają gorzej od wszystkich krajów przyjętych do UE w XXI wieku. Krajami najmniej zagrożonymi wykluczeniem społecznym w UE w 2013 roku były Czechy, Holandia, Słowacja, Szwecja i Finlandia.

Polskę można sklasyfikować jako kraj zagrożony wykluczeniem społecznym w stopniu średnim. Cztery wskaźniki wykluczenia społecznego klasyfikowały wprawdzie Polskę jako zagrożoną w stopniu niskim, ale aż 12 w stopniu średnim. Jeden ze wskaźników wskazywał zagrożenie w stopniu wysokim, tj. wskaźnik dalszego trwania życia mężczyzn. Można oczekiwać, że niektóre regiony Polski mogą wykazywać zdecydowanie wyższe zagrożenie wykluczeniem społecznym niż średnia dla kraju wykazana w statystykach Eurostatu, co będzie poddane analizie w podrozdziale 1.3.2. Na podstawie powyższych analiz można uznać Polskę za przeciętny kraj Unii Europejskiej, gdyż zdecydowana większość wskaźników wykluczenia społecznego dla Polski oscylowała w okolicach wartości dla UE28, z wyjątkiem tych dotyczących edukacji, które w Polsce wypadły zdecydowanie lepiej od średniej europejskiej.

Przeprowadzone w tym podrozdziale analizy pokazały złożoność, wielowymiarowość i relatywizm wykluczenia społecznego. Jak się okazało, nie tylko najsilniejsze gospodarczo kraje Unii Europejskiej charakteryzowały się niskim zagrożeniem wykluczeniem społecznym, ale także kraje z grupy nowoprzyjętych do UE. Zdecydowanym liderem w tym zakresie były przyjęte do Unii razem z Polską Czechy⁷⁵. Wykluczenie społeczne bierze się z różnic społeczno-gospodarczych, a te w krajach wysokorozwiniętych bywają często dość duże. Drugą grupą krajów mocno zagrożonych wykluczeniem społecznym były niedawno przyjęte do UE Bułgaria, Łotwa i Rumunia. Jednak w najwyższym stopniu zagrożone wykluczeniem społecznym były kraje „starej Unii”, które mocno dotknął skutkami trwający kryzys ekonomiczny, tj. Grecja i Hiszpania.

1.3.2. Analiza zagrożenia wykluczeniem społecznym w Polsce według województw w latach 2010–2013

Zgodnie z analizami z podrozdziału 1.3.1 Polska w 2013 roku była krajem o średnim stopniu zagrożenia wykluczeniem społecznym. Wiadomo jednak, że Polska charakteryzuje się dość dużym zróżnicowaniem gospodarczym⁷⁶, które

⁷⁵ PKB *per capita* w Czechach w 2013 roku wyniosło 15000 EURO i było wyższe od Polskiego (10 300 EURO), ale niższe od PKB krajów przyjętych do UE wcześniej, mniej od średniej dla UE wynoszącej 26 600 EURO [<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00001&plugin=1>] [Dostęp 04.05.2015]

⁷⁶ Choć analizowany w Tab. 1.7 wskaźnik rozproszenia regionalnej stopy zatrudnienia na to nie wskazywał.

trwa jeszcze od czasów zaborów⁷⁷. Tym samym można podejrzewać, że poziom zagrożenia wykluczeniem społecznym będzie różny w poszczególnych województwach. W tym podrozdziale analizom poddane będą województwa Polski pod kątem stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym. Dzięki temu powinniśmy otrzymać odpowiedź, w których województwach należy skoncentrować działania przeciwdziałające temu zjawisku.

Zaprezentowane poniżej wartości wskaźników dla Polski zostały wybrane pod kątem możliwości odnalezienia ich w publikacjach GUS lub wyliczenia w oparciu o dostępne dane. Nieujęcie w poniższych analizach któregoś ze wskaźników z Tab. 1.3 oznacza, że nie było dostępnych danych do jego prezentacji, bądź wyliczenia. Dodatkowo zamiast wskaźników „młodzież nie kontynuująca nauki” oraz „wskaźnika osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne” zostanie użyty współczynnik skolaryzacji netto⁷⁸, który przy niedostępności dla województw Polski oficjalnych wskaźników z Laeken jest najlepszym dostępnym wskaźnikiem obrazującym poziom edukacji w regionie.

Tab. 1.9 prezentuje wartości wskaźnika zagrożenia ubóstwem po określeniu w dochodach transferów społecznych dla województw w latach 2010–2013. W badaniach przyjęto relatywne granice ubóstwa, jako 50% średnich wydatków gospodarstw domowych oraz na poziomie minimum egzystencji oraz ustawowej granicy ubóstwa⁷⁹.

Na podstawie danych z Tab. 1.9 widzimy, że poziom zagrożenia ubóstwem w Polsce w badanym okresie 2010–2013 zmieniał się w różny sposób w zależności od przyjętej granicy ubóstwa. Ogólnie zagrożenie ubóstwem zmniejszyło się,

Polska, województwo	Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych w %, przy założeniu granicy ubóstwa jako											
	minimum egzystencji				50% średnich wydatków gospodarstw domowych w Polsce				ustawowa granica ubóstwa			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
POLSKA	5,8	6,8	6,8	7,4	17,4	16,9	16,3	16,2	7,4	6,6	7,2	12,8
dolnośląskie	5,3	4,7	4,6	5,1	16,0	13,7	12,2	12,1	6,8	5,1	5,1	8,9
kujawsko-pomorskie	6,8	7,4	8,3	9,6	18,1	18,4	19,6	18,8	8,0	6,9	8,4	16,0
lubelskie	9,4	11,0	8,5	9,4	27,3	23,3	22,9	21,5	11,8	10,3	9,0	17,6

⁷⁷ A. Majchrowska, K. Mroczek, T. Tokarski, *Zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w układzie powiatowym w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa”, 9(265)/2013, s. 87.

⁷⁸ Relacja liczby osób uczących się (stan na początku roku szkolnego) na danym poziomie kształcenia (w grupie wieku odpowiadającej temu poziomowi kształcenia) do liczby ludności (stan w dniu 31 XII) w grupie wieku określonej jako odpowiadająca temu poziomowi nauczania. Źródło: http://www.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-5064.htm [Dostęp 20.12.2010]

⁷⁹ Wartości poszczególnych granic ubóstwa patrz podrozdział 1.2.2.

lubuskie	3,9	3,1	4,9	6,4	15,9	13,4	13,3	15,0	4,8	2,8	5,0	12,2
łódzkie	3,9	5,5	5,7	6,1	12,5	13,2	13,4	12,5	5,2	5,1	5,7	9,7
małopolskie	4,8	4,8	6,2	6,0	16,0	15,0	15,6	15,8	6,4	5,4	6,6	12,2
mazowieckie	4,3	4,7	4,7	5,7	11,7	12,4	11,5	12,4	5,3	4,4	4,6	9,9
opolskie	3,6	4,6	4,7	6,1	13,8	10,2	9,9	16,1	4,6	4,2	4,8	11,7
podkarpackie	5,7	7,1	7,0	9,4	19,8	21,6	20,7	20,9	6,9	6,8	8,6	16,9
podlaskie	9,1	11,2	10,7	11,2	25,0	24,2	23,0	22,7	11,3	10,3	10,7	17,6
pomorskie	7,1	9,2	9,8	9,2	20,1	19,5	20,3	19,2	9,8	9,9	10,6	15,4
śląskie	4,5	4,8	4,5	4,9	14,0	12,3	11,3	11,2	5,8	4,8	4,8	8,3
świętokrzyskie	9,5	10,1	10,5	8,5	26,6	26,3	24,3	19,7	11,9	9,2	12,2	13,6
warmińsko-mazurskie	9,9	11,4	13,5	13,2	25,6	24,6	24,7	25,4	11,6	10,5	13,8	20,2
wielkopolskie	6,6	9,3	8,5	8,9	18,5	21,3	19,7	19,2	8,2	9,2	8,5	15,5
zachodniopomorskie	5,3	7,5	5,7	7,1	17,8	17,9	14,8	15,3	7,5	7,3	6,4	11,6

Tab. 1.9. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po określeniu w dochodach transferów społecznych w Polsce wg województw w latach 2010–2013 dla relatywnych granic ubóstwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS: <http://www.stat.gov.pl/bdl> [Dostęp 04.05.2015].

o czym świadczy malejący wskaźnik przy granicy ubóstwa 50% średnich wydatków gospodarstw domowych (spadek nastąpił w 10 województwach). Niepokojąca jest jednak tendencja wzrostowa wskaźnika dla minimum egzystencji, co może oznaczać że w badanym okresie wzrosło ubóstwo skrajne. Zagrożenie ubóstwem skrajnym wzrosło w tym czasie w aż 13 województwach. Wskaźnik dla ustawowej granicy ubóstwa w roku 2011 spadł, a następnie wzrósł w kolejnych latach, co może mieć związek ze zmianą wysokości tej granicy w roku 2012. Wzrost zagrożenia ubóstwem dla ustawowej granicy ubóstwa w roku 2013 w stosunku do 2010 nastąpił we wszystkich regionach.

Regionami najbardziej zagrożonymi ubóstwem skrajnym w 2013 roku były podlaskie i warmińsko-mazurskie, gdzie odpowiednio 11,2% oraz 13,2% osób żyło w gospodarstwach domowych o dochodach na osobę poniżej minimum egzystencji. Najniższe wartości tego wskaźnika wystąpiły natomiast w dolnośląskim i mazowieckim – poniżej 6%. W przypadku wskaźnika liczonego dla granicy ubóstwa 50% średnich wydatków gospodarstw domowych w Polsce najwyższe zagrożenie ubóstwem w 2013 było w podkarpackim, podlaskim i warmińsko-mazurskim, gdzie ponad 20% osób żyło w gospodarstwach domowych z dochodami *per capita* poniżej tak przyjętej granicy ubóstwa. Dla tego wskaźnika najniższe zagrożenie ubóstwem było w województwie śląskim – 11,2%. W przypadku ustawowej granicy ubóstwa zdecydowanie najwyższe zagrożenie ubóstwem w roku 2013 wystąpiło w warmińsko-mazurskim (20,2%), a najniższe dolnośląskim i śląskim, gdzie mniej niż 9% osób żyło w gospodarstwach domowych utrzymujących się z dochodów *per capita* poniżej tak zdefiniowanej granicy.

Zagrożenie ubóstwem dla wszystkich badanych granic ubóstwa w województwie łódzkim podlegało podobnym tendencjom jak dla Polski. Jednak wartości wskaźników zagrożenia ubóstwem dla regionu łódzkiego były na nieco niższym poziomie niż średnia dla kraju. Można uznać, że w badanym okresie województwo łódzkie było zagrożone ubóstwem w stopniu średnim.

Niestety, wskaźniki zagrożenia ubóstwem dla różnych granic ubóstwa są jedynymi z grupy wskaźników monetarnych dostępnych na poziomie województw. Pozostałe analizy zostały przeprowadzone na podstawie wskaźników niemonetarnych, z których pierwszymi poddanymi analizie były stopa bezrobocia długotrwałego⁸⁰ i wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących w Polsce w latach 2010–2013 dla poszczególnych województw (Tab. 1.10).

W badanym okresie 2010–13 stopa bezrobocia wzrosła we wszystkich województwach poza lubuskim i zachodniopomorskim, gdzie właściwie pozostała praktycznie na niezmiennym poziomie. W roku 2013 zdecydowanie najwyższą wartość tego wskaźnika odnotowano w województwie świętokrzyskim, choć dość wysokie wartości (powyżej 4,5%) odnotowano również w województwie łódzkim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim. W tym samym roku najniższe wartości (poniżej 2,5%) odnotowano w województwach lubuskim, mazowieckim i opolskim.

Polska, województwo	Stopa bezrobocia długotrwałego w % (uwzględnia osoby pozostające bez pracy 13 miesięcy i więcej)				Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących w %			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
POLSKA	2,5	3,0	3,5	3,8	10,4	10,1	10,1	10,4
dolnośląskie	3,0	3,8	3,8	4,2	11,8	11,3	11,8	12,7
kujawsko-pomorskie	2,6	3,5	3,9	4,3	11,7	11,6	11,3	11,5
lubelskie	2,5	2,9	4,0	3,6	10,9	10,2	10,1	10,6
lubuskie	2,3	2,6	2,2	2,2	12,0	11,3	11,6	11,6
łódzkie	2,4	3,1	4,3	4,9	9,2	8,7	9,4	9,5
małopolskie	3,1	3,4	4,0	4,4	8,4	8,5	8,7	9,1
mazowieckie	1,4	2,1	2,1	2,3	8,2	7,6	7,4	7,6
opolskie	1,7	1,8	2,3	2,4	11,2	11,1	10,9	11,8
podkarpackie	2,6	3,1	4,3	4,6	9,8	10,1	10,1	10,5
podlaskie	2,7	3,6	3,4	4,0	10,5	9,6	9,5	10,1
pomorskie	1,8	2,4	2,9	3,6	10,2	10,3	10,4	11,5
śląskie	2,4	3,0	3,4	3,7	13,1	12,4	12,0	11,7
świętokrzyskie	4,2	5,4	6,0	5,7	9,9	9,1	10,0	11,0
warmińsko-mazurskie	2,0	2,9	4,2	4,7	13,3	13,7	14,7	14,7

⁸⁰ Stopa bezrobocia długotrwałego w Tab. 1.10 została wyliczona przez autora jako stosunek liczby długotrwale bezrobotnych do liczby aktywnych zawodowo według danych BAEL opublikowanych przez GUS. Wyliczona w ten sposób stopa bezrobocia długotrwałego dla Polski różni się nieznacznie od podanej w Tab. 1.6 na podstawie danych EUROSTATU.

wielkopolskie	2,4	2,7	2,9	3,5	7,6	8,0	8,0	7,6
zachodniopomorskie	3,9	4,2	4,3	3,9	13,7	13,2	12,7	12,1

Tab. 1.10. Stopa bezrobocia długotrwałego na podstawie BAEL i wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących w Polsce wg województw w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS: <http://www.stat.gov.pl/bdl> [Dostęp 04.05.2015].

Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących dla Polski w okresie 2010–13 praktycznie pozostawał na stałym poziomie i wyniósł nieco ponad 10%, czyli co dziesiąta osoba w kraju w wieku 18–59 lat mieszkała w gospodarstwie domowym, w którym nikt nie pracował. W roku 2013 zdecydowanie najwyższe wartości tego wskaźnika odnotowano w województwie warmińsko-mazurskim (14,7%), a najniższe w mazowieckim i wielkopolskim (7,6%). W województwie łódzkim w badanym okresie odnotowano nieznaczny wzrost i w roku 2013 wskaźnik ten osiągnął poziom 9,5%, co plasuje region nieco poniżej średniej dla kraju.

Analiza danych na temat rynku pracy na poziomie wojewódzkim może być obciążona poprzez wpływ statystyk silnych ekonomicznie i demograficznie ośrodków, które poprawiają statystyki dla całego województwa. Wewnętrznie struktura województwa może być bardzo zróżnicowana, np. w okolicy silnego ośrodka mamy bardzo dużą stopę zatrudnienia, która wraz z oddalaniem się od niego dość mocno spada. Aby uchwycić te różnice przeprowadzono analizę rozproszenia regionalnego wskaźnika zatrudnienia (Tab. 1.11), która może dać nam odpowiedź na pytanie, gdzie opisane wyżej zjawisko ma miejsce.

Na podstawie danych z Tab. 1.11 można stwierdzić, że największe zróżnicowanie wartości powiatowego wskaźnika zatrudnienia w 2013 roku występowało w województwach dolnośląskim, opolskim, śląskim i świętokrzyskim (119 i więcej), a dość duże w mazowieckim i podkarpackim (powyżej 90), czyli w tych województwach istnieją największe różnice wskaźnika zatrudnienia między powiatami. Oznacza to, że w tych województwach musiały występować powiaty o wysokim poziomie wskaźnika zatrudnienia oraz takie, gdzie ten wskaźnik był na stosunkowo niskim poziomie. Można oczekiwać, że duże ośrodki miejskie w tych regionach charakteryzowały się wysokim poziomem zatrudnienia, jednak powiaty od nich oddalone miały już dużo niższy odsetek zatrudnionych. Ponadto wskazane zróżnicowanie we wszystkich wyżej wymienionych województwach pogłębiło się w badanym okresie.⁸¹

⁸¹ Wpływ na zmianę wartości badanego wskaźnika w roku 2013 w stosunku do lat wcześniejszych w województwie dolnośląskim miało również wydzielenie od 1.01.2013 miasta Wałbrzych z powiatu wałbrzyskiego, jako nowego miasta na prawach powiatu (Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 lipca 2012 r. w sprawie przywrócenia miastu Wałbrzych statusu miasta na prawach powiatu oraz ustalenia granic powiatu wałbrzyskiego, Dz.U. 2012, poz. 853)

Polska, województwo	Dyspersja regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów			
	2010	2011	2012	2013
dolnośląskie	115,36	126,63	124,62	140,06
kujawsko-pomorskie	26,98	26,24	24,05	25,32
lubelskie	44,43	46,00	46,38	45,04
lubuskie	71,48	65,89	70,48	73,66
łódzkie	31,12	33,80	33,40	34,87
małopolskie	66,72	66,32	67,96	73,52
mazowieckie	89,41	92,35	91,11	93,39
opolskie	98,56	96,80	107,76	124,84
podkarpackie	85,49	87,27	91,94	104,41
podlaskie	41,71	40,04	43,42	40,75
pomorskie	65,33	68,39	73,74	84,47
śląskie	141,95	151,83	154,88	167,05
świętokrzyskie	104,68	105,17	114,19	119,64
warmińsko-mazurskie	35,35	37,47	36,01	41,25
wielkopolskie	43,08	48,86	53,42	55,92
zachodniopomorskie	28,55	30,09	29,32	34,65

Tab. 1.11. Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów w ramach województw w Polsce w latach 2010–2013 według danych rejestrowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS: <http://www.stat.gov.pl/bdl> [Dostęp 05.05.2015].

Najmniejsze wartości dyspersji regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów w 2013 roku odnotowano w województwach kujawsko-pomorskim, łódzkim oraz zachodniopomorskim – poniżej 35. Oznacza to, że wskaźnik zatrudnienia w tych regionach miał podobne wartości na całym obszarze, a tym samym różnice rozwojowe między powiatami były mniejsze. Zatem, niższe mogło być również zagrożenie wykluczeniem społecznym wywołane nierównym dostępem do rynku pracy.

Do zbadania wykluczenia społecznego pod względem edukacyjnym zastosowano współczynnik skolaryzacji netto w grupie wiekowej 16–18 lat dla osób uczęszczających do szkół ponadgimnazjalnych (Tab. Z.1.10). Współczynnik skolaryzacji dla wszystkich województw dla lat 2010–2013 osiągnął bardzo wysoki poziom, w większości przypadków (poza województwem zachodniopomorskim) znacznie powyżej 83%. Średnia wartość dla Polski w każdym z badanych lat wynosiła ponad 88%, tym samym jest to jeden z wyższych poziomów wskaźników skolaryzacji w całej Unii Europejskiej. W tej sytuacji trudno mówić w przypadku Polski o edukacyjnym aspekcie wykluczenia społecznego. Co ważne, bardzo duży odsetek gimnazjalistów kontynuuje naukę w województwach, które wcześniej były zidentyfikowane, jako jedne z najbiedniejszych, tj. lubelskim, podkarpackim i świętokrzyskim. Edukacja może być dobrą metodą walki z biedą i wy-

kluczeniem społecznym. Nieco niepokojący może być jednak fakt, że w badanym okresie współczynnik ten nieco spadał w zdecydowanej większości województw (poza łódzkim i mazowieckim), choć w dalszym ciągu wartości tego wskaźnika były bardzo wysokie.

Nieco niższe wartości współczynnika skolaryzacji dla województw: opolskiego, lubuskiego i zachodniopomorskiego mogą wynikać z dość bliskich kontaktów mieszkańców tych województw z Niemcami. Praktyką jest podejmowanie przez młodzież nauki w niemieckich szkołach średnich lub porzucenie nauki i rozpoczęcie pracy u naszych zachodnich sąsiadów. Zjawisko to potwierdzają badania prowadzone m.in. przez Uniwersytet Opolski⁸². Jedynie województwo warmińsko-mazurskie powinno zwrócić uwagę na problem kontynuowania nauki przez absolwentów gimnazjów. Odnotowany tam w 2013 roku współczynnik skolaryzacji na poziomie 83% był jak na warunki polskie na dość niskim poziomie.

Jedną z miar zagrożenia wykluczeniem społecznym ze względu na poziom zdrowia i jakość życia jest wskaźnik dalszego trwania życia, który prezentuje Tab. Z.1.11. Na podstawie danych dotyczących oczekiwanej długości życia w momencie narodzin, można powiedzieć, że ze względu na przyrost badanego wskaźnika w latach 2010–13 stan zdrowia ludności poprawił się we wszystkich regionach. Zdecydowanie najkrótsza oczekiwana długość życia zarówno dla kobiet jak i mężczyzn odnotowana była w województwie łódzkim. Natomiast pod względem najdłuższej oczekiwanej długości życia wyróżniły się województwa: małopolskie i podkarpackie dla mężczyzn oraz podkarpackie i podlaskie dla kobiet. Mając na uwadze analizy z rozdziału 1.3.1 wartości tego wskaźnika były ciągle na zdecydowanie niższym poziomie niż w wielu krajach Unii Europejskiej.

Podsumowując, analizie poddano wartości sześciu wskaźników wykluczenia społecznego dostępnych na poziomie wojewódzkim⁸³. Pozwala to na zidentyfikowanie województw, w których występuje duże zagrożenie wykluczeniem społecznym. Przedstawiona analiza dotyczyła wielu wymiarów wykluczenia społecznego, w dużej mierze związanych z biedą i rynkiem pracy, więc można ją uznać za dobrą podstawę do wnioskowania nt. poziomu wykluczenia społecznego w poszczególnych regionach Polski. W tym celu proponuje się przyjęcie analogicznej procedury, jak w przypadku analiz w podrozdziale 1.3.1, więc dla każdego ze wskaźników określono wartości wskazujące na zagrożenie wykluczeniem społecznym w trzech stopniach: wysokim, średnim i niskim (Tab. Z.1.12). Dla przyjętych granic stopni zagrożenia wykluczaniem społecznym w Tab. Z.1.12 oraz poszczególnych województw, przydzielono dla każdego ze wskaźników regiony według stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym, co przedstawia Tab. Z.1.13. Dla jaśniejszego przedstawienia stanu zagrożenia wykluczeniem społecznym w Polsce sporządzono Tab. 1.12 przedstawiającą częstotliwość pojawiania się poszczególnych regionów w danym stop-

⁸² Por. R. Jończy, *Exodus zarobkowy opolskiej młodzieży*, „Polityka Społeczna” nr 10/2006, s. 10–13.

⁸³ Wskaźnik zagrożenia ubóstwem był analizowany w trzech wariantach dla różnych granic ubóstwa, a wskaźnik dalszego trwania życia w dwóch wariantach dla kobiet i mężczyzn osobno.

niu zagrożenia wykluczeniem społecznym dla analizowanych wskaźników. Dzięki takiemu zestawieniu będzie można określić, mieszkańcy których województw byli najbardziej zagrożeni wykluczeniem społecznym przy uwzględnieniu wszystkich badanych wskaźników w 2013 roku

Województwa	Częstotliwość wskazań wskaźników na zagrożenie wykluczeniem społecznym w stopniu:		
	wysokim	średnim	niskim
dolnośląskie	2	6	1
kujawsko-pomorskie	0	8	1
lubelskie	2	7	0
lubuskie	2	6	1
łódzkie	3	5	1
małopolskie	0	7	2
mazowieckie	0	7	2
opolskie	1	7	1
podkarpackie	2	5	2
podlaskie	3	5	1
pomorskie	0	9	0
śląskie	2	4	3
świętokrzyskie	1	7	1
warmińsko-mazurskie	6	3	0
wielkopolskie	0	8	1
zachodniopomorskie	1	7	1

Tab. 1.12. Częstotliwość przypisywania poszczególnych stopni wykluczenia społecznego w Polsce według województw w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie danych z Tab. 1.12 tylko jedno województwo można zaklasyfikować jako zagrożone wykluczeniem społecznym w stopniu wysokim, tj. warmińsko-mazurskie. Pozostałe województwa należy traktować, jako zagrożone w stopniu średnim. Województwo śląskie miało największą liczbę wskaźników w obszarze zagrożenia niskiego, ale jednocześnie dwa wskaźniki były na poziomie zagrożenia wysokiego. Województwo łódzkie na tym tle można uznać za przeciętne polskie województwo pod kątem zagrożenia wykluczeniem społecznym, gdyż większość wskaźników oscylowała w okolicach średniej dla Polski. Dla łódzkiego trzy wskaźniki były w granicach wysokiego stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym, tj. wskaźnik dalszego trwania życia kobiet i mężczyzn oraz stopa bezrobocia długotrwalego. Jednocześnie region ten charakteryzował się niską na tle reszty kraju dyspersją regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów. Zatem przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu w województwie łódzkim powinno opierać się o programy związane z higieną i profilaktyką zdrowotną oraz aktywizacją bezrobotnych i biernych zawodowo.

Poziom wskaźników wykluczenia społecznego analizowanych dla lat 2010–13 klasyfikują Polskę jako kraj w stopniu średnim zagrożony wykluczeniem społecznym. Niektóre województwa Polski były jednak zagrożone tym zjawiskiem w stopniu wysokim, często w pojedynczych kategoriach. Dodatkowo, jak wskazuje L. Dziewięcka-Bokun, w przypadku Polski jak i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, procesy ekskluzji społecznej nabierają na sile. Ma to związek z problemami społecznymi nierozwiązanymi w poprzednim ustroju polityczno-gospodarczym oraz nowymi powstałymi przy transformacji systemowej,⁸⁴ takimi jak bezrobocie, czy bezdomność. Badania nad narzędziami zapobiegania wykluczeniu społecznemu i ich skutecznością mają więc duże uzasadnienie.

⁸⁴ L. Dziewięcka-Bokun, 2003, *op. cit.*, s. 213.

ROZDZIAŁ 2

Reintegracja zawodowa jako narzędzie inkluzji społecznej

2.1. Pojęcie i przebieg procesu inkluzji społecznej

Proces wychodzenia z wykluczenia społecznego nazywany jest inkluzją społeczną – włączeniem do społeczeństwa, czyli stworzeniem osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym możliwości uzyskania szans i odpowiednich zasobów potrzebnych do pełnego uczestnictwa w życiu ekonomicznym, kulturalnym i społecznym oraz uzyskanie poziomu życia traktowanego jako normalny w danym społeczeństwie¹. Proces ten jest jednym z najważniejszych we współczesnej polityce społecznej, jednak jego skuteczność jest ciągle na dość niskim poziomie.

Inkluzji nie można jednak traktować po prostu jako pojęcia przeciwstawnego wykluczeniu, gdyż w praktyce są to zjawiska przenikające się, a ich dogłębna analiza często prowadzi do paradoksów, np. działania polityki społecznej o charakterze inkluzyjnym, często prowadzą do pogłębienia wykluczenia społecznego osób taką pomocą objętych. Aby nadać temu procesowi właściwy sens należy go rozpatrywać w trzech wymiarach: politycznym, ekonomicznym i obywatelskim (Tab. 2.1)².

¹ B. Szatur-Jaworska, *Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec osób starszych*, [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, AKAPIT–DTP, Toruń 2005, s. 63.

² A. Woodward, M. Kohli, *Inclusions and Exclusions in European Societies*, Routledge, London–New York 2003, s. 1–4.

Wymiar inkluzji społecznej	Charakterystyka
Polityczny	Można rozpatrywać na dwóch poziomach: indywidualnym i terytorialnym. Pod pojęciem poziomu indywidualnego kryje się rozszerzanie praw jednostek: od prawa do wolności, przez prawa polityczne po prawo do zabezpieczenia społecznego. Poziom terytorialny odnosi się do obszaru kontynentu europejskiego, który po wiekach wojen stał się oazą względnego dobrobytu, tolerancji i pokoju. Obszar ten obejmuje coraz więcej krajów.
Ekonomiczny	Związany jest z posiadaniem pracy, która poza związanymi z nią korzyściami ekonomicznymi oznacza często uzyskanie dodatkowych praw społecznych (możliwość nabycia wielu praw związana jest w wielu krajach z posiadaniem pracy, np. prawo do emerytury). Brak pracy oznacza również swoistą stygmatyzację społeczną jako osoby nieprzydatnej społeczeństwu.
Obywatelski	Związany z aktywną partycypacją społeczną. Może się wiązać z działaniami inkluzyjnymi podejmowanymi przez organizacje społeczne (trzeci sektor, podmioty ekonomii społecznej), jak również wszelkiego typu niesformalizowane grupy (sąsiedzkie, rodzinne). Wymiar ten może być uzupełnieniem pierwszych dwóch, ale nie może ich całkowicie zastąpić.

Tab. 2.1. Trzy wymiary inkluzji społecznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Woodward A., Kohli M., *Inclusions and Exclusions in European Societies*, Routledge, London–New York 2003, s. 4–8.

Skuteczna strategia działań z zakresu włączenia społecznego musi uwzględniać przynajmniej pierwsze dwa wymiary, tj. związane z polityką państwa oraz reintegracją zawodową. Wymiar obywatelski, choć pewnie nie zawsze konieczny, może być doskonałym uzupełnieniem takiej strategii, co znacznie podnosi jej efektywność.

Prowadzenie działań inkluzyjnych w wymienionych trzech wymiarach oznacza wdrażanie w praktyce wielosektorowej polityki społecznej. Opiera się ona na takich działaniach, w których państwo i jego instytucje nadal pełnią podstawową rolę, jednak dowartościowuje się inne organizacje, które realizują różne zadania polityki społecznej. Administracja państwowa powinna zachować swoje funkcje legislacyjne, programujące, finansowania oraz instrumenty kontroli i koordynacji realizacji zadań społecznych. Jednak trudno nie dostrzec, że sektor obywatelski, w ostatnich latach stał się poważnym partnerem państwa i samorządów w kreowaniu polityki społecznej. Oczywiście w tym samym czasie urosła również rola sektora prywatnego, jednak w tym przypadku należy być bardziej ostrożnym w cedowaniu funkcji społecznych, gdyż organizacjom z tego sektora przyświeca przede wszystkim chęć maksymalizacji zysku, więc dobro ludzi zagrożonych wykluczeniem społecznym nigdy nie będzie dla nich priorytetem³.

Konieczność współpracy z sektorem prywatnym i pozarządowym w zakresie prowadzenia aktywizacji zawodowej poprzez zlecanie zadań reintegracyjnych dostrzegł również polski ustawodawca w nowelizacji *Ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*⁴.

³ M. Grewiński, *Wielosektorowa polityka społeczna. O przeobrażeniach państwa opiekuńczego*, WWSP TWP, Warszawa 2009, s. 391–394.

⁴ Zob. Art. 1, Ustawa z dnia 14 marca 2014 o zmianie ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2014, poz. 598).

Pluralizacja polityki społecznej, polegająca na przekazywaniu zadań do sektora prywatnego i społecznego, może być istotnym zabiegiem „socjalnego odchudzenia państwa”. Procesy uspołecznienia i komercjalizacji polityki społecznej obserwuje się już od kilku lat, a na styku tych procesów funkcjonuje gospodarka społeczna (ekonomia społeczna). Ideą gospodarki społecznej jest przede wszystkim zaspokajanie potrzeb wybranych grup społecznych⁵. Tym samym, podmioty gospodarki społecznej takie jak spółdzielnie działają na zasadach rynkowych, ale mają wyraźnie postawione cele społeczne. W przypadku spółdzielni socjalnych jest to pomoc swoim członkom w zakresie reintegracji społeczno-zawodowej. Zatem mogą one odciążyć państwo w zakresie usług społecznych, a być może nawet doprowadzić do usamodzielnienia się części beneficjentów pomocy społecznej. Co ważne, pomoc może być dostosowana do indywidualnego zapotrzebowania beneficjenta.

Budowanie strategii przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu należy rozpocząć od osadzenia jej w odpowiednich ramach czasowych i przestrzennych. Żadna strategia nie będzie skuteczna, jeśli efekty będą oczekiwane w krótkim czasie. Proces inkluzji społecznej wymaga dość długiego czasu, trwającego o wiele dłużej niż rok. Umieszczenie procesu inkluzji w odpowiednich ramach przestrzennych również ma duże znaczenie dla jego skuteczności, np. realizacja działań inkluzyjnych w przestrzeni gett wielkomiejskich, gdzie brakuje dobrych wzorców do naśladowania w najbliższym sąsiedztwie może wpływać na niską efektywność tych działań. Problemem jest również społeczne zrozumienie dla prowadzenia działań inkluzyjnych, gdyż bardzo często ludzie utrzymujący dość wysoki standard życia nie są zainteresowani jakimikolwiek kontaktami z osobami wykluczonymi, woleliby nie wiedzieć o ich istnieniu. Dlatego budowanie strategii przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu należy rozpocząć od uświadomienia reszcie społeczeństwa wagi i zakresu problemu, następnie należy dobrać indywidualne rozwiązania, gdyż każdy przypadek wykluczonego trzeba rozpatrywać osobno oraz wypracować programy trwale poprawiające sytuację ekonomiczną wykluczonych, które nie są stygmatyzujące, jak np. system zasiłków⁶. Mając na uwadze powyższe uwarunkowania, trudno oczekiwać indywidualnego podejścia do beneficjenta od programów publicznych – takie założenia mogą spełniać właściwie tylko wyspecjalizowane organizacje pozarządowe i podmioty ekonomii społecznej. Polityka społeczna ukierunkowana na rozwiązywanie problemów pojedynczych osób poprzez zindywidualizowane podejście praktycznie musi zakładać współpracę z sektorem pozarządowym i prywatnym. Zatem wpisuje się w model trójsektorowej polityki społecznej.

Złożoność problemu przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu powoduje, że można wyróżnić szereg strategii prowadzenia działań w tym zakresie. Tab. 2.2. przedstawia jedną z możliwych typologii strategii inkluzji społecznej ze względu na jej cele.

⁵ M. Grewiński, 2009, *op. cit.*, s. 178–179.

⁶ J. Estivill, *Concepts and strategies for combating social exclusion. An overview*, ILO, Genewa 2003, s. 91–100.

Typ strategii	Charakterystyka
Strategie reproduktywne	U podstaw strategii leży założenie, że bieda była, jest i będzie ważnym elementem porządku społecznego. Prowadzenie działań przeciwdziałających biedzie w jednym obszarze powoduje równoległe negatywne skutki na innych polach. Podkreśla się motywujący do pracy charakter możliwości popadnięcia w biedę dla reszty społeczeństwa.
Strategie paliatywne i lecznicze	Ograniczają się do pomocy, często o charakterze jednorazowym, w sytuacjach krytycznych, kryzysowych, klęsk żywiołowych itp., gdy osoby objęte pomocą nie mają wpływu na pojawienie się zagrożenia wykluczeniem społecznym.
Strategie prewencyjne	Zagłębiają się w przyczyny występowania wykluczenia społecznego i starają się eliminować jego przyczyny (nie tylko skutki). Działania podejmowane są na polach ochrony zdrowia, edukacji, kształcenia ustawicznego, itp. Często są uzupełniane przez działania o mniejszym zasięgu – plany lokalne, czy programy pilotażowe.
Strategie emancypacyjne	Działania realizowane najczęściej przez organizacje z trzeciego sektora przy współdziałaniu różnych podmiotów społeczno-ekonomicznych i publicznych. Celem jest wyeliminowanie przypadków wykluczenia i włączenie osób przez nie dotkniętych jako pełnowartościowych członków społeczeństwa.

Tab. 2.2. Strategie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Estivill, *Concepts and strategies for combating social exclusion. An overview*, ILO, Genewa 2003, s. 100–103.

Niezależnie od obranej strategii inkluzyjnej należy dobrać odpowiednie metody działania i budżet do wytyczonego celu, w przeciwnym wypadku będzie ona nieskuteczna. Za cel należy przyjąć ideę, która pozwoli na zbudowanie odpowiedniego zespołu do jej realizacji – szerokiego porozumienia między różnego typu podmiotami realizującymi strategię. Ze względu na wielowymiarowość wykluczania społecznego proces inkluzji powinien być oparty na maksymalnie szerokim partnerstwie, solidarności, partycypacji i porozumieniu w działaniach. W przeciwnym razie istnieje zagrożenie, że działania inkluzyjne mogą zawierać w sobie elementy społecznie wykluczające⁷. Dodatkowo ze względu na indywidualny charakter wykluczenia społecznego skuteczne strategie powinny być osadzone na szczeblu lokalnym. Wszelkie dokumenty na poziomie międzynarodowym, czy krajowym dają tylko ogólne założenia, zaś cele dotyczące działań inkluzyjnych powinny być przyjęte tylko na szczeblu lokalnym. Tym samym rozwiązania szczegółowe muszą się znacznie różnić między poszczególnymi regionami. Dzięki temu będą lepiej dopasowane do specyfiki problemu wykluczenia społecznego występującego na danym terenie. Polski model polityki społecznej zmierza właśnie w kierunku modelu trójsektorowego. Praktyczne rozwiązania w tym zakresie przedstawiono w podrozdziale 2.5. na poziomie krajowym oraz w podrozdziale 2.6 dla województwa łódzkiego.

⁷ P. Broda-Wysocki, 2012, *op. cit.*, s. 178–179.

2.2. Praca i jej rola w życiu człowieka. Możliwości reintegracji społeczno-zawodowej w spółdzielniach socjalnych

Praca jest jednym z podstawowych pojęć teorii ekonomii. Można ją określić jako proces zachodzący między człowiekiem a jego otoczeniem (środowiskiem, przyrodą). Jest to świadoma i celowa działalność człowieka zmierzająca do przystosowania zasobów i sił przyrody do potrzeb ludzkich. Równocześnie przez pracę człowiek kształtuje siebie, nabiera i rozwija w sobie umiejętność wykonywania rozmaitych czynności⁸. Ze względu na fakt, że wykonywanie pracy ma kluczowe znaczenie dla egzystencji człowieka różne jest podejście do jej wykonywania – od traktowania przymusu pracy jako przykrego wysiłku, przez praktykowanie umiejętności i wydatkowanie siły roboczej, po twórczą ekspresję. Każde z tych podejść znajduje uzasadnienie w teoriach ekonomicznych⁹.

Pracę w ujęciu makroekonomicznym można traktować jako zasób będący jednym z czynników neoklasycznej funkcji produkcji obok kapitału i technologii. Wzrost zasobów pracy pociąga za sobą wzrost produkcji. Choć oczywiście pracownicy bez odpowiedniego wyposażenia w postaci kapitału (fabryk, biur, maszyn, komputerów itd.) zbyt produktywni nie będą, podobnie jeśli chodzi o dostęp do technologii¹⁰. Potwierdzeniem wpływu powiększenia zasobów pracy na wzrost produkcji może być fakt, że w Wielkiej Brytanii większość branż, w których najczęściej pracują migranci z niedawno przyjętych do UE krajów, odnotowuje wzrosty produkcji¹¹.

W dalszych rozważaniach praca będzie analizowana zarówno w ujęciu zasobowym w kategoriach podaży i popytu na pracę oraz jednostkowych korzyści dla pracownika. Rynek pracy jest przestrzenią, na której popyt zgłaszają pracodawcy gotowi zapłacić określoną sumę pieniędzy za wykonywanie odpowiedniej pracy. Podaż pracy (zasoby pracy) stanowi ogół pracowników i bezrobotnych na danym rynku. W gospodarkach mamy do czynienia ze stanem nierównowagi, przejawiającym się najczęściej nadwyżką podaży pracy nad popytem na pracę przy danej stawce płac. Oznacza to niewykorzystanie dostępnych zasobów pracy, czyli zjawisko bezrobocia. Czasowo na niektórych rynkach pracy, głównie branżowych, występują nadwyżki popytu na pracę nad podażą, czego wyrazem są tzw. wakaty¹², co krótkookresowo

⁸ O. Lange, *Ekonomia polityczna*, tom I i II, PWN, Warszawa 1978, s. 16.

⁹ Więcej: K. Nowak, *Status pojęcia pracy w teorii krytycznej i teorii ekonomii*, WNIF UAM w Poznaniu, Poznań 2011, s. 235–236.

¹⁰ Więcej: M.N. Bailey, P. Friedman, *Macroeconomics, financial markets, and the international sector*, Richard D. Irwin, Inc., Boston, MA 1991, s. 688–689.

¹¹ A. Fihel, E. Piętka, *Funkcjonowanie polskich migrantów na brytyjskim rynku pracy*, CMR Working Papers, UW, Warszawa 2007, s. 34.

¹² Występuje zależność pomiędzy liczbą wakatów, a bezrobociem, co opisuje krzywa Beveridge'a. Wraz ze wzrostem bezrobocia w czasach kryzysu maleje też liczba wolnych miejsc pracy i odwrotnie. Więcej: S. Nickell, L. Nunziata, W. Ochel, G. Quintini, *The Beveridge Curve, Unemployment and Wages in the OECD from the 1960s to the 1990s*, Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science, London 2002, s. 2–6.

może prowadzić do wzrostu wynagrodzeń. Długookresowo popyt zostaje zaspokojony przez transfery zasobów z zewnętrznych rynków pracy, wzrosty produktywności, a także wprowadzenie zmian o charakterze postępu technicznego i mniejszej pracochłonności¹³.

Świadomość znaczenia pracy dla rozwoju człowieka powstała całkiem niedawno, gdyż przez większość historii ludzkości była ona traktowana jako warunek konieczny przetrwania. Dostrzegano głównie aspekty ilościowe pracy, pomijając przy tym wszelkie aspekty jakościowe. Uświadomienie roli pracy jako celowej i zorganizowanej działalności ludzkiej stworzyło podwaliny dla rewolucji przemysłowej. Docenienie roli pracy i jej dobrej realizacji spowodowało skokowy wzrost wydajności pracy. Konieczność przygotowania do lepszej realizacji pracy pociągnęła za sobą rozwój szkolnictwa i szkoleń zawodowych. Jakość wykonywanej pracy stała się identyfikatorem wartości w społeczeństwie. Pracę i przygotowanie do niej zaczęto postrzegać jako źródło rozwoju osobowości i podmiotowości człowieka. Stała się elementem różnicowania ludzi, miarą wartości człowieka, wyznacznikiem sensu życia. Znaczenie człowieka zaczęto mierzyć wpływem, jaki jego praca wywiera na możliwości działania i rozwoju innych ludzi¹⁴. A zatem osoby pozostające bez pracy we współczesnym świecie postrzegane są w społeczeństwie jako mniej wartościowe i podlegają procesom wykluczenia¹⁵. Sam fakt posiadania pracy, abstrahując od otrzymywanych wynagrodzeń, nadaje życiu pewną wartość, szczególnie w oczach reszty społeczeństwa. Tu też kryje się największa wartość pracy oferowanej przez spółdzielnie socjalne, choć lista korzyści jest dłuższa (Tab. 2.3).

Dzięki korzyściom ekonomicznym praca przeciwdziała zagrożeniu egzystencji oraz podnosi standard życia. Korzyści te wpływają pozytywnie na gospodarkę poprzez generowanie popytu konsumpcyjnego¹⁶. Poza korzyściami materialnymi, praca daje szansę nawiązania relacji poprzez pracę w grupie. Praca pozwala doskonalić i rozwijać siebie, a przy okazji wpływa na przeobrażenia w otoczeniu bliższym i dalszym. Obowiązki związane z pracą często pozytywnie wpływają na stan zdrowia fizycznego i psychicznego ludzi¹⁷. Praca nadaje tym samym sens życiu i leży u podstaw tworzenia się społeczeństw i postępu ludzkości. Praca wpływa też na procesy wychowawcze następnych pokoleń, m.in. dzięki pokazywaniu właściwych wzorców zachowań społecznych.

¹³ Więcej: J.B. Taylor, *Economics*, Stanford University, Palo Alto, CA 1995, s. 377–398.

¹⁴ J. Orczyk, *Przemiany pracy na obecnym etapie rozwoju gospodarczego* [w:] S. Golinowska, M. Boni (red.), *W trosce o pracę. Raport o rozwoju społecznym Polska 2004*, Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, Warszawa 2004, s. 15–16.

¹⁵ Z wyjątkiem szczególnych przypadków, takich jak osoby dobrowolnie rezygnujące z pracy, choćby w celu zajęcia się gospodarstwem domowym albo menedżerowie pobierający wysokie odprawy itp.

¹⁶ J. Auleytner, *Polityka społeczna w Polsce i na świecie*, WWSP TWP w Warszawie, Warszawa 2012, s. 227–228.

¹⁷ W. Otrębski, K. Mariańczyk, *Celowość i efektywność rehabilitacji zawodowej w aspekcie psychologicznym i zawodowym*, [w:] G. Uścińska, A. Wilmowska-Pietruszyńska, *Rehabilitacja zawodowa. Stan aktualny i proponowane zmiany*, IPISS, Warszawa 2014, s. 303–304.

Korzyści zdrowotne	Korzyści psychologiczne	Korzyści społeczno- -ekonomiczne
Zwiększenie funkcji i wydolności organizmu.	Wzrost statusu społecznego i jakości życia.	JEDNOSTKOWE:
Troska o utrzymanie zdrowia na poziomie umożliwiającym pracę.	Polepszenie nastroju i zastrzyk optymizmu.	Poprawienie sytuacji materialnej i możliwości osiągnięcia stabilizacji finansowej.
<u>A w przypadku niepełnosprawnych dodatkowo:</u>	Możliwość ucieczki od myślenia o problemach codziennych.	Wzrost konkurencyjności na rynku pracy.
Wzmocnienie lub przyspieszenie efektów rehabilitacji medycznej.	Sposobność na poszerzenie kręgu wsparcia społecznego.	OGÓLNOSPÓŁECZNE:
Czynna współpraca z zespołem medycznym.	Wzrost samooceny i poczucia własnej wartości.	Wykorzystanie wiedzy i potencjału osób powracających do pracy.
Zwiększenie samodzielności i motywacja do rehabilitacji w domu.	Perspektywa samorealizacji i rozwoju.	Obniżenie kosztów społecznych.
Możliwość uniknięcia nawrotu niepełnosprawności.		Zmniejszenie wydatków na świadczenia społeczne.
		Wzrost liczby ubezpieczonych, opłacających składki.

Tab. 2.3. Korzyści z pracy zawodowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Otrębski, K. Mariańczyk, *Celowość i efektywność rehabilitacji zawodowej w aspekcie psychologicznym i zawodowym*, [w:] G. Uścińska, A. Wilmowska-Pietruszyńska, *Rehabilitacja zawodowa. Stan aktualny i proponowane zmiany*, IPiSS, Warszawa 2014, s. 304.

Uwzględniając wszystkie korzyści jakie niesie ze sobą praca, może być ona sposobem na wychodzenie z wykluczenia społecznego. Szczególną formą jest zatrudnienie socjalne, które uwzględnia ograniczone możliwości świadczenia pracy przez osoby zagrożone ekskluzją społeczną. Mając na uwadze ekonomiczne, ale i społeczne skutki pracy, proponuje się takim osobom jakąś pracę społecznie użyteczną. Społeczne profity pracy zawodowej mają w tym przypadku podstawowe znaczenie, chodzi o: interakcję ze współpracownikami, identyfikację z miejscem pracy, poczucie przydatności i bezpieczeństwa. Wynagrodzenie za pracę sytuuje się w dalszej kolejności¹⁸. Celem ostatecznym takiego zatrudnienia jest reintegracja społeczna i zawodowa beneficjentów, dzięki wyrobieniu postaw i zachowań, pozwalających w przyszłości na samodzielne radzenie sobie na rynku pracy. Funkcjonujące w Polsce zatrudnienie socjalne wpisuje się w koncepcję przejściowych rynków pracy (*Transitional Labour Markets*), do których trafiają ludzie niezdolni do podjęcia zatrudnienia na rynkach otwartych. Z założenia osoby trafiające na przejściowy rynek pracy powinny usamodzielnąć się od pomocy publicznej i przygotować do ponownego podjęcia zatrudnienia w ramach otwartego rynku pracy¹⁹.

¹⁸ A. Karwacki, *Usługi społeczne w zakresie zatrudnienia socjalnego* [w:] M. Grewiński, M. Rymśa (red.), 2011, *op. cit.*, s. 202–203.

¹⁹ G. Schmid, *Transitional labour markets: A new European employment strategy*, WZB Discussion Paper, 1998, Nr FS I 98/206, s. 5–10.

Warunkiem koniecznym skutecznej reintegracji zawodowej jest dopasowanie podejmowanych działań do cech charakterystycznych dla danej grupy i jednocześnie dla konkretnych osób. Reintegracja społeczno-zawodowa musi się składać z odpowiednio dopasowanych elementów, jak skuteczne doradztwo zawodowe oraz idące za nim pośrednictwo pracy. Istotne jest, by działań reintegracyjnych nie postrzegać przez pryzmat pojedynczych narzędzi (szkolenia, prace interwencyjne, staże itp.), ale całościowo, najlepiej z nastawieniem na potrzeby konkretnych grup, np. kobiet o niskim poziomie wykształcenia, wracających po wielu latach na rynek pracy. Takie podejście ułatwia programowanie działań, dopasowanie instrumentów do grup ryzyka, ustawianie celów, czy mierników osiągania rezultatów²⁰. Co za tym idzie, skuteczność tak skonstruowanych działań jest wyższa, a jednocześnie efekty są łatwiejsze do wychycenia.

Przez reintegrację społeczno-zawodową należy rozumieć działania mające na celu odbudowanie i podtrzymanie umiejętności uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej, pełnienia ról społecznych w miejscu pracy i zamieszkania oraz zdolności do samodzielnego świadczenia pracy. Działania najczęściej prowadzone są w wyspecjalizowanych podmiotach jak Kluby Integracji Społecznej, czy Centra Integracji Społecznej²¹. Mogą mieć również charakter samopomocowy²².

W przypadku spółdzielni socjalnych mamy do czynienia z działaniami samopomocowymi z zakresu reintegracji społeczno-zawodowej. Organizacje te mają bardzo często charakter całkowicie oddolnych inicjatyw, gdzie zagrożeni wykluczeniem społecznym sami tworzą miejsca pracy dla siebie. Nabywają dzięki temu umiejętności, które pozwalają im w przyszłości na podjęcie zatrudnienia na otwartym rynku pracy. Dodatkowo dzięki pracy w spółdzielniach odzyskują zdolność do pełnienia różnorodnych ról społecznych.

Spółdzielnie socjalne są narzędziami interwencyjnymi na rynkach pracy, gdzie występuje sytuacja niewykorzystania zasobów (bezrobocie). Spółdzielnie socjalne oferują pracę bezrobotnym, czyli stwarzają dodatkowy popyt na pracę, najczęściej na lokalnym rynku pracy. W dużej mierze oferowane miejsca pracy nie wymagają zbyt wielu kwalifikacji. Dzięki temu, że obejmują podstawowe umiejętności praktycznie każdy może wykonywać pracę na rzecz spółdzielni socjalnych. Jest to ważne ze względu na fakt, iż osoby trafiające do spółdzielni często charakteryzują się bardzo małym doświadczeniem zawodowym i niskimi kwalifikacjami, co ma związek z ich sytuacją życiową i innymi problemami żywotnymi niezależnymi od bezrobocia. Korzyści dochodowe, jakie niesie praca w spółdzielniach socjalnych są raczej umiarkowane, ponieważ praca bez wymagania większych kwalifikacji wiąże się z wynagrodzeniami na poziomie płacy minimalnej. Jest to konieczne dla zachowania konkurencyjności rynkowej tych

²⁰ J. Tyrowicz, *Ewaluacja i efektywność programów społecznych w Polsce*, [w:] M. Grewiński, J. Tyrowicz (red.) 2007, *op. cit.*, s. 123.

²¹ Więcej na temat tego typu organizacji w rozdziale 3.

²² Art. 2 ustawy z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. 2003, nr 122, poz. 1143 z późn. zm.)

organizacji. Jednak pracownicy spółdzielni socjalnych są beneficjentami całej gamy pozadochodowych korzyści związanych z pracą, dzięki którym możliwa jest ich reintegracji społeczno-zawodowa²³.

2.3. Aktywna polityka rynku pracy (APRP) i jej instrumenty skierowane do osób wykluczonych

Można wyróżnić trzy podstawowe kierunki działań państwa ukierunkowane na sytuację na rynku pracy: politykę makroekonomiczną dotyczącą polityki zatrudnieniowej, politykę deregulacji rynku pracy oraz aktywną politykę państwa na rynku pracy. Celowość stosowania polityki makroekonomicznej zbudowana jest na podstawie teorii J. M. Keynesa, a jej instrumenty polegają na stymulowaniu popytu konsumpcyjnego, przez co następują presje na podnoszenie podaży w gospodarce. W takiej sytuacji na rynku pracy następuje wzrost zapotrzebowania na pracę, aby sprostać zwiększonym potrzebom produkcyjnym, co prowadzi do spadku bezrobocia. Jak pokazuje praktyka, mechanizm ten działa w bardzo ograniczonym zakresie i z dużym opóźnieniem, przez co uznaje się politykę makroekonomiczną jako mało skuteczne narzędzie przeciwdziałania bezrobociu,²⁴ szczególnie w krótkim okresie.

U podstaw deregulacji, która ma doprowadzić do elastyczności rynku pracy leżą teorie nurtu neoklasycznego. Minimalizacja ograniczeń na rynku ma być czynnikiem zwiększającym zakres działania mechanizmów rynkowych, co w rezultacie przyczynia się do poprawy sytuacji na rynku pracy. Polityka deregulacji niesie jednak za sobą ryzyko poważnych konsekwencji społecznych i mimo kilku pozytywnych przykładów wdrażania w systemach opartych o założenia *flexicurity*²⁵, takie działania wiążą się z dużymi oporami społecznymi oraz kłopotami ze wdrażaniem²⁶.

Aktywna polityka państwa na rynku pracy znajduje się w kręgu zainteresowań coraz większej liczby krajów, jako alternatywa dla polityki deregulacji rynku pracy i polityki makroekonomicznej²⁷. APRP ma charakter mikroekonomiczny i skupia się na rozwiązywaniu problemów strukturalnych rynku pracy, poprawie jego funkcjonowania. Działa w oparciu o wyspecjalizowane instrumenty dostosowujące strukturę podaży pracy do struktury popytu na pracę oraz na subwencjonowanym zatrudnieniu wspierającym bezrobotnych w procesie wchodzenia na

²³ Więcej: M. Sobczak, *Reintegracja społeczno-zawodowa osób po 45 roku życia w spółdzielniach socjalnych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2(312)/2015, s. 173–193.

²⁴ E. Kwiatkowski, *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2002, s. 239–241.

²⁵ Model zatrudnienia oparty na elastycznym prawie pracy (łatwość zatrudniania i zwalniania pracowników przez pracodawcę) oraz wysokich zabezpieczeniach socjalnych dla bezrobotnych. Termin utworzony z połączenia słów *flexibility* (elastyczność) i *security* (bezpieczeństwo).

²⁶ E. Kwiatkowski, 2002, *op. cit.*, s. 284–286.

²⁷ *Ibidem*, s. 300–301.

otwarty rynek pracy. APRP jest więc interwencją państwa stosowaną w przypadku nierównowagi na rynku pracy, ma charakter celowany. Nie ma za zadanie tworzyć nowych miejsc pracy o konkurencyjnym i trwałym charakterze, a jej programy mają przygotowywać bezrobotnych do ponownego ich włączenia w proces pracy i powinny być adresowane do grup problemowych, znajdujących się w najtrudniejszym położeniu²⁸.

Początkowo instrumenty APRP miały nieść pomoc tylko bezrobotnym znajdującym się w szczególnie trudnej sytuacji na rynku pracy. Jednak od lat 60. XX wieku aktywna polityka rynku pracy stała się ważnym instrumentem wspierającym przemiany strukturalne w całej gospodarce. Polityka rynku pracy zaczęła być tak kształtowana, aby tworzyć coraz lepsze warunki do inwestowania²⁹. Tym samym cele APRP obecnie są znacznie szersze i obejmują:

- aktywizację zawodową bezrobotnych,
- zmniejszenie niedopasowań strukturalnych na rynku pracy,
- podnoszenie produktywności siły roboczej,
- oddziaływanie na wielkość zatrudnienia i bezrobocia,
- weryfikację gotowości do pracy bezrobotnych,
- wzrost konkurencyjności gospodarki³⁰.

Głównym celem aktywnej polityki rynku pracy jest aktywizacja bezrobotnych poprzez tworzenie swoistych mostów pomiędzy bezrobociem a rynkiem pracy w postaci szkoleń, prac interwencyjnych, robót publicznych, udzielania pomocy w celu otworzenia działalności gospodarczej, czy spółdzielni socjalnej, itp. Niezbędne do tego są odpowiednie środki finansowe oraz przygotowane zaplecze instytucjonalne³¹. Przydatne może być również zaangażowanie i wykorzystanie potencjału strony społecznej, w tym podmiotów ekonomii społecznej.

Decentralizacja i regionalizacja działań w zakresie polityki rynku pracy polega na transferowaniu spraw APRP w zakresie planowania, podejmowania decyzji i koordynacji ze szczebla centralnego na lokalny – samorządowy. Celem tego procesu jest podniesienie efektywności działań, gdyż dzięki decentralizacji trafniej rozpoznaje się potrzeby lokalnego rynku pracy, ponieważ centrum podejmowania decyzji jest zdecydowanie bliżej potrzebujących³².

Oczywiście aktywna polityka rynku pracy nie jest rozwiązaniem idealnym, gdyż takie w polityce społecznej nie istnieją. Ma z pewnością szereg zalet, ale

²⁸ M. Maksim, Z. Wiśniewski, *Efektywność aktywnej polityki rynku pracy w Polsce w świetle badań empirycznych*, [w:] J. Orczyk, B. Balcerzak-Paradowska, M. Szyłko-Skoczny, C. Żołędowski (red.), *Polityka społeczna. Kontynuacja i zmiana*, IPISS, Warszawa 2012, s. 172.

²⁹ *Ibidem*, s. 172–173.

³⁰ E. Kwiatkowski, 2002, *op. cit.*, s. 301–302.

³¹ M. Kabaj, *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*, IPISS, Warszawa 2000, s. 67–68.

³² S. Golinowska, M. Bednarski, Z. Morecka, *Polityka społeczna i rynku pracy na zdecentralizowanych szczeblach władzy. Problemy i potrzeby przemyslenia*, [w:] B. Balcerzak-Paradowska (red.), *Praca i polityka społeczna. Współczesne tendencje i wyzwania*, IPISS, Warszawa 2013, s. 394–397, 405–406.

również i wad. Istotna powinna być szczególnie świadomość tych drugich, ponieważ wtedy można podejmować stosowne działania korygujące³³. Tab. 2.4. przedstawia analizę najważniejszych wad i zalet APRP, szczególnie pod kątem wsparcia zagrożonych wykluczeniem społecznym.

Zalety APRP	Wady APRP
Przekraczanie tradycyjnych podziałów ideologicznych. APRP jest narzędziem uniwersalnym dla różnych systemów polityki społecznej i gospodarczej, gdyż nie stoi w sprzeczności z żadnym z nich, a wręcz dobrze się w każdy system wpasowuje.	Ryzyko rozwijania zatrudnienia nieproduktywnego. W skrajnych sytuacjach może dochodzić do sytuacji, gdy poprzez programy APRP poziom zatrudnienia nie zwiększa się, a jedynie efektywne miejsca pracy zastępowane są przez subsydiowane.
Wykorzystanie potencjału społecznego i ekonomicznego trzeciego sektora. Wiele programów APRP może być prowadzone przez organizacje pozarządowe. Są one bardziej elastyczne, co pozwala prowadzić zindywidualizowane formy wsparcia. Jednocześnie beneficjenci wykazują mniejszą roszczeniowość wobec tego typu organizacji, niż w stosunku do instytucji publicznych.	Ryzyko stygmatyzacji uczestników programów. Osoby, które przechodzą różne programy aktywizacyjne bywają gorzej odbierani przez pracodawców. Często jedyną drogą dla nich jest zatrudnienie subsydiowane. Może to prowadzić do swoistego zamknięcia tych osób na subsydiowanym rynku pracy.
Rozbudzanie postaw przedsiębiorczych. Wiele programów APRP zachęca i stwarza warunki do rozwoju przedsiębiorczości. Bezrobotni zachęceni są do samodzielnego tworzenia miejsc pracy dla siebie.	Ryzyko nawrotu problemu. Może się tak zdarzać, że po okresie wsparcia utworzone tak przedsiębiorstwo upadnie i problem braku pracy wróci.

Tab.. 2.4. Wady i zalety aktywnej polityki rynku pracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Rymśa, Warszawa 2007, s. 24–28.

W ostatnich latach aktywna polityka rynku pracy rozwijana jest w dwóch kierunkach, które mają za zadanie podnieść efektywność działań: profilowanie bezrobotnych oraz regionalizacja działań. Punktem wyjścia dla pierwszego nurtu jest prawidłowość polegająca na tym, że szanse na skuteczny powrót na rynek pracy osób bezrobotnych maleją wraz z długością pozostawania bez pracy. Tym samym zaczęto prowadzić działania mające na celu identyfikację osób zagrożonych długotrwałym bezrobociem i wykluczeniem społecznym, aby skierować do nich możliwie szybko odpowiednie programy. Z biegiem czasu zaczęto wczesną identyfikację bezrobotnych rozszerzać o kolejne narzędzia, takie jak diagnozę możliwości oraz silnych i słabych stron, dobór odpowiednich form pomocy dla konkretnej osoby, czy instrument optymalnej alokacji środków przeznaczonych na walkę z bezrobociem. Ten kompleksowy zestaw narzędzi APRP określa się mianem profilowania bezrobotnych³⁴.

W Polsce wraz z wejściem w życie *Ustawy z dnia 14 marca 2014 roku o zmianie ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy oraz niektórych innych ustaw*³⁵ wprowadzono trzy profile bezrobotnych. Profile mają za zadanie określić

³³ M. Rymśa, *Rola służb społecznych w upowszechnianiu aktywnej polityki społecznej*, [w:] M. Grewiński, J. Tyrowicz (red.), 2007, op. cit., s. 24.

³⁴ M. Wojdyło-Preisner, *Profilowanie bezrobotnych jako metoda przeciwdziałania długookresowemu bezrobociu*, WNUMK, Toruń 2009, s. 49–56.

³⁵ Dz.U. 2014, poz. 598.

stopień oddalenia bezrobotnego od rynku pracy, i tak profil I przeznaczony jest dla aktywnych bezrobotnych, którzy potrzebują otrzymać właściwie tylko ofertę pracy, względnie pomoc w dostosowaniu się do aktualnych wymogów rynku pracy. Mogą do niego zostać przypisane również osoby, które same zamierzają stworzyć sobie miejsce pracy. Kolejne dwa profile przeznaczone są dla osób znacznie bardziej oddalonych od rynku pracy, bądź wręcz dotkniętych ekskluzją społeczną. Dla każdego z profili przypisano odpowiednie i dopuszczalne do zastosowania formy pomocy:

1. Profil pomocy I – pośrednictwo pracy, a także w uzasadnionych przypadkach poradnictwo zawodowe, szkolenia (w tym kończące się uzyskaniem uprawnień zawodowych, czy certyfikatów). Osoby te mają również możliwość otrzymania lub pożyczania środków na rozpoczęcie działalności gospodarczej lub przystąpienie do spółdzielni socjalnej.

2. Profil pomocy II – usługi i instrumenty rynku pracy, działania aktywizacyjne zlecone przez urząd pracy oraz inne formy pomocy z wyłączeniem Programu Aktywizacja i Integracja³⁶.

3. Profil pomocy III – Program Aktywizacja i Integracja, działania aktywizacyjne zlecone przez urząd pracy, programy specjalne, skierowanie do zatrudnienia wspieranego u pracodawcy lub podjęcia pracy w spółdzielni socjalnej zakładanej przez osoby prawne oraz w uzasadnionych przypadkach poradnictwo zawodowe³⁷.

Profilowanie bezrobotnych wprowadza zatem swoisty podział w gronie spółdzielców socjalnych. Spółdzielnie socjalne zakładane przez osoby fizyczne adresowane są do ludzi dość aktywnych i samodzielnych na rynku pracy (głównie profil I). Do spółdzielni socjalnych osób prawnych należy raczej kierować osoby pozostające daleko od otwartego rynku pracy (głównie profil III). Mimo że założenia te weszły w życie dopiero w marcu 2014 roku, w praktyce podział taki wytworzył się naturalnie i można zaobserwować wyraźne różnice w profilu osób zakładających spółdzielnie samodzielnie oraz tych przystępujących do istniejących organizacji³⁸.

W Polsce APRP prowadzona jest w oparciu o wielokrotnie nowelizowaną *Ustawę z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*³⁹. Zgodnie z Ustawą aktywna polityka rynku pracy prowadzona jest za pomocą szeregu instrumentów (Tab. Z.2.1), a podmiotami ją realizującymi są następujące instytucje rynku pracy⁴⁰:

1. Publiczne służby zatrudnienia – instytucje administracji publicznej, które realizują zadania określone ustawą. Zaliczamy do nich powiatowe i wojewódzkie urzędy pracy, urząd obsługujący ministra właściwego do spraw pracy oraz urzędy wojewódzkie.

³⁶ Program Aktywizacja i Integracja patrz Tab. Z.2.1.

³⁷ Art. 33 ust. 2c, Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004, nr 99, poz. 1001 z późn. zm.)

³⁸ Więcej: M. Sobczak, 2015, *op. cit.*, s. 176–177.

³⁹ Dz.U. z 2004 r., nr 99, poz. 1001, z późn. zm.

⁴⁰ Minister Pracy i Polityki Społecznej, Informacja o aktywnych formach przeciwdziałania bezrobociu i wykorzystaniu środków finansowych, Warszawa 2006, s. 1.

2. Ochotnicze Hufce Pracy – państwowa jednostka wyspecjalizowana w działaniach na rzecz młodzieży, w szczególności młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym, oraz bezrobotnych do 25. roku życia.

3. Agencje zatrudnienia – niepubliczne jednostki organizacyjne świadczące usługi w zakresie pośrednictwa pracy, pośrednictwa do pracy za granicą u pracodawców zagranicznych, poradnictwa zawodowego, doradztwa personalnego i pracy tymczasowej.

4. Instytucje szkoleniowe – publiczne i niepubliczne podmioty prowadzące na podstawie odrębnych przepisów edukację pozaszkolną.

5. Instytucje dialogu społecznego na rynku pracy – organizacje i instytucje zajmujące się problematyką rynku pracy: organizacje związków zawodowych, pracodawców i bezrobotnych oraz organizacje pozarządowe współpracujące z publicznymi służbami zatrudnienia i Ochotniczymi Hufcami Pracy w zakresie realizacji zadań określonych ustawą.

6. Instytucje partnerstwa lokalnego – podmioty realizujące inicjatywy partnerów rynku pracy, tworzone na rzecz realizacji zadań określonych ustawą i wspierane przez organy samorządu terytorialnego.

7. Inne podmioty wspierające działania instytucji rynku pracy, np.: gminne centra informacji, akademickie biura karier, szkolne ośrodki kariery, ośrodki wspierania przedsiębiorczości.

8. Organizacje pozarządowe i podmioty ekonomii społecznej⁴¹.

9. Analizując dostępne w Polsce instrumenty APRP (Tab. Z.2.1) jeden dotyczy bezpośrednio spółdzielni socjalnych – „przyznanie środków na podjęcie działalności gospodarczej, na założenie lub przystąpienie do spółdzielni socjalnej”. Wsparcie to może być przyznane maksymalnie w wysokości czterokrotności przeciętnego wynagrodzenia bezrobotnemu zakładającemu spółdzielnię socjalną lub trzykrotności, gdy przystępuje do istniejącej spółdzielni. Oczywiście spółdzielnie socjalne jako pracodawcy mają prawo skorzystać z szeregu innych dostępnych instrumentów, gdy chcą zatrudnić kolejnych bezrobotnych.

Warto zauważyć, że sama forma prawna spółdzielni socjalnej jest z natury rzeczy swoistym instrumentem aktywnej polityki rynku pracy skierowanym do osób wykluczonych. Fakt, że spółdzielnia musi zatrudniać odpowiedni odsetek osób zagrożonych ekskluzją społeczną powoduje, iż jakiejkolwiek działania nakierowane na rozwój spółdzielczości socjalnej, można odbierać jako instrument APRP. Badania skuteczności reintegracji społeczno-zawodowej realizowanej w spółdzielniach socjalnych można traktować, jako badania skuteczności tego narzędzia aktywnej polityki rynku pracy, a zarazem na ile to narzędzie jest dobre dla realizacji APRP.

Aktywna polityka rynku pracy, a wraz z nią zlecenie coraz większej liczby zadań różnym podmiotom, często o charakterze niepublicznym powoduje, że instrumenty APRP coraz bardziej przypominają usługi. Dlatego w przypadku działań re-

⁴¹ <http://www.mpips.gov.pl/praca/instytucje-ryнку-pracy/> [Dostęp 20.08.2014].

integracyjnych można mówić o usługach społecznych. Należy przez nie rozumieć „usługi polegające na bezpośrednim obsłudze osób i jednocześnie uznane za podstawowe prawa i/lub obowiązki obywateli, a tym samym w większym stopniu regulowane przez państwo w porównaniu z innymi usługami tego rodzaju”⁴².

2.4. Miejsce przeciwdziałania ekskluzji społecznej w polityce Unii Europejskiej

W polityce EWG dość długo nie dostrzegano problemu wykluczenia społecznego. Pierwszy Program Walki z Ubóstwem (1975–1980) zajmował się tylko kwestiami materialnymi. Drugi Program (1985–1989) obejmował już projekty dotyczące osób niepełnosprawnych, długotrwale bezrobotnych, migrantów, uchodźców, bezdomnych czy ludzi starszych. Jednak dopiero Trzeci Program (1989–1994) sankcjonował przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i stawiał je jako jeden ze swoich celów. Kładł również nacisk na rozwój współpracy organów rządowych, organizacji pozarządowych, instytucji badawczych i innych podmiotów działających na rynku pracy na rzecz przeciwdziałania temu zjawisku. Problem ten podkreśliła Komisja Europejska w komunikacie wydanym 23 grudnia 1992, pt. *W kierunku solidarnej Europy. Intensyfikacja walki przeciw ekskluzji społecznej, wzmocnienie społecznej integracji*, w którym dostrzeżono, że ekskluzja społeczna stanowi zagrożenie dla aktualnego porządku społeczno-gospodarczego i spójności społecznej. Należy jej przeciwdziałać poprzez:

- połączenie działań polityki społecznej i gospodarczej,
- wielowymiarowe podejście do problematyki przeciwdziałania ekskluzji,
- włączenie ekskludowanych do tego działania,
- zapewnienie uczestnictwa i współpracy wolontariuszy,
- wysoki stopień elastyczności w formułowaniu inkluzyjnych polityk regionalnych⁴³.

Mimo braku jednoznacznej definicji, problem wykluczenia społecznego został uznany za istotny w Europie i zaczął wypierać koncentrację uwagi wyłącznie na kwestii ubóstwa. Rada Europejska w roku 1994 zaleciła państwom członkowskim walkę z wykluczeniem społecznym wśród obywateli poprzez wzmocnienie odpowiednich działań politycznych. Postulowano również podjęcie w tym obszarze badań i opracowanie metod pomiaru tego zjawiska. Zwalczanie wykluczenia społecznego zostało również zapisane jako jeden z celów Unii Europejskiej w Traktacie z Maastricht (1992) oraz w Traktacie Amsterdamskim (1997)⁴⁴.

⁴² Cyt. R. Szarfenberg, *Polityka społeczna i usługi społeczne*, [w:] M. Grewiński, B. Więckowska, *Przeobrażenia sfery usług w systemie zabezpieczenia społecznego*, WWSP TWP w Warszawie 2011, s. 71–72.

⁴³ L. Dziewięcka-Bokun, *Unia Europejska przeciw biedzie i ekskluzji społecznej*, [w:] E. Tarkowska (red.), *Przeciw biedzie. Programy, Pomysły, Inicjatywy*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 106–107.

⁴⁴ S. Golinowska, P. Broda-Wysocki, *op. cit.*, s. 37.

W roku 1997 raport Rady Europy na temat godności ludzkiej i wykluczenia społecznego wskazał, że:

- zagrożenie wykluczeniem społecznym stale występowało w społeczeństwach liberalnych,
- ryzyko wykluczenia społecznego nasilało się wszędzie, szczególnie w stosunku do najsłabszych grup społecznych,
- rządy krajów UE nie wypracowały jeszcze strategii przeciwdziałania czy powstrzymania tego zjawiska⁴⁵.

Na wiele lat podstawowym dokumentem w Unii Europejskiej, który wskazywał kierunki i metody przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu była Strategia Lizbońska (2000). Wśród jej priorytetów znajdziemy spójność społeczną i zrównoważony rozwój⁴⁶. Jednym z jej celów gospodarczych jest pełne zatrudnienie w krajach członkowskich, z założeniem występowania ok. 3% bezrobocia naturalnego. Akcentuje walkę z ekskluzją społeczną poprzez włączanie do pracy również osób o niskich kwalifikacjach poprzez dodatkową edukację, profilaktykę i leczenie uzależnień, przeciwdziałanie dyskryminacji. Strategia zakładała osiągnięcie w roku 2010 stopy zatrudnienia osób w wieku produkcyjnym na poziomie 70%, kobiet 60%, osób w wieku przedemerytalnym 50%⁴⁷.

Skutki Strategii Lizbońskiej bywają różnie oceniane⁴⁸. Z pewnością pozytywne jest to, że dzięki niej nastąpił rozwój Unii Europejskiej w najważniejszych obszarach, choć nie osiągnięto założonych w niej celów (np. stopa zatrudnienia osiągnęła już w 2008 roku 66%, jednak kryzys światowy spowodował ponowny jej spadek). Wzrost zatrudnienia w niewystarczającym stopniu objął osoby znajdujące się na marginesie rynku pracy, tym samym nie spowodował wydzwignięcia ich z ubóstwa. Krytycznie należy też ocenić tempo wdrażania reform i fakt, że były wdrażane nierówno w krajach UE. Negatywnie ocenić należy również słabe powiązanie strategii z innymi politykami (instrumentami) UE, np. paktem stabilności i wzrostu, strategią UE na rzecz zrównoważonego rozwoju, czy europejską agendą społeczną, które zamiast się uzupełniać działały od siebie niezależnie⁴⁹.

Aktualnie dokumentem, który reguluje kwestie inkluzji społecznej w Unii Europejskiej jest strategia *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. O tym, że Komisja Europejska dostrzega wagę problemu zagrożenia wykluczeniem społecznym,

⁴⁵ K. Duffy, *Opportunity and Risk: A Report on the Risk of Social Exclusion in Countries of Central and Eastern Europe*, Council of Europe, Strasbourg, December 1997.

⁴⁶ A. Żbik, *Strategia lizbońska*, <http://www.uniaeuropa.org/strategia-lizbonska> [Dostęp 04.04.2014].

⁴⁷ <http://www.europarl.europa.eu/highlights/pl/1001.html> [Dostęp 30.05.2015].

⁴⁸ L. Malinowski, *Przeciw wykluczeniu społecznemu na przykładzie Unii Europejskiej*, [w:] Orłowska M. (red.), *Skazani na wykluczenie*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2005, s. 93–94.

⁴⁹ Komisja Europejska, Dokument roboczy służb komisji. Ocena Strategii Lizbońskiej, Bruksela 2010, SEK(2010) 114, s. 3–6.

świadczy fakt, że inkluzja społeczna znalazła swoje miejsce w tytule samej strategii UE na najbliższe lata. U podstaw strategii leżą 3 priorytety:

- rozwój inteligentny – rozwój gospodarki opartej na wiedzy i innowacji,
- rozwój zrównoważony – wspieranie gospodarki efektywniej korzystającej z zasobów, bardziej przyjaznej środowisku i bardziej konkurencyjnej,
- rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu – wspieranie gospodarki charakteryzującej się wysokim poziomem zatrudnienia i zapewniającej spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną⁵⁰.

Wymienione wyżej priorytety są ze sobą wzajemnie powiązane i dają obraz europejskiej społecznej gospodarki rynkowej w XXI wieku. Aby można było ocenić realizację strategii, Komisja Europejska ustaliła listę wymiernych celów do osiągnięcia na rok 2020, które zostały dobrane w taki sposób, żeby były mierzalne, odzwierciedlały różnorodność sytuacji, w jakich znajdują się państwa członkowskie i opierały się na wystarczająco wiarygodnych danych do celów porównawczych. Cele bezpośrednio związane z problematyką włączenia społecznego i reintegracji zawodowej to:

- stopa zatrudnienia osób w wieku 20–64 lat powinna wzrosnąć z 69% w roku 2010 do co najmniej 75% w 2020 r., między innymi wskutek zwiększenia liczby pracujących kobiet i osób starszych oraz lepszej integracji migrantów na rynku pracy,
- cel związany z edukacją, dotyczy problemu osób przedwcześnie kończących naukę szkolną, obejmuje ograniczenie wskaźnika przerywania nauki do 10% w porównaniu z obecnym poziomem 15% oraz zwiększenie do 2020 r. odsetka osób w wieku 30–34 lat posiadających wyższe wykształcenie z 31% do co najmniej 40%,
- liczbę Europejczyków żyjących poniżej krajowej granicy ubóstwa należy ograniczyć o 25%, co będzie wymagać wydobycia z ubóstwa ponad 20 mln osób⁵¹.

Z punktu widzenia omawianej tematyki najbardziej interesujący jest priorytet trzeciej Strategii, czyli rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu. Oznacza on wzmocnienie pozycji obywateli poprzez zapewnienie wysokiego poziomu zatrudnienia, inwestowanie w kwalifikacje, zwalczanie ubóstwa oraz modernizowanie rynków pracy, systemów szkoleń i ochrony socjalnej, aby pomóc ludziom przewidywać zmiany i radzić sobie z nimi, by móc budować spójne społeczeństwo. Ważne jest również zwiększanie spójności terytorialnej dzięki rozkładowi korzyści ze wzrostu gospodarczego równo w całej Unii Europejskiej. Ponadto, aby poradzić sobie z problemami starzejącego się społeczeństwa oraz rosnącej światowej konkurencji, Europa musi w pełni wykorzystywać potencjał swojej siły roboczej, m.in. poprzez

⁵⁰ Komunikat Komisji Europejskiej, Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Bruksela 2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, s. 11–12.

⁵¹ *Ibidem*, s. 12.

strategie na rzecz przestrzegania równouprawnienia płci. Tym samym, kraje Unii Europejskiej muszą podjąć działania w zakresach:

- zatrudnienia, szczególnie w zakresie pracy dla młodych, kobiet i osób starszych,
- umiejętności, w zakresie podniesienia poziomu wykształcenia oraz rozszerzenia kształcenia ustawicznego,
- walki z ubóstwem, szczególnie wśród pracujących o najniższych zarobkach. Działania podejmowane w pierwszych dwóch zakresach będą pośrednio oddziaływać również w tym zakresie⁵².

Realizacja priorytetu trzeciego *Strategii Europa 2020* będzie wymagać modernizacji i wzmocnienia roli polityki UE w obszarze zatrudnienia, edukacji i szkolenia, walki z ubóstwem oraz systemów ochrony socjalnej i zdrowia poprzez zwiększenie współczynnika aktywności zawodowej i ograniczenie strukturalnego bezrobocia, jak również zwiększenie poczucia odpowiedzialności społecznej w sektorze biznesu. Duże znaczenie będzie miało również zapewnienie dostępu do opieki nad dziećmi i innymi osobami pozostającymi na utrzymaniu osób pracujących. Istotne będzie rozpowszechnienie modelu elastycznego rynku pracy i bezpieczeństwa socjalnego (*flexicurity*) oraz umożliwienie ludziom zdobywania nowych umiejętności w celu przystosowania się do nowych warunków i na wypadek ewentualnych zmian w karierze zawodowej. Dopełnieniem systemu jest wspieranie zdrowia i aktywności osób starszych, aby umożliwić osiągnięcie spójności społecznej oraz wyższej wydajności pracy. Osiągnięciu celów tego priorytetu mają pomóc dwa projekty przewodnie w ramach, których swoje zadania do wykonania ma zarówno Komisja Europejska, jak i państwa członkowskie (Tab. Z.2.2).

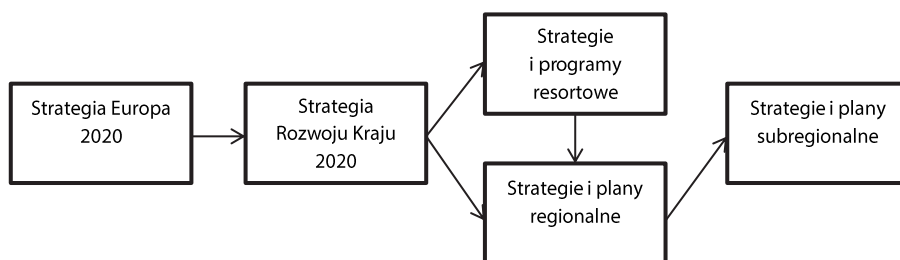
Strategia Europa 2020 jest podstawą do prowadzenia działań z zakresu inkluzji społecznej na terenie Unii Europejskiej. Strategia ta ma odniesienie w planach i aktach prawnych niższych szczebli (krajowych, regionalnych), które dają szczegółowe rozwiązania i narzędzia włączenia społecznego. Przełożenie Strategii na grunt polskiej polityki społecznej opisane jest w kolejnym podrozdziale.

2.5. Narzędzia inkluzji społecznej w polskiej polityce społecznej

Podstawą do realizacji na gruncie polskim *Strategii Europa 2020* jest przyjęta w 2012 roku przez Radę Ministrów *Strategia Rozwoju Kraju 2020*⁵³. Na jej bazie prowadzi się politykę na szczeblu krajowym oraz tworzone są strategie resortowe oraz strategie i plany na poziomie regionalnym, czy lokalnym (Rysunek 2.1).

⁵² *Ibidem*, s. 20–21.

⁵³ Uchwała nr 157 Rady Ministrów z dnia 25.09.2012 r. w sprawie przyjęcia *Strategii Rozwoju Kraju 2020* (Monitor Polski 2012, poz. 882).

Rysunek 2.1. Schemat realizacji Strategii Europa 2020 na gruncie subregionalnym

Źródło: opracowanie własne.

Strategia Rozwoju Kraju 2020 zbudowana została w oparciu o trzy obszary strategiczne (sprawne i efektywne państwo, konkurencyjna gospodarka, spójność społeczna i terytorialna) oraz odpowiadające im cele szczegółowe oraz priorytetowe kierunki interwencji publicznej. Pełną jej strukturę przedstawia Tab. Z.2.3.

Z punktu widzenia tematyki niniejszej pracy najbardziej istotny jest obszar strategiczny: spójność społeczna i terytorialna, szczególnie w ramach celu: integracja społeczna. Zakłada się, że do 2020 roku zostanie osiągnięta większa spójność społeczna i terytorialna poprzez interwencje publiczne ukierunkowane na wykorzystanie potencjałów rozwojowych wszystkich regionów, a także dzięki działaniom podejmowanym w ramach polityk społecznych w zakresie profilaktyki, ratownictwa i aktywizacji w przypadku zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Zatrzymane mają zostać również procesy ekskluzyjne na obszarach tracących dotychczasowe funkcje społeczno-gospodarcze poprzez działania z zakresu szeroko pojętej rewitalizacji, w tym rewitalizacji społecznej. Planuje się podjęcie działań bezpośrednio nakierowanych na wzmocnienie spójności społecznej, zwiększenie aktywności osób wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz na zwiększenie efektywności świadczeń społecznych. Wykorzystane w tym celu mają być podmioty ekonomii społecznej, które nie tylko powodują wzmacnianie spójności społecznej, ale także pozwalają realizować wiele usług użyteczności publicznej, kreują kapitał społeczny oraz stanowią spoiwo dla społeczności lokalnych, funkcjonując w oparciu o zasadę solidarności (przy tym nie są nastawione na osiągnięcie zysku). Elementem sprzyjającym osiągnięciu założonych celów ma być ożywienie gospodarcze, podniesienie konkurencyjności gospodarki, poprawa sytuacji na rynku pracy oraz poprawa zdrowotności Polaków, związana z działaniami mającym na celu dostosowanie systemu ochrony zdrowia do trendów demograficznych⁵⁴.

Strategia przenosi ciężar odpowiedzialności za zwalczanie wykluczenia społecznego na poziom samorządowy, co powinno prowadzić do zwiększenia efektywności działań w tym zakresie. Władze lokalne dysponują największą liczbą danych do podejmowania optymalnych decyzji. Można się zgodzić z tym zało-

⁵⁴ *Strategia Rozwoju Kraju 2020*, s. 22–23.

zeniem pod warunkiem, że za powiększeniem obowiązków samorządów w tym zakresie pójdzie wzmocnienie władz lokalnych instytucjonalne i finansowe. Dostrzeżono również znaczenie kultury w przeciwdziałaniu wykluczeniu społecznemu, gdyż projekty z tego zakresu przyczyniają się do kształtowania społeczeństwa nowoczesnego, otwartego na zmiany, tolerancyjnego. Przeciwdziałają one marginalizacji poszczególnych grup społecznych, zwłaszcza narażonych na wykluczenie z powodu niepełnosprawności czy miejsca zamieszkania⁵⁵.

W ramach celu integracja społeczna planuje się podjęcie szeregu działań, które mają pozwolić na skuteczne przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu (Tab. Z.2.4). Będą one realizowane poprzez dwa priorytetowe kierunki interwencji publicznej: zwiększenie aktywności osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz zmniejszenie ubóstwa w grupach najbardziej nim zagrożonych. Zgodnie z planowanymi działaniami reakcją państwa na wykluczenie społeczne będzie przede wszystkim polityka nastawiona na wzrost zatrudnienia oraz poprawę dostępu do podstawowych usług publicznych, w tym do wysokiej jakości edukacji, skutkująca zwiększeniem aktywności osób zagrożonych ekskluzją społeczną. Planuje się wspierać rozwój ekonomii społecznej poprzez odpowiednie instrumenty legislacyjne i finansowe, która ma stać się ważnym instrumentem sprzyjającym aktywizacji osób wykluczonych, m.in. przez integrację grup defaworyzowanych i stwarzanie dla nich miejsc pracy. System świadczeń społecznych ma być nakierowany na podjęcie i utrzymanie zatrudnienia, a wsparciem mają być objęci nie tylko bezrobotni, ale także osoby pracujące uzyskujące niskie dochody, klasyfikujące ich w kategorii zagrożonych ubóstwem. Wiele z proponowanych działań ma na celu reintegrację społeczną i zawodową osób niepełnosprawnych. Inkluzyjny charakter mają również działania z dziedziny mieszkalnictwa oraz wsparcia walki z ubóstwem szczególnie wśród rodzin wielodzietnych i młodych⁵⁶.

Dla sprawdzenia skuteczności strategii w ramach integracji społecznej określono trzy wskaźniki do osiągnięcia: wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym,⁵⁷ młodzież nie kontynuująca nauki oraz wskaźnik zatrudnienia osób niepełnosprawnych w wieku 16–64 lata. Oczekiwane i faktyczne wartości ww. wskaźników przedstawia Tab. 2.5.

Można uznać, że cel w zakresie przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu jest realny do osiągnięcia, gdyż jeśli przeciętne tempo spadku tego wskaźnika będzie się dalej utrzymywało, to w roku 2020 osiągnięta zostanie założona wartość poniżej 23%. W przypadku wskaźnika zatrudnienia osób niepełnosprawnych, aby osiągnąć wartość oczekiwaną w 2020 roku należałoby utrzymywać tempo przyrostu

⁵⁵ *Ibidem*, s. 110–111.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 111–114.

⁵⁷ Wskaźnik sumujący osoby zagrożone ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych, osoby zagrożone pogłębiłą depryzacją materialną oraz osoby żyjące w gospodarstwach domowych o niskiej intensywności pracy. http://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/t2020_50_esmsip.htm, [Dostęp 10.05.2015].

rocznego o 0,9 punktu procentowego (wyższe jak między 2011 i 2012 rokiem), co wydaje się mało realne. W przypadku wskaźnika młodzieży nie kontynuującej nauki nastąpił wzrost jego wartości. Należy więc położyć większy nacisk na zmniejszanie liczby młodzieży nie kontynuującej edukacji ponad poziom gimnazjalny, co nie wydaje się być bardzo trudnym do osiągnięcia w przypadku Polski.

Nazwa wskaźnika	Wartości faktyczne dla Polski				Wartość oczekiwana 2020
	2010	2011	2012	2013	
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w %	27,8	27,2	26,7	25,8	20–23
Młodzież nie kontynuująca nauki w %	5,4	5,6	5,7	5,6	4,5
Wskaźnik zatrudnienia osób niepełnosprawnych w wieku 16–64 lata w %	20,4	20,7	21,4	20,9	27

Tab.2.5. Wskaźniki integracji społecznej Strategii Rozwoju Kraju 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Uchwała nr 157 Rady Ministrów z dnia 25.09.2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020 (Monitor Polski 2012, poz. 882), s. 156–157; <http://www.stat.gov.pl/bdl> [Dostęp 10.05.2015]; http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database [Dostęp 10.05.2015].

*Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji*⁵⁸ jest programem rozwoju o charakterze operacyjno-wdrożeniowym, ustanowionym w celu realizacji strategii rozwoju kraju. Celem głównym programu jest zmniejszenie liczby osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym o 1,5 mln oraz wzrost spójności społecznej⁵⁹. Dla realizacji programu niezbędna będzie współpraca z podmiotami ekonomii społecznej, gdyż zakłada się m.in., że:

- co najmniej 50% usług społecznych ma być zapewnianych przez sektor gospodarki społecznej,
- ma być rozwijane partnerstwo społeczno-publiczne dla tworzenia mieszkań społecznych,
- mają być promowane działania samopomocowe, wolontariat i aktywność społeczna wśród seniorów,
- aktywizacja zawodowa ma być prowadzona m.in. przez organizacje pozarządowe i podmioty ekonomii społecznej⁶⁰.

Polityka przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu realizowana jest przez po-

⁵⁸ Uchwała 165 Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia programu pod nazwą „Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji” (Monitor Polski poz. 787).

⁵⁹ <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-przyjecia-programu-pod-nazwa-krajowy-program.html> [Dostęp 10.05.2015].

⁶⁰ Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, *Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji*, Warszawa 2014, s. 48–50; 70.

moc społeczną, zatrudnienie socjalne i zlecanie działań aktywizacyjnych. Główne akty prawne regulujące te kwestie to *Ustawa z dnia 12 marca 2004 o pomocy społecznej*, *Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym*, *Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych* oraz inne ustawy w szerszym stopniu związane z zatrudnieniem, tj. *Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych* i *Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*.

W ramach pomocy społecznej w Polsce przewiduje się następujące środki, które mają przeciwdziałać wykluczeniu społecznemu:

- przyznawanie i wypłacanie przewidzianych ustawą świadczeń,
- praca socjalna,
- prowadzenie i rozwój niezbędnej infrastruktury socjalnej,
- analiza i ocena zjawisk rodzących zapotrzebowanie na świadczenia z pomocy społecznej,
- realizacja zadań wynikających z rozeznanych potrzeb społecznych,
- rozwijanie nowych form pomocy społecznej i samopomocy w ramach zidentyfikowanych potrzeb⁶¹.

Jak wskazują M. Czechowska-Bieluga, A. Kanios i E. Sarzyńska dużą rolę w wychodzeniu z wykluczenia społecznego powinni odgrywać pracownicy socjalni poprzez koncentrację na:

- rozbudzaniu i zwiększaniu aspiracji edukacyjnych osób bezrobotnych, min. poprzez udostępnianie informacji o formach i instytucjach udostępniających szkolenia, programach kształcenia ustawicznego itp. Jest to o tyle istotne, że lepsze wykształcenie i wyższe kwalifikacje to większa szansa na znalezienie zatrudnienia,
- zwiększanie motywacji do pracy m.in. poprzez działanie na rzecz swojego otoczenia, co jest motywujące dla całego środowiska lokalnego, którego te działania dotyczą,
- organizowanie różnych inicjatyw na rzecz osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, najlepiej przy współpracy z partnerami z sektora publicznego, prywatnego i pozarządowego⁶².

Zatrudnienie socjalne, jako instrument przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, może być prowadzone przez podmioty ekonomii społecznej, w tym spółdzielnie socjalne. Organizacje te podejmują działania określane jako reintegracja społeczna i zawodowa, tj. aktywności o charakterze samopomocowym. Mają one na celu odbudowanie i podtrzymanie u osób objętych pomocą umiejętności

⁶¹ Rozdz. 2, art. 15, *Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej* (Dz.U. 2004, nr 64, poz. 593 z późn. zm.)

⁶² M. Czechowska-Bieluga, A. Kanios, E. Sarzyńska, *Inkluzja społeczna osób bezrobotnych jako wyzwanie pracy socjalnej*, [w:] K. Marzec-Holka, A. Rutkowska, M. Joachimowska (red.), *Praca socjalna i polityka społeczna – obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*, WUKW, Bydgoszcz 2008.

uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej i pełnienia ról społecznych w miejscu pracy lub pobytu oraz do samodzielnego świadczenia pracy na rynku pracy⁶³. Tego typu działania aktywizacyjne mogą być zlecane przez władze publiczne wyspecjalizowanym podmiotom pozarządowym lub prywatnym.

2.6. Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu w województwie łódzkim

Zgodnie ze *Strategią Rozwoju Kraju 2020* ciężar odpowiedzialności za zwalczanie wykluczenia społecznego przenoszony jest na poziom samorządowy. Tego typu praktyka jest zgodna z koncepcją decentralizacji polityki społecznej⁶⁴. W ramach województwa łódzkiego podstawowym dokumentem określającym ramy inkluzji społecznej jest *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020* uchwalona w dniu 26 lutego 2013 r. uchwałą Nr XXXIII/644/13 Sejmiku Województwa Łódzkiego⁶⁵. Strategia została opracowana w oparciu o wnioski płynące z opracowanej w 2010 roku przez Biuro Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego w Łodzi *Diagnozy strategicznej* oraz szerokich konsultacji społecznych. Strategia ta jest podstawą do tworzenia strategii rozwoju gmin i innych strategii subregionalnych lub sektorowych oraz studiów uwarunkowań, kierunków i planów zagospodarowania przestrzennego różnych szczebli samorządowych⁶⁶. *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020* przyjmuje wizję rozwoju regionu, z którą ściśle powiązana jest misja województwa (Rysunek 2.2.).

Ani wizja, ani misja nie wspominają co prawda bezpośrednio o włączeniu społecznym, jednak kontekst tych haseł odnosi się do planowanych działań inkluzyjnych. Strategia wprowadza nowe podejście do rozwoju, poprzez odejście od planowania sektorowego na rzecz budowy i wzmacniania kapitału terytorialnego. Chodzi o wzmocnienie i lepsze wykorzystanie unikalnych potencjałów rozwojowych (kapitałów terytorialnych w sferze gospodarczej, społecznej i przestrzennej) tkwiącychw regionie oraz skumulowanych w wyznaczonych obszarach funkcjonalnych. Cele strategii mają być osiągnęte na dwa sposoby poprzez politykę horyzontalną oraz terytorialno-funkcjonalną (Rysunek 2.3).

Polityka horyzontalna stanowi wymiar podstawowy Strategii. Realizowana jest na obszarze całego województwa i adresowana do wszystkich podmiotów funkcjonujących w regionie. Składają się na nią trzy filary rozwoju regionu. Uzupełniono ją o politykę terytorialno-funkcjonalną realizowaną na terenie obszarów miej-

⁶³ B. Chrostowska, *Stowarzyszenie Tratwa – alternatywa w profilaktyce marginalizacji młodzieży*, WUWM, Olsztyn 2008, s. 81.

⁶⁴ Zob. Leszczyński M., *Decentralizacja funkcji społecznych państwa*, „Colloquium” 3/2013, s. 71–83.

⁶⁵ W praktyce jest to zaktualizowana Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego na lata 2007–2020, której zmieniono nazwę.

⁶⁶ <http://www.strategia.lodzkie.pl/> [Dostęp 16.04.2014].

skich, obszarów wiejskich oraz wyspecjalizowanych obszarów funkcjonalnych i adresowaną do podmiotów funkcjonujących w wyznaczonych obszarach, aby lepiej wykorzystać ich specyfikę. Rolą samorządu wojewódzkiego w ramach strategii jest koordynacja realizacji strategii, a same działania są podejmowane przez instytucje niższych szczebli oraz sektor prywatny i pozarządowy⁶⁷.

Rysunek 2.2. Wizja rozwoju i misja województwa łódzkiego

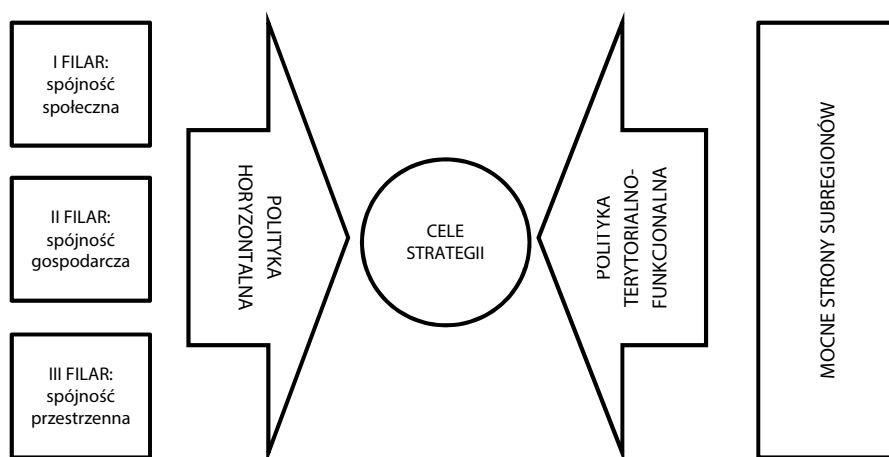
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Zarząd Województwa Łódzkiego, *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020. Łódzkie 2020*, s. 73.

W ramach polityki horyzontalnej, spójność społeczna jest ściśle związana z działaniami inkluzyjnymi. Działania rozwojowe mają być ukierunkowane na zapewnienie wysokiego poziomu kapitału społecznego, zmniejszanie nierówności społecznych oraz wzmocnienie solidarności lokalnej, co w efekcie ma przyczynić się do wzrostu spójności społecznej województwa i poprawy jakości życia. Za warunek konieczny podniesienia jakości życia uznano wysoki standard i dostępność do usług publicznych, szczególnie w zakresach: edukacji, ochrony zdrowia, pomocy społecznej i pieczy zastępczej, kultury, sportu, turystyki i rekreacji. Zmniejszanie nierówności społecznych odbywać się ma dzięki działaniom reintegrującym grupy wykluczonych i przeciwdziałającym przejawom dyskryminacji. Temu zadaniu sprzyjać mają inicjatywy aktywizujące społeczności lokalne, wspieranie sektora organizacji pozarządowych oraz kształtowanie tożsamości regionalnej, dzięki czemu budowane mają być zaufanie i więzi społeczne, promowane postawy obywatelskie oraz aktywności na rzecz dobra wspólnego⁶⁸.

Dla budowy spójności społecznej regionu określono jeden cel strategiczny: *Aktywne społeczeństwo obywatelskie, z dobrym dostępem do usług publicznych, sprzyjające włączeniu społecznemu grup wykluczonych*, któremu przyporządkowano szereg celów operacyjnych i strategicznych kierunków działań (Tab. 2.6).

⁶⁷ Zarząd Województwa Łódzkiego, *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020. Łódzkie 2020*, s. 74–75.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 85.

Rysunek 2.3. Schemat realizacji Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Zarząd Województwa Łódzkiego, *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020. Łódzkie 2020*, s. 74–75.

Ostatni z przedstawionych w Tab. 2.6 celów operacyjnych jest zarazem najważniejszym z punktu widzenia niniejszych rozważań. Jego osiągnięcie ma wpłynąć na podniesienie jakości kapitału ludzkiego i społecznego, przywrócić niewykorzystywane zasoby siły roboczej na rynek pracy, a co za tym idzie zwiększyć potencjał społeczno-gospodarczy województwa łódzkiego. Zakłada się działania w sferach pomocy przy wejściu na rynek pracy osób dotychczas wykluczonych, efektywnego zwalczania ubóstwa, aktywizacji społecznej i kulturalnej oraz podnoszenia kwalifikacji grup zagrożonych wykluczeniem społecznym, a także zwalczania patologii społecznych. Bardzo ważnym elementem pozwalającym na osiągnięcie tego celu ma być wykorzystanie sektora ekonomii społecznej, który pozwala rozwiązywać problemy społeczne metodami gospodarczymi. Proponuje się aktywizację istniejących oraz tworzenie nowych podmiotów ekonomii społecznej, włączających w działalność ekonomiczną osoby marginalizowane na lokalnych rynkach pracy oraz ludzi zagrożonych wykluczeniem społecznym⁶⁹.

W ramach omawianego wyżej celu operacyjnego wyszczególniono dwa strategiczne kierunki działań. Pierwszy to *Przeciwdziałanie ubóstwu ekonomicznemu*, w ramach którego zakłada się przeciwdziałanie wyuczonej bezradności (projekty edukacyjne i szkoleniowe oraz rozwój przedsiębiorczości społecznej) oraz wspieranie dzieci i młodzieży z rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji ekonomicznej (programy wyrównujące szanse edukacyjne). Drugi to *Reintegracja zawodowa oraz przeciwdziałanie dyskryminacji i wykluczeniom społecznym* oparty o rozwój i upowszechnianie ekonomii społecznej (rozwój i wsparcie różnego typu podmiotów z tego sektora), aktywizacja grup zagrożonych wykluczeniem społecznym

⁶⁹ *Ibidem*, s. 91.

(organizacja różnych form szkoleniowo-rehabilitacyjnych i zatrudnienia wspieranego) oraz zapobieganie i przeciwdziałanie zjawiskom wykluczenia społecznego (profilaktyka, szkolenia, edukacja)⁷⁰.

Cele operacyjne:	Strategiczne kierunki działań:
Wysoki poziom kapitału społecznego i silne społeczeństwo obywatelskie	Rozwój społeczności lokalnych
	Wzmacnianie tożsamości regionalnej
Wysoki standard i dostęp do usług publicznych	Rozwój usług i poprawa dostępu do sektora edukacji
	Rozwój usług i poprawa dostępu do sektora ochrony zdrowia, pomocy społecznej oraz pieczy zastępczej
	Rozwój usług i poprawa dostępu do sektora kultury, sportu, turystyki i rekreacji
	Rozwój cyfryzacji i usług cyfrowych w sektorze publicznym
Reintegracja społeczna grup wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem społecznym	Przeciwdziałanie ubóstwu ekonomicznemu
	Reintegracja zawodowa oraz przeciwdziałanie dyskryminacji i wykluczeniom społecznym

Tab. 2.6. Cele operacyjne i strategiczne kierunki działań w ramach filaru *Spójność społeczna* Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Zarząd Województwa Łódzkiego, *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020. Łódzkie 2020*, s. 85.

Podstawową instytucją publiczną prowadzącą z ramienia samorządu wojewódzkiego działania z zakresu polityki społecznej, w tym koordynującą realizację Strategii w sferze społecznej (w tym włączenia społecznego), jest Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi (RCPS). Jego podstawowym celem działania jest wyrównywanie szans życiowych osób wymagających wsparcia i zagrożonych wykluczeniem. W tym celu RCPS podejmuje współpracę w ramach szeroko rozumianej polityki społecznej z innymi jednostkami Samorządu Województwa, jednostkami samorządu terytorialnego, administracją rządową, kościołami i związkami wyznaniowymi, organizacjami pozarządowymi, podmiotami ekonomii społecznej, placówkami ochrony zdrowia, oświaty i kultury, jednostkami naukowo-badawczymi oraz osobami fizycznymi i prawnymi. Do najważniejszych obszarów działań tej instytucji należą:

- wdrażanie aktywnej polityki społecznej,
- systemowa pomoc osobom i rodzinom,
- tworzenie warunków sprzyjających uczestnictwu w życiu społecznym osób wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem społecznym,
- zapobieganie i przeciwdziałanie problemom uzależnień,
- zwiększenie samodzielnego funkcjonowania osób niepełnosprawnych,
- propagowanie aktywnego trybu życia i wsparcie osób w wieku poprodukcyjnym.⁷¹

⁷⁰ *Ibidem*, s. 92.

⁷¹ http://www.rcps-lodz.pl/O_nas/1/0/ [Dostęp: 17.04.2014].

Twórcy *Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020* dobrze rozumieją wielowymiarowy charakter problemu wykluczenia społecznego, dzięki czemu założono wielosektorowe podejście do przeciwdziałania temu zjawisku, tak ważne z punktu widzenia wniosków płynących z podrozdziału 2.1. Bardzo istotnym elementem jest prowadzenie inkluzji społecznej nie tylko z wykorzystaniem zasobów sektora publicznego, ale również przypisanie ważnej roli organizacjom pozarządowym, czy podmiotom ekonomii społecznej. Należy obserwować na ile słuszne założenia Strategii przełożą się na konkretne plany działań. Sektor gospodarki społecznej, pojęcia z nim związane oraz jego potencjał w zakresie przeciwdziałania ekskluzji społecznej zostaną opisane w kolejnym rozdziale.

2.7. Rynek pracy w województwie łódzkim na tle kraju

Dla dopełnienia obrazu potrzeb prowadzenia aktywnej polityki rynku pracy, w tym z wykorzystaniem spółdzielczości socjalnej, należy przeprowadzić analizę sytuacji na rynku pracy w województwie łódzkim na tle kraju. Zgodnie z analizami prowadzonymi w podrozdziale 1.3.2. województwo łódzkie można określić jako zagrożone wykluczeniem społecznym w stopniu średnim. Na tę ocenę składało się porównanie wielu wskaźników. Pierwszy to stopa bezrobocia długotrwałego (Tab. 1.10), która w roku 2013 wyniosła 4,9%, sytuowało to wówczas woj. łódzkie na drugim najgorszym miejscu wśród regionów Polski. Drugim analizowanym wskaźnikiem, dotyczącym sytuacji na rynku pracy była dyspersja regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów (Tab. 1.11), która w przypadku województwa łódzkiego osiągnęła w 2013 roku wartość 34,87. Było to z kolei trzecim najlepszym wynikiem w skali kraju, oznaczającym, że różnice pomiędzy stopą zatrudnienia w poszczególnych powiatach województwa były stosunkowo niewielkie. Dla pełnej analizy sytuacji na rynku pracy należy przyrzeć się kolejnym wskaźnikom takim jak: stopa bezrobocia ogółem, współczynnik aktywności ekonomicznej (zawodowej), wskaźnik zatrudnienia oraz wysokość średnich wynagrodzeń w sektorze. Na wstępie należy jeszcze prześledzić strukturę zatrudnienia wg sektorów gospodarki (Tab. Z.2.5). Dane dotyczące rozkładu zatrudnienia na poszczególne sektory gospodarki wpasowują województwo łódzkie prawie idealnie w średnią dla całego kraju – minimalnie większy odsetek pracuje w przypadku tego regionu w rolnictwie (13,1%) i przemyśle (31,6%), a nieco mniejszy w usługach (55,2%). Można oczekiwać, że udział pracy szczególnie w rolnictwie będzie się zmniejszał z biegiem lat na rzecz sektora usług. W usługach należy też doszukiwać się największego rozwoju rynku pracy w przyszłości, co może sprzyjać rozwojowi spółdzielczości socjalnej, ponieważ właśnie w tym sektorze organizacje te najczęściej lokują swoją działalność. Jednak rozwój lokalnych rynków pracy zależy m. in. od wolnych zasobów pracy występujących na danym terenie. Tab. 2.7 przedstawia dane dotyczące stopy bezrobocia według województw na podstawie rejestru bezrobotnych⁷².

⁷² Ze względu na fakt, że prowadzone będą również analizy na poziomie powiatowym postanowiono przejść na dane rejestrowe, które są jedynym dostępnym źródłem danych o rynku pracy na poziomie powiatowym.

W latach 2010–13 stopa bezrobocia w województwie łódzkim wzrosła o 1,9 punktu procentowego, co było największym przyrostem tego wskaźnika w skali kraju. Ogólnie tendencja wzrostowa tego wskaźnika w tym okresie dotyczyła poza dolnośląskim wszystkich województw oraz średniej wartości dla Polski. Stopa bezrobocia w 2013 roku dla województwa łódzkiego była nieco powyżej średniej krajowej, a w 9 regionach wskaźnik ten przyjmował też wyższe wartości. Oznacza to, że województwo łódzkie dysponuje niewykorzystanymi zasobami pracy, które z biegiem czasu jeszcze się powiększają. Województwo łódzkie nie jest jednak jednolite i stopa bezrobocia różni się mocno pomiędzy poszczególnymi powiatami, co przedstawia Tab. 2.8.

Najniższe wartości stopy bezrobocia wystąpiły w powiatach wschodnich woj. łódzkiego, tj. skierniewickim, rawskim i łowickim, na co wpływ może mieć bliskość dojazdów do pracy do stolicy. Dość niska stopa bezrobocia była również w powiecie wieruszowskim, gdzie można to wiązać z bliskością Wrocławia. W aż 9 powiatach województwa łódzkiego stopa bezrobocia wyniosła 16% i więcej. Tak duże bezrobocie w wielu powiatach województwa łódzkiego może oznaczać, że subregionalny otwarty rynek pracy nie jest w stanie wykorzystać podaży pracy. Dlatego uzasadnione są działania z zakresu APRP, które mają na celu podniesienie popytu na pracę oraz aktywizujące bezrobotnych w kierunku samozatrudnienia, w tym poprzez tworzenie spółdzielni socjalnych.

Polska, województwo	Stopa bezrobocia rejestrowanego w %			
	2010	2011	2012	2013
POLSKA	12,4	12,5	13,4	13,4
dolnośląskie	13,1	12,4	13,5	13,1
kujawsko-pomorskie	17,0	17,0	18,1	18,2
lubelskie	13,1	13,2	14,2	14,4
lubuskie	15,5	15,4	15,9	15,7
łódzkie	12,2	12,9	14,0	14,1
małopolskie	10,4	10,5	11,4	11,5
mazowieckie	9,7	9,8	10,7	11,1
opolskie	13,6	13,3	14,4	14,2
podkarpackie	15,4	15,5	16,4	16,3
podlaskie	13,8	14,1	14,7	15,1
pomorskie	12,3	12,5	13,4	13,2
śląskie	10,0	10,2	11,1	11,3
świętokrzyskie	15,2	15,2	16,0	16,6
warmińsko-mazurskie	20,0	20,2	21,3	21,6
wielkopolskie	9,2	9,1	9,8	9,6
zachodniopomorskie	17,8	17,6	18,2	18,0

Tab. 2.7. Stopa bezrobocia rejestrowanego w Polsce w latach 2010–2013 wg województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://stat.gov.pl/bdl/> [Dostęp 11.05.2015].

Dla sprawdzenia czy rynek pracy jest w stanie wygenerować odpowiednią liczbę miejsc pracy należy prześledzić dane dotyczące nowo utworzonych i zlikwidowanych miejsc pracy (Tab. 2.9).

W badanym okresie we wszystkich województwach przybyło miejsc pracy. Nieco mniejsze przyrosty miały miejsce w roku 2012 niż w pozostałych latach. W województwie łódzkim w latach 2010–13 przybyło ponad 25 tys. miejsc pracy, co plasuje region na 7 miejscu pod tym względem w skali kraju. W regionach, które charakteryzowały się stosunkowo niskimi wartościami stopy bezrobocia, tworzy się również najwięcej nowych miejsc pracy. W województwach dolnośląskim, małopolskim, mazowieckim i śląskim w roku 2013 przybyło po blisko 20 tys. miejsc pracy, a w wielkopolskim prawie 30 tys.

Jednostka terytorialna	Stopa bezrobocia zarejestrowanego średniorocznie w 2013 r. w %	Jednostka terytorialna	Stopa bezrobocia zarejestrowanego średniorocznie w 2013 r. w %
POLSKA	13,4	Powiat pabianicki	16,6
WOJ. ŁÓDZKIE	14,1	Powiat pajęczański	13,8
Powiat bełchatowski	13,4	Powiat piotrkowski	13,7
Powiat brzeziński	15,7	Powiat poddębicki	15,6
Powiat kutnowski	17,8	Powiat radomszczański	16,3
Powiat łaski	18,6	Powiat rawski	9,4
Powiat łęczycki	16,2	Powiat sieradzki	13,9
Powiat łowicki	10,7	Powiat skierniewicki	9,0
Powiat łódzki wschodni	12,8	Powiat tomaszowski	17,9
Powiat m. Łódź	12,3	Powiat wieluński	12,8
Powiat m. Piotrków Tryb.	12,9	Powiat wieruszowski	11,0
Powiat m. Skierniewice	11,9	Powiat zduńskowolski	16,0
Powiat opoczyński	17,1	Powiat zgierski	18,5

Tab. 2.8. Stopa bezrobocia rejestrowanego w roku 2013 w województwie łódzkim wg powiatów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://stat.gov.pl/bdl/> [Dostęp 11.05.2015].

W województwie łódzkim było to raptem 6,5 tys., co oznacza, że bez aktywnej polityki rynku pracy trudno będzie wykorzystać nadwyżki podaży pracy, które występują w regionie.

Dla zobrazowania pełnego potencjału rynku pracy w województwie łódzkim należy zapoznać się jeszcze z danymi dotyczącymi współczynnika aktywności ekonomicznej oraz wskaźnika zatrudnienia (Tab. 2.10).

W roku 2013 w województwie łódzkim odnotowano trzecią najwyższą wartość w skali kraju dla obu badanych wskaźników. Oznacza to, że na tle reszty kraju w województwie łódzkim duża część ludności w wieku 15+ była zainteresowana pracą i stosunkowo duży odsetek ludności w wieku notowano wzrosty obu wskaźników

w woj. łódzkim odpowiednio o 1,3 i 0,2 punktu procentowego, co w przypadku współczynnika aktywności ekonomicznej było największym przyrostem wśród regionów w kraju.

Na bazie dotychczasowych analiz danych na temat rynku pracy można wnioskować, że podaż pracy w województwie łódzkim w ostatnich latach rosła, jednak równie szybko nie rosło zatrudnienie, co się objawiało w rosnącej stopie bezrobocia. Z tego względu niewykorzystane zasoby pracy powiększyły się. Niewykorzystane zasoby stanowią potencjał do produkcyjnym tę pracę podejmował. W badanym okresie 2010–2013 od wzrostu gospodarczego, jednak brak absorpcji tych zasobów przez lokalny rynek pracy powoduje konieczność odpowiedniej interwencji władz w celu podniesienia popytu na pracę. W przeciwnym razie grozi utrata tych zasobów na rzecz zewnętrznych rynków pracy.

Polska, województwo	Liczba nowo utworzonych miejsc pracy w tys.				liczba zlikwidowanych miejsc pracy w tys.				Liczba nowych miejsc pracy netto w tys.			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
POLSKA	609,3	580,3	465,0	502,4	456,5	429,3	376,5	347,1	152,8	151,0	88,5	155,3
dolnośląskie	43,7	38,3	33,2	42,7	31,5	27,0	28,6	24,1	12,2	11,3	4,6	18,6
kujawsko-pomorskie	25,4	16,0	13,2	17,8	21,3	13,5	13,2	11,0	4,1	2,5	0,0	6,8
lubelskie	22,6	21,5	17,9	18,6	18,7	17,2	15,7	14,0	3,9	4,3	2,2	4,6
lubuskie	13,6	14,3	11,9	10,8	10,5	11,5	11,1	10,0	3,1	2,8	0,8	0,8
łódzkie	36,4	40,9	28,5	29,8	30,1	30,6	27,4	22,0	6,3	10,3	1,1	7,8
małopolskie	57,9	44,1	35,8	48,0	32,9	28,7	27,6	31,5	25,0	15,4	8,2	16,5
mazowieckie	123,2	150,2	93,7	96,8	97,9	90,6	83,5	79,6	25,3	59,6	10,2	17,2
opolskie	14,1	13,9	13,4	9,2	10,3	9,9	8,1	6,8	3,8	4,0	5,3	2,4
podkarpackie	23,7	23,1	20,3	24,0	16,7	20,4	15,7	14,4	7,0	2,7	4,6	9,6
podlaskie	17,4	11,5	13,0	8,6	10,1	10,0	9,5	6,7	7,3	1,5	3,5	1,9
pomorskie	36,6	29,1	26,4	33,8	30,3	23,0	21,3	22,7	6,3	6,1	5,1	11,1
śląskie	70,7	66,3	58,7	57,4	57,1	61,7	41,8	40,1	13,6	4,6	16,9	17,3
świętokrzyskie	14,7	15,8	14,0	14,5	12,3	11,3	12,5	9,7	2,4	4,5	1,5	4,8
warmińsko-mazurskie	17,9	19,0	18,3	14,3	13,7	15,1	13,2	10,5	4,2	3,9	5,1	3,8
wielkopolskie	70,5	59,0	48,8	60,9	45,9	43,1	33,5	33,7	24,6	15,9	15,3	27,2
zachodniopomorskie	20,9	17,5	18,0	15,0	17,2	15,7	13,9	10,5	3,7	1,8	4,1	4,5

Tab. 2.9. Liczba nowo utworzonych i zlikwidowanych miejsc pracy w Polsce wg województw w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://stat.gov.pl/bdl/> [Dostęp 08.03.2014].

Utrata zasobów pracy może mieć również związek z różnicami wynagrodzeń, których analizę na poziomie regionalnym zawiera Tab. 2.11.

Przeciętne wynagrodzenie w okresie 2010–2013 w województwie łódzkim kształtowało się około 10 punktów procentowych poniżej średniej dla Polski.

Przeciętne wynagrodzenia powyżej średniej były notowane tylko w województwie mazowieckim i śląskim, a województwo łódzkie było na 8 miejscu w Polsce pod kątem wysokości wynagrodzeń. Tylko w jednym powiecie woj. łódzkiego przeciętne wynagrodzenie w 2013 roku przekraczało średnią dla kraju (powiat bełchatowski – 5 512,35 PLN)⁷³. Zbliżone do średniej krajowej były przeciętne wynagrodzenia w mieście Łodzi (3 710,91 PLN) oraz powiecie poddębickim (3 690,42 PLN). Wysokość wynagrodzeń w pozostałych powiatach znacznie odbiegała od średniej krajowej. Można zatem stwierdzić, że rynek pracy województwa łódzkiego nie ma wiele możliwości na zatrzymanie swoich zasobów pracy,⁷⁴ jeśli nie będzie prowadzona skuteczna aktywizacja mieszkańców w ramach polityki rynku pracy.

Polska, województwo	Współczynnik aktywności ekonomicznej w % dla ludności w wieku 15 lat i więcej				Wskaźnik zatrudnienia w % dla ludności w wieku produkcyjnym			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
POLSKA	55,3	55,5	55,9	55,9	64,6	65,0	65,4	65,7
dolnośląskie	54,3	53,4	53,8	54,0	63,1	63,3	63,6	64,2
kujawsko-pomorskie	54,3	54,2	56,3	55,8	62,3	63,0	63,9	63,8
lubelskie	55,9	56,6	56,5	56,6	64,8	65,4	65,8	66,2
lubuskie	55,1	54,7	53,7	54,4	62,5	63,3	63,2	63,9
łódzkie	56,3	56,9	56,6	57,6	67,3	67,9	67,0	67,5
małopolskie	54,7	55,3	55,3	55,8	64,8	65,1	64,5	64,9
mazowieckie	58,0	59,5	60,2	59,7	69,6	70,4	71,7	71,8
opolskie	53,4	53,4	54,4	53,6	63,9	64,8	65,7	65,8
podkarpackie	56,6	56,3	56,3	56,2	62,8	62,3	62,4	62,0
podlaskie	54,3	55,1	55,7	55,5	64,9	66,3	67,5	67,5
pomorskie	55,5	54,5	55,5	55,8	64,5	64,7	65,1	65,1
śląskie	52,3	53,3	53,5	53,5	62,1	63,0	63,2	63,7
świętokrzyskie	56,7	57,1	57,1	55,2	64,3	63,8	64,3	63,4
warmińsko-mazurskie	53,0	51,7	51,4	52,0	61,2	60,4	59,1	59,9
wielkopolskie	57,8	57,3	57,3	58,1	66,1	66,0	66,8	67,9
zachodniopomorskie	52,3	51,4	52,2	52,6	59,4	59,8	61,7	62,9

Tab. 2.10. Współczynnik aktywności ekonomicznej oraz wskaźnik zatrudnienia w Polsce w latach 2010–2013 wg województw na podstawie BAEL

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://stat.gov.pl/bdl/> [Dostęp 25.08.2014].

Niskie wynagrodzenia na terenie większości powiatów sugerują również, że w województwie łódzkim może występować zjawisko pracujących będących poniżej granicy ubóstwa⁷⁵.

⁷³ Ma to związek ze stosunkowo wysokimi wynagrodzeniami w kopalni i elektrowni na terenie powiatu oraz przedsiębiorstwach powiązanych.

⁷⁴ Poza powiatem bełchatowskim.

⁷⁵ Zasady określania granicy ubóstwa – patrz podrozdział 1.2.2.

Podsumowując dane na temat rynku pracy w województwie łódzkim można wskazać, że gospodarka nie jest w stanie wykorzystać w pełni podaży pracy, co prowadzi do odpływu mieszkańców w wieku produkcyjnym, a to negatywnie wpływa na stan gospodarki regionu. Co więcej, na terenie województwa migrują mieszkańcy prawie wszystkich powiatów, gdyż mniejsze bezrobocie w niektórych powiatach wiąże się z dojazdami do pracy poza województwo⁷⁶. Tym samym właściwe wykorzystanie dostępnych instrumentów polityki rynku pracy staje się ważne dla podtrzymania rozwoju gospodarczego regionu. Szansą na zaspokojenie niedoborów miejsc pracy na otwartym rynku pracy jest rozwój przedsiębiorczości społecznej, która jak się wydaje, dobrze rozwija się w województwie. Szczególnie duże nadzieje można pokładać w spółdzielczości socjalnej, która nie tylko daje zatrudnienie, ale również aktywizuje na innych polach społeczność lokalną.

Polska, województwo	Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w PLN			
	2010	2011	2012	2013
POLSKA = 100	3 435,00	3 625,21	3 744,38	3 877,43
dolnośląskie	99,3	99,0	99,1	99,8
kujawsko-pomorskie	84,7	84,5	85,0	85,7
lubelskie	90,2	89,8	90,3	90,0
lubuskie	85,0	84,8	85,5	84,6
łódzkie	89,3	89,5	90,4	90,5
małopolskie	92,3	91,9	92,3	92,2
mazowieckie	124,6	124,3	123,9	123,1
opolskie	91,3	89,6	89,7	89,6
podkarpackie	83,8	83,4	84,2	84,7
podlaskie	87,9	87,7	88,4	88,5
pomorskie	98,5	98,4	98,7	99,2
śląskie	102,7	104,7	103,0	103,7
świętokrzyskie	86,5	86,6	86,8	86,4
warmińsko-mazurskie	83,8	83,3	84,1	84,2
wielkopolskie	91,0	90,6	90,7	90,7
zachodniopomorskie	90,8	90,7	91,3	91,3

Tab. 2.11. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w Polsce wg województw jako odsetek średniej krajowej w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://stat.gov.pl/bdl/> [Dostęp 08.03.2014].

⁷⁶ Por. Byczkowska-Ślęzak J., Dolińska-Szwarc A., *Ruchy migracyjne mieszkańców województwa łódzkiego w świetle przeprowadzonych badań* [w:] D. Śledź (red.), *Mobilność zarobkowa mieszkańców województwa łódzkiego. Część II – migracje wewnętrzne*, Wojewódzki Urząd Pracy w Łodzi, Łódź 2013, s. 50; 66; 73–76; 80–81.

ROZDZIAŁ 3

Ekonomia społeczna jako narzędzie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu

3.1. Przedsiębiorstwo społeczne jako podmiot ekonomii społecznej

3.1.1. Ekonomia społeczna – pojęcie i rola w gospodarce i polityce społecznej

Ekonomia społeczna¹ i przedsiębiorczość społeczna to stosunkowo młode pojęcia z zakresu nauk społecznych. Trudno odnaleźć spójną definicję tych pojęć, choć są one na tyle intuicyjnie zrozumiałe, że praktycznie każdy jest w stanie wskazać wiele różnych przykładów tego typu przedsięwzięć. Wiele organizacji z sektora ekonomii społecznej funkcjonuje od dziesięcioleci, choć samo pojęcie przedsiębiorczości społecznej, czy ekonomii społecznej zostało wyróżnione przez naukowców dopiero w latach 90. XX wieku. Obok tych pojęć występują także takie, jak trzeci sektor, organizacje pozarządowe, czy organizacje non-profit, itp., które są tożsamościowo odmienne, choć mają wiele wspólnego z podmiotami ekonomii społecznej. Dodatkowo utrudnia to precyzyjne operowanie pojęciami w obszarze związanym z gospodarką społeczną.

¹ Inaczej nazywana gospodarką społeczną.

Zanim karierę zrobiło pojęcie ekonomii społecznej posługiwano się głównie pojęciem trzeciego sektora, przez który rozumiano przede wszystkim sektor organizacji charytatywnych (*charities*) lub nie nastawionych na zysk (*non-profit*) – głównie stowarzyszeń i fundacji. W ten sposób do dnia dzisiejszego rozumie się trzeci sektor w Stanach Zjednoczonych. W Europie jednak pod tym pojęciem kryją się również wszelkiego typu organizacje nie nastawione na maksymalizację zysku (*not-for-profit*), jak cały sektor spółdzielczy². Tak szerokie rozumienie trzeciego sektora w Europie spowodowało, że postanowiono wyodrębnić pojęciowo organizacje prowadzące działalność gospodarczą, bądź odpłatną, ale nie nastawione na maksymalizację zysku lub przeznaczające go na realizację celów społecznych – podmioty ekonomii społecznej (*social economy entities*).

Ekonomia społeczna jest pojęciem trudnym do zdefiniowania i do dnia dzisiejszego nie doczekała się jednolitej, szeroko uznawanej definicji. Bywa wręcz nazywana mianem „koncepcji chaotycznej”, choć tak naprawdę jest zlepkiem wielu prób określenia czym jest i czym może być ekonomia społeczna. W definiowaniu tego pojęcia niezbyt dobrze sprawdza się nadanie ram instytucjonalno-prawnych, gdyż często jesteśmy zaskakiwani przez przedsiębiorców społecznych działaniami w kolejnych formach prawnych – wcześniej typowych dla pierwszego czy drugiego sektora gospodarki³. Dlatego łatwiej zdefiniować to pojęcie od strony celów i sposobów działania.

Z pewnością nie należy traktować ekonomii społecznej jako nowego podejścia do ekonomii, czy tym bardziej jej odrębnej gałęzi, ponieważ pojęcie dotyczy segmentu działalności gospodarczej ulokowanej w trójkącie, którego boki wyznaczają: gospodarka rynkowa, społeczeństwo obywatelskie i państwo demokratyczne (Rysunek 3.1). Ekonomia społeczna wpisana w ten trójkąt ma za zadanie godzić odmienne racjonalności przypisywane rynkowi, państwu i społeczeństwu⁴. Tym samym, sens tego pojęcia trafniej oddaje określenie „gospodarka społeczna”, co nawet jest zgodne z dosłownym tłumaczeniem na język polski angielskiego wyrażenia *social economy*. Jednak sformułowanie „ekonomia społeczna” rozpowszechniło się. W pracy oba określenia będą stosowane więc jako synonimy.

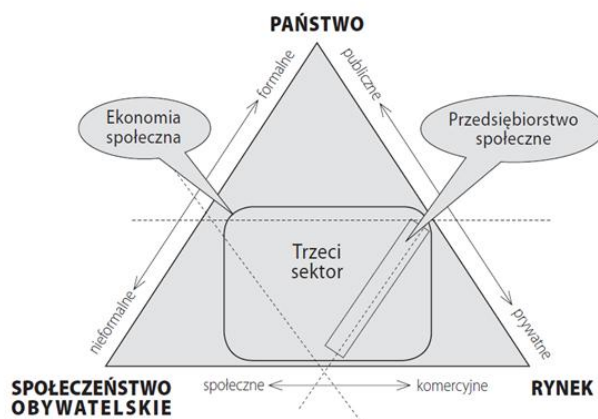
Pojęcie ekonomii społecznej jest stosowane w różnych kontekstach oraz funkcjach, i tak:

- w rzeczowniku – ekonomia społeczna jako zbiór instytucji,
- w przymiotniku – ekonomia społeczna jako specjalny rodzaj ekonomii, wyróżniający się specyficznymi cechami społecznymi: wartości, rodzaj relacji między uczestnikami, etc.

² A. Evers, J.L. Laville, *Defining the third sector in Europe* [w:] A. Evers, J.L. Laville (red.), *The Third Sector in Europe. Globalization and Welfare*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2004, s. 11–13.

³ H. Izdebski, *Czym jest ekonomia społeczna?*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 49–50.

⁴ J. Hausner, *Ekonomia społeczna jako kategoria rozwoju*, [w:] J. Hausner (red.) *Ekonomia Społeczna a rozwój*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2007, s. 11.

Rysunek 3.1. Systemowe usytuowanie ekonomii społecznej

Źródło: J. Hausner, *Ekonomia społeczna jako sektor gospodarki*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 11.

- w przestrzeni – ekonomia społeczna widziana jako sieć, przestrzeń, sposób komunikacji między uczestnikami (wzajemność), możliwość mobilizowania różnorodnych zasobów, raczej „dostęp” do dóbr niż ich posiadanie⁵.

R. Murray rozumie przez ekonomię społeczną wszelkie obszary gospodarki, które nie budzą zainteresowania sektora prywatnego. Zalicza on do gospodarki społecznej państwo, ale także trzeci sektor, przedsiębiorstwa społeczne i spółdzielnie funkcjonujące na wolnym rynku oraz wiele odmian pomocy wzajemnej w gospodarstwie domowym, sieci społeczne, stowarzyszenia nieformalne, a także ruchy społeczne⁶. Wydaje się, że takie podejście jest jednak zbyt szerokie i rozmywa znaczenie ekonomii społecznej.

Łatwiej zrozumieć pojęcie ekonomii społecznej wychodząc od sposobów działania zaliczanych do niej podmiotów. W. Toczyski ujmuje to w postaci trzech filarów ekonomii społecznej:

1. Działalność gospodarcza, której cele społeczne przeważają nad chęcią maksymalizacji zysków. Działalność co prawda jest weryfikowana przez rynek, ale cele ekonomiczne nie stoją na pierwszym miejscu. Ważniejsze są cele społeczne zakładanych przedsiębiorstw, gdyż powinny one dostarczać produkty lub usługi cenne z punktu widzenia społeczności lokalnej. Ewentualne zyski z takiej działalności nie powinny być dzielone między członków, a przeznaczone na realizację założonych celów społecznych.

⁵ K. Wygnański, P. Frączak, *Ekonomia społeczna w Polsce – definicje, zastosowania, oczekiwania, wątpliwości*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2006, s. 32.

⁶ R. Murray, *Niebezpieczeństwo i szansa. Kryzys a nowa ekonomia społeczna*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2010, s. 93.

2. Aktywizacja społeczności lokalnej i budowanie solidarności społecznej staje się instrumentem integracji społecznej.

3. Praca jako dobro kulturowe, tj. antidotum na bierność zawodową i destrukcję społeczną wynikającą z bezrobocia. Prowadzi to do akceptacji zatrudnienia socjalnego, którego celem nie jest praca zarobkowa, a aktywność prowadząca do odzyskania zdolności zatrudnienia na otwartym rynku pracy.

Ekonomia społeczna promuje szczególnie rodzaj przedsiębiorczości, w którym najważniejsze jest włączanie ludzi do pracy. Praca jest natomiast przesłanką wzmacniania więzi społecznych, któremu powinno towarzyszyć włączanie beneficjentów w procesy decyzyjne dotyczące przedsiębiorstwa⁷. Wychodząc z tych założeń można dość łatwo sprawdzić, czy dana organizacja jest podmiotem ekonomii społecznej, przyrównując jej działalność podstawową do powyższych założeń.

Mimo trudności definicyjnych ekonomia społeczna staje się coraz bardziej potrzebna we współczesnym świecie. Gospodarka społeczna daje ludziom możliwość organizacji produkcji i wzorów konsumpcji poprzez niezależne, demokratyczne formy współpracy. Dzięki ukierunkowaniu na niezaspokojone przez państwo bądź wolny rynek potrzeby, gospodarka społeczna przynosi innowacyjne rozwiązania⁸. Dzięki temu ma wpływ na rozwój lokalny. Ekonomia społeczna to także działalność na rzecz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, to sposób na uczenie beneficjentów zaradności życiowej i rozbudzanie postaw przedsiębiorczych. Gospodarka społeczna wpływa również na otoczenie beneficjentów, ich rodziny, poprzez promocję właściwych zachowań i postaw społecznych.

Podmioty ekonomii społecznej możemy podzielić na pięć głównych grup ze względu na zakres prowadzonej przez nie działalności. Podział ten przedstawia Tab. 3.1.

Podmioty ekonomii społecznej mają długą tradycję i wywodzą się z ruchu spółdzielczego, który rozwijał się intensywnie od XIX wieku. Pierwotnie podmioty te miały oddolny oraz samowystarczalny charakter, ich zadaniem było zabezpieczenie potrzeb gospodarczych i społecznych działających w nich osób. Często wypełniały nisze nieatrakcyjne dla przedsiębiorstw komercyjnych. Obecnie tego typu organizacje klasyfikuje się jako podmioty starej ekonomii społecznej⁹.

W ostatnich latach ekonomia społeczna najczęściej jest rozumiana jako wychodzenie podmiotów gospodarki społecznej na zewnątrz i skierowanie aktywności na beneficjentów oraz grupy klientów niebędących bezpośrednio członkami danej

⁷ W. Toczyski, *Niezborności ekonomii społecznej? Rola i miejsce ekonomii społecznej w programach operacyjnych*, „Trzeci Sektor” Nr 9/2007, s. 37–38.

⁸ D. Jarre, *Europejski model społeczny i usługi socjalne użyteczności publicznej. Możliwości dla sektora gospodarki społecznej*, [w:] E. Leś, M. Oldak (red.), *Przedsiębiorstwo społeczne w rozwoju lokalnym*, Collegium Civitas Press, Warszawa 2007, s. 65.

⁹ Opis historii rozwoju pierwszych podmiotów ekonomii społecznej na ziemiach polskich zawarto w podrozdziale 3.2.

organizacji – jest to tzw. nowa gospodarka społeczna¹⁰. Organizacje te korzystając z instrumentów zatrudnienia socjalnego prowadzą działalność inkluzyjną poprzez reintegrację społeczno-zawodową swoich beneficjentów. Ich działalność ułatwiają różnorodne udogodnienia prawne i dofinansowywanie ze środków publicznych¹¹.

Typ podmiotu	Charakterystyka
Przedsiębiorstwo społeczne	Podstawowy podmiot ekonomii społecznej. Szczegółowe omówienia patrz podrozdział 3.1.2.
Podmioty reintegracyjne	Służące reintegracji społecznej i zawodowej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (np. Zakłady Aktywności Zawodowej, Warsztaty Terapii Zajęciowej, Centra Integracji Społecznej, Kluby Integracji Społecznej); form tych nie można uznać za przedsiębiorstwa, ale mogą przygotowywać do pracy lub prowadzenia przedsiębiorstwa społecznego. Często działają w obszarze usług na rzecz społeczności lokalnej. Mogą być również zakładane i prowadzone przez jednostki samorządu terytorialnego.
Podmioty działające w sferze pożytku publicznego	Są to organizacje pozarządowe prowadzące działalność odpłatną i nieodpłatną pożytku publicznego; podmioty te mogą stać się przedsiębiorstwami społecznymi, o ile podejmują działalność gospodarczą w określonym zakresie, podejmując również zobowiązania statutowe odnośnie ograniczonej dystrybucji zysków.
Podmioty sfery gospodarczej	Tworzone są w związku z realizacją celu społecznego, bądź dla których leżący we wspólnym interesie cel społeczny jest racją bytu działalności komercyjnej. Podmioty te nie spełniają jednak wszystkich cech i warunków dotyczących działalności przedsiębiorstwa społecznego. Do tej grupy można zaliczyć: organizacje pozarządowe prowadzące działalność gospodarczą, z której zyski wspierają realizację celów statutowych, niektóre zakłady aktywności zawodowej (o mocno rozwiniętej sferze gospodarczej), różne typy spółdzielni (nie wliczając spółdzielni socjalnych).
Inicjatywy o charakterze nieformalnym	Wśród nich można wyróżnić, np. ruch rodzących się kooperatyw spożywców, różnorakie ruchy miejskie, lokatorskie i sąsiedzkie. Można tu zaliczyć również spółdzielnie uczniowskie, których w 2011 r. w całym kraju było ok. 5 tys., które formalnymi organizacjami nie są, ale stanowią doskonałą bazę do rozwoju ekonomii społecznej. W tej kategorii mieści się również mocno rozpowszechniona forma kół gospodyń wiejskich.

Tab. 3.1. Podział podmiotów ekonomii społecznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Zespół ds. Rozwiązań Systemowych w Zakresie Ekonomii Społecznej, Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej, Projekt z dnia 30 kwietnia 2014, Warszawa, s. 24–25.

Ekonomia społeczna jest powiązana z teorią nowej ekonomii instytucjonalnej i najczęściej jest badana z takiego punktu widzenia¹². Odchodzi ona bowiem od efektywności ekonomicznej jako podstawowego kryterium wyboru w kierunku świadomości kulturowo-społecznej. Dostrzega złożoność procesów wyboru człowieka w warunkach globalizacji, społeczeństwa opartego na wiedzy i kryzysu państwa opiekuńczego, na które wpływ mają czynniki socjologiczne, polityczne,

¹⁰ M. Grewiński, S. Kamiński, *Obywatelska polityka społeczna*, WWSP TWP, Warszawa 2007, s. 170.

¹¹ M. Rymśa, *Trzeci sektor a druga fala ekonomii społecznej w Polsce*, „Trzeci Sektor” Nr 9/2007, s. 3.

¹² Więcej: Kramer R.M., *A Third Sector in the Third Millennium?*, „VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations”, Vol. 11(1)2000, s. 19.

antropologiczne i psychologiczne. Zatem decyzji podejmowanych przez osoby zaangażowane w działalność w podmiotach ekonomii społecznej nie da się wyjaśnić na gruncie teorii neoklasycznych¹³.

3.1.2. Istota przedsiębiorstwa społecznego i jego rola w rozwoju ekonomii społecznej

Wśród podmiotów ekonomii społecznej można wyróżnić szczególną grupę określaną mianem przedsiębiorstw społecznych, czyli autonomicznych podmiotów realizującym swoje cele społeczne dzięki zyskom osiąganym z prowadzonej działalności gospodarczej, podejmującym pełne ryzyko związane z działalnością rynkową. Ideę przedsiębiorstwa społecznego przedstawia laureat Pokojowej Nagrody Nobla z 2006 roku M. Yunus: „W przedsiębiorstwie społecznym celem inwestora jest pomaganie innym bez uzyskiwania jakiejkolwiek korzyści finansowej dla siebie. Jest to jednak przedsiębiorstwo, gdyż musi być samowystarczalne, czyli wytwarzać przychód wystarczający na pokrycie własnych kosztów. Część nadwyżki ekonomicznej, jaką wytwarza przedsiębiorstwo społeczne, jest inwestowana w jego rozwój, a część utrzymuje się jako rezerwa na wypadek nieprzewidzianych zdarzeń. Przedsiębiorstwo społeczne można by więc przedstawić jako „spółkę nie przynoszącą ani straty, ani dywidendy”, poświęcającą się wyłącznie osiągnięciu jakiegoś celu społecznego. [...] Właściciel może po jakimś czasie uzyskać tylko zwrot zainwestowanej sumy.”¹⁴

F. Perrini i C. Vurro określili zestaw cech charakterystycznych i najważniejszych dla przedsięwzięć z zakresu przedsiębiorczości społecznej. Są to:

- Ciągły charakter wytwarzania towarów i usług, z mocnym nastawieniem na samodzielne rozwiązywanie pojawiających się problemów i naciskiem na zdolność uzyskiwania wymiernych wyników.
- Wysoki stopień autonomii – mogą uzyskiwać transfery publiczne, ale nie są w żaden sposób kierowane przez podmioty publiczne.
- Prawo podejmowania decyzji nie jest uzależnione od udziału w kapitale. Wyklucza się również zachowania nastawione na maksymalizację zysku; prawa spółki – prerogatywy są szersze i należą do wszystkich interesariuszy, a nie tylko do założycieli, członków, czy wspólników.
- Działalność oparta jest na złożonym systemie połączonych zasobów pieniężnych i niepieniężnych oraz dominuje w niej duch współpracy i współuczestnictwa.
- Ciągłe szkolenie i rozwijanie możliwości, co wynika z trudności związanej z upowszechnianiem umiejętności oraz konieczności budowania środowiska organizacyjnego, w którym wiedza i umiejętności mogłyby z łatwością być wykorzystane w różnych miejscach, w zależności od potrzeb.

¹³ Por. Godłów-Legiędź J., *Współczesna ekonomia. Ku nowemu paradygmatowi*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 86–89.

¹⁴ M. Yunus, *Przedsiębiorstwo społeczne. Kapitalizm dla ludzi*, ConCorda, Warszawa 2011, s. 27–28.

- Brak ogólnych zasad budowania siły organizacji – elastyczność formy w zależności od celów działania¹⁵.

Przedsiębiorczość społeczna to działalność innowacyjna, kreująca wartości społeczne, która może występować wewnątrz lub w poprzek sektorów non-profit, biznesu i publicznego¹⁶. Najczęściej spotykaną w literaturze definicją przedsiębiorstwa społecznego jest ta wypracowana przez Europejską Sieć Badawczą EMES Network (*The Emergence of Social Enterprise in Europe*). Według tej koncepcji za przedsiębiorstwa społeczne uważa się wszelkie inicjatywy spełniające jednocześnie wszystkie kryteria ekonomiczne i społeczne wymienione w Tab. 3.2.

Kryteria ekonomiczne	Kryteria społeczne
1. Stała działalność mająca na celu produkcję dóbr i/lub sprzedaż usług (w mniejszym stopniu natomiast niż klasyczne organizacje trzeciego sektora angażują się w działalność związaną z rzemiosłem lub zajmują się redystrybucją). 2. Wysoki stopień autonomii działania: przedsiębiorstwa społeczne są zakładane na zasadach dobrowolności przez grupy obywateli i przez nich zarządzane (nie są zarządzane pośrednio lub bezpośrednio przez władze publiczne lub inne instytucje, jak firmy prywatne czy federacje), chociaż mogą korzystać z dotacji publicznych. Ich udziałowcy mają prawo głosu i prawo do własnego stanowiska oraz prawo wyjścia z organizacji. 3. Ponoszenie znaczącego ryzyka ekonomicznego w prowadzeniu działalności (finansowe podstawy działania przedsiębiorstw społecznych zależą od wysiłków ich członków i pracowników, do których należy zapewnienie odpowiednich zasobów finansowych w odróżnieniu od instytucji publicznych). 4. Działalność przedsiębiorstw społecznych wymaga istnienia minimalnego personelu płatnego. Podobnie jak w przypadku tradycyjnych organizacji społecznych, przedsiębiorstwa społeczne mogą bazować w swojej działalności zarówno na zasobach finansowych, jak i pozafinansowych oraz opierać swoją działalność na pracy płatnej i społecznej.	1. Działalność przedsiębiorstw społecznych jest ukierunkowana explicite na rzecz wspierania i rozwoju społeczności lokalnej oraz promowania poczucia odpowiedzialności społecznej na szczeblu lokalnym. Jednym z zasadniczych celów przedsiębiorstw społecznych jest służenie rozwojowi wspólnot lokalnych lub wybranych zbiorowości oraz produkcja dóbr i usług, które nie są zaspokajane ani przez rynek ani przez państwo. 2. Przedsiębiorstwa społeczne wyróżnia także to, że ich działalność ma lokalny charakter i jest wynikiem kolektywnych wysiłków angażujących obywateli należących do danej wspólnoty lub grupy, które łączą wspólne potrzeby lub cele. 3. Demokratyczne zarządzanie w przedsiębiorstwach społecznych oparte na zasadzie jedno miejsce – jeden głos. Proces podejmowania decyzji nie jest podporządkowany udziałom kapitałowym. 4. Partycypacyjny charakter przedsiębiorstw społecznych odznacza się tym, że użytkownicy ich usług są reprezentowani i uczestniczą w ich strukturach. W wielu przypadkach jednym z celów przedsiębiorstw jest wzmocnienie demokracji na szczeblu lokalnym poprzez działalność ekonomiczną. 5. Ograniczona dystrybucja zysków. W zakres pojęcia przedsiębiorstw społecznych wchodzi zarówno organizacje, których cechą jest całkowity zakaz dystrybuowania zysków, jak i organizacje, m.in. spółdzielnie, które mogą dystrybuować zyski jedynie w ograniczonym zakresie. Celem działalności nigdy nie może być jednak maksymalizacja zysków.

Tab. 3.2. Kryteria ekonomiczne i społeczne definicji przedsiębiorstwa społecznego wg EMES Network

Źródło: opracowanie własne na podstawie: E. Leś, *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Przegląd koncepcji i dobrych praktyk*, [w:] E. Leś (red.), *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wprowadzenie do problematyki*, WUW, Warszawa 2008, s. 42–43.

¹⁵ F. Perrini, C. Vurro, *Przedsiębiorczość społeczna: innowacyjność i zmiana społeczna w teorii i praktyce* [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts, *Przedsiębiorczość społeczna*, WWSP TWP w Warszawie 2010, s. 80–81.

¹⁶ J.E. Austin, *Trzy kierunki badań nad przedsiębiorczością społeczną*, [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts, *Przedsiębiorczość społeczna*, WWSP TWP w Warszawie 2010, s. 34.

Zgodnie z powyższą definicją, przedsiębiorstwem społecznym nie jest zwykłe przedsiębiorstwo z celami ukierunkowanymi na generowanie zysku, ani agencja publiczna, ani organizacja non-profit. Jest swoistą, nową jakością pomiędzy rynkiem, III sektorem i sektorem publicznym. Tym samym, ma przedsiębiorczy charakter, co jest warunkiem skutecznego konkurowania z sektorem rynkowym i publicznym. Jednakże, gospodarowanie to ma charakter społeczny, gdyż jest to racja jego funkcjonowania¹⁷. Przytoczona definicja przedsiębiorstwa społecznego, mimo że najbardziej popularna, jest nieco idealistyczna, ponieważ trudno znaleźć jakikolwiek podmiot ekonomii społecznej spełniający wszystkie kryteria EMES. Mamy, co najwyżej, podmioty zbliżone do tych założeń. Ze względu na specyfikę założeń ustawowych formą prawną najlepiej pasującą do definicji przedsiębiorstwa społecznego są w Polsce spółdzielnie socjalne.

Dla uproszczenia w dalszej części za przedsiębiorstwa społeczne będą uważane organizacje, które charakteryzują się współwystępowaniem podstawowych komponentów zawartych w Tab. 3.3.

Komponenty charakteryzujące przedsiębiorstwa społeczne
Wytwarzanie produktów lub usług wiążące się z ryzykiem gospodarczym i ekonomiczną weryfikacją efektów tej działalności.
Ukierunkowanie działalności na integrację społeczną w skali danej społeczności lokalnej.
Podporządkowanie stosunków własnościowych interesom interesariuszy.
Kultura zarządzania osadzona na partnerstwie i partycypacji.
Demokratyczna kontrola ze strony interesariuszy.

Tab. 3.3. Podstawowe komponenty charakteryzujące przedsiębiorstwa społeczne

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Hausner, N. Lariusz, S. Mazur, *Przedsiębiorstwo społeczne – konceptualizacja*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej, Kraków 2006, s. 9.

Przedsiębiorstwa społeczne działają korzystając z kapitału społecznego, czyli zasobów ekonomicznych wynikających z więzi społecznych i kontaktów międzyludzkich, których podstawą jest zaufanie, porozumiewanie się i współpraca, ale jednocześnie ich działalność prowadzi do pomnożenia zasobów tego rodzaju kapitału. Poza wytwarzaniem określonych dóbr i usług oraz mobilizacją kapitału społecznego, funkcją przedsiębiorstw społecznych jest również generowanie innowacyjności oraz poszerzanie rynku przez włączanie do uczestnictwa w nim, osób dotychczas wykluczonych. Przedsiębiorstwa społeczne są częścią gospodarki rynkowej, ale specyficzną, gdyż określają swoją misję i cele poza rynkiem. Uczestniczą w gospodarce rynkowej według specjalnych reguł, co różni je od

¹⁷ T. Kaźmierczak, *Modernizacja pomocy społecznej – pomoc społeczna jako instrument rozwoju lokalnego*, [w:] M. Grewiński, J. Tyrowicz (red.), *Aktywizacja, partnerstwo, partycypacja – o odpowiedzialnej polityce społecznej*, Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, Warszawa 2007, s. 205.

przedsiębiorstw prywatnych. Generują dodatkową podaż dóbr i usług oraz dodatkowy popyt rynkowy po stronie osób w nich zatrudnionych. Przedsiębiorstwa społeczne są ważną formą uzupełniającą gospodarkę, bez której rynek może prowadzić do wykluczenia społecznego¹⁸.

3.1.3. Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorstw społecznych i innych podmiotów ekonomii społecznej

Miejsce dla ekonomii społecznej jest praktycznie we wszystkich gospodarkach. W krajach rozwiniętych rozwija się ze względu na kryzys państwa opiekuńczego, wypełniając luki w systemie polityki społecznej. W krajach rozwijających się gospodarka społeczna rozwija się, bo brakuje zaufania do organizacji pozarządowych, występuje apatia w sektorze prywatnym, a rządy są niezdolne do świadczenia właściwych usług społecznych. Jednak wszędzie przedsiębiorcy społeczni stykają się z podobnymi barierami wejścia na rynek, tj. ekonomicznymi (brak środków), społecznymi (brak powiązań z organizacjami lokalnymi), instytucjonalnymi formalnymi (brak odpowiednich przepisów, czy ochrony państwa) oraz instytucjonalnymi nieformalnymi (niemożność dostosowania się kulturowego)¹⁹. Dopiero rozwiązanie powyższych problemów spowoduje, że podmioty ekonomii społecznej znajdą swoje miejsce na rynku i w gospodarce.

B. Pielniński i A. Ciepielewska wskazują na dwie sfery, które najmocniej oddziałują na ekonomię społeczną, tj. sferę gospodarki i polityki. Jednak ich oddziaływanie nie jest jednoznaczne. Sfera gospodarki, jeżeli źle działa pozostawia dla przedsiębiorczości społecznej liczne obszary niezaspokojonych potrzeb społeczności lokalnych. Jednak w takim przypadku wsparcie ze strony prywatnych przedsiębiorstw dla podmiotów ekonomii społecznej jest również mniejsze, co wpływa negatywnie na ich kondycję. Sfera polityki określa obszary, na których działają te organizacje oraz wpływa na to, że jednym z najważniejszych partnerów podmiotów gospodarki społecznej są samorządy²⁰.

Dla rozwoju przedsięwzięć z zakresu przedsiębiorczości społecznej niezbędne są również odpowiednie cechy osobiste samego przedsiębiorcy. Jak dowodzą J. Mair i E. Noboa, takie cechy jak empatia i osąd moralny są pozytywnie skorelowane z dostrzeżeniem zapotrzebowania na przedsięwzięcie społeczne. Natomiast dla wykonalności przedsięwzięcia konieczne są jeszcze wiara we własną skuteczność i wsparcie społeczne. Dopiero kombinacja tych cech daje szanse powstania trwałej

¹⁸ J. Hausner, N. Lariusz, *Czynniki krytyczne tworzenia przedsiębiorstw społecznych. Przedsiębiorstwo społeczne. Konceptualizacja*, [w:] J. Hausner (red.), *Przedsiębiorstwa społeczne w Polsce. Teoria i praktyka*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2008, s. 9.

¹⁹ J. Robinson, *Omijanie barier społecznych i instytucjonalnych w dostępie do rynku: jak przedsiębiorcy społeczni identyfikują i oceniają istniejące możliwości* [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts, *Przedsiębiorczość społeczna*, Warszawa 2010, s. 110–115.

²⁰ B. Pielniński, A. Ciepielewska, *Szkic modelu uwarunkowań rozwoju lokalnych gospodarek społecznych*, [w:] E. Leś (red.), 2008, s. 199.

organizacji²¹. Dodatkowo, innowacyjność i wykorzystanie nowoczesnych technologii jest jednym z czynników zwiększających szanse powodzenia przedsięwzięcia z zakresu gospodarki społecznej. Do ich wdrożenia potrzebni są przedsiębiorcy społeczni posiadający odpowiednie umiejętności i doświadczenie w tym zakresie²².

Z powyższego wynika, że przedsiębiorca społeczny nie może w swojej charakterystyce zawodowej istotnie różnić się od jakiegokolwiek innego przedsiębiorcy. Te same cechy, takie jak: doświadczenie, innowacyjność, dążenie do celów, są determinantami powodzenia podmiotów gospodarki społecznej jak i jakichkolwiek innych organizacji gospodarczych. De facto, przedsiębiorca społeczny ma trudniejsze zadanie, ponieważ podmioty ekonomii społecznej muszą godzić szerszy wachlarz celów do osiągnięcia. Jego charakterystyka powinna być uzupełniona o cechy społeczne jak empatia i wrażliwość na kwestie społeczne. Dopiero osoby dysponujące takim połączeniem cech mogą odnieść sukces w prowadzeniu przedsięwzięcia z zakresu ekonomii społecznej.

Oprócz cech samych przedsiębiorców oraz uwarunkowań polityczno-gospodarczych rozwój ekonomii społecznej jest uzależniony od modeli jego finansowania. Podstawowym dylematem w zakresie finansowania jest odpowiedź na pytanie: Na ile sektor gospodarki społecznej powinien być dotowany ze strony państwa? W końcu gospodarka społeczna istnieje od dawna i potrafiła działać bez specjalnego traktowania ze strony państwa. Jak podkreślił J. Dymowski, bycie społecznym nie musi tylko oznaczać większych kosztów i mniejszej efektywności ekonomicznej, gdyż równie dobrze może być źródłem przewagi konkurencyjnej w czasach, gdy działalność dobroczynna jest w modzie²³. Oczywiście to tylko część prawdy, ponieważ rozszerzone zadania i nadzieje z zakresu polityki społecznej wobec sektora ekonomii społecznej znacznie się zwiększyły w ostatnim czasie, więc nie można polegać tylko na samofinansowaniu. Jak wskazują A. Karwińska i W. Sułkowska, finansowanie ze środków publicznych w pewnym sensie nawet psuje przedsiębiorczość społeczną. Wykorzystywanie środków publicznych może być przydatne, a nawet konieczne w zainicjowaniu przedsiębiorczości, aby dać pierwszy impuls i początkowe wsparcie. Jednakże, w późniejszym dojrzałym działaniu, gdy przedsięwzięcie dojrzeje, rozkwitnie i zakorzeni się w danej społeczności, trzeba dać mu szansę samodzielnego bytu²⁴.

K. Hockerts wyróżnia trzy źródła możliwości rozwojowych dla podmiotów ekonomii społecznej:

²¹ J. Mair, E. Noboa, *Przedsiębiorczość społeczna: jak powstaje i kształtuje się zamiar stworzenia przedsięwzięcia z zakresu przedsiębiorczości społecznej*, [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts, *Przedsiębiorczość społeczna*, Warszawa 2010, s. 144–147.

²² G. Desa, S. Kotha, *Własność, misja i środowisko: analiza badawcza ewolucji przedsięwzięć wykorzystujących osiągnięcia technologiczne do rozwiązywania problemów społecznych*, [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts, *Przedsiębiorczość społeczna*, Warszawa 2010, s. 187–192.

²³ J. Dymowski, *Ekonomia społeczna a wolny rynek*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2008, s. 60–61.

²⁴ A. Karwińska, W. Sułkowska, *Kontrowersje wokół finansowania przedsiębiorczości społecznej*, „Ekonomia Społeczna” Nr 2/2008, s. 10.

1. Aktywizm.
2. Głównymi aktorami są aktywiści, którzy stawiają sobie za cel przeciwdziałanie wybranym problemom społecznym i to dzięki ich pracy przedsiębiorstwo podejmuje wszelkie inicjatywy (np. stowarzyszenia czy fundacje charytatywne).
3. Samopomoc.
4. Doskonale działa w przypadku ludzi, którzy nie czekają na pomoc innych, tylko potrafią wziąć sprawy w swoje ręce, jeśli stworzy się im odpowiednie warunki (np. spółdzielnie, towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych).
5. Filantropia.
6. Kwestie społeczne określają z góry darczyńcy, strona biznesowa nie jest decydująca (np. zakłady aktywizacji zawodowej)²⁵.

Dla każdego z wyżej wymienionych źródeł niezbędne jest zabezpieczenie odpowiedniego finansowania, które spowoduje trwałość przedsiębiorstwa.

Finansowanie działalności podmiotów ekonomii społecznej może opierać się na środkach wewnętrznych i zewnętrznych. Wewnętrzne zależą od zaradności i ustroju samej organizacji, w oparciu o składki członkowskie, czy wypracowane zyski. Możliwości zewnętrznego finansowania gospodarki społecznej można ograniczyć do poniższej listy instrumentów:

- dotacje (UE, budżet państwa, budżety jednostek samorządu terytorialnego, prywatni darczyńcy),
- instrumenty dłużne (banki, fundusze pożyczkowe),
- instrumenty kapitałowe,
- instrumenty poręczeniowe oraz zabezpieczające ryzyko realizacji przedsięwzięcia,
- instrumenty hybrydowe – łączące w sobie zarówno zaciąganie zobowiązań jak i dotacje (których celem jest ułatwienie zaciągania zobowiązań finansowych)²⁶.

Teoretycznie przedsiębiorstwa społeczne mogą skorzystać z każdego z wyżej wymienionych instrumentów, jednak jest to dość iluzoryczne. Najłatwiejszy dostęp jest do instrumentów dotacyjnych, jednak duży popyt na nie powoduje, że w dużej części są ograniczone do przedsięwzięć o charakterze czysto społecznym, a nie gospodarczym. Zakłada się, że przedsiębiorstwa (w tym społeczne) mają większe szanse skorzystania z instrumentów pożyczkowych czy kapitałowych niż organizacje społeczne, więc stosunkowo niewiele możliwości dotacyjnych jest do nich skierowanych. Z drugiej strony instytucje kredytowe, pożyczkowe, kapitałowe, czy poręczeniowe mają charakter rynkowy i aby być w zgodzie ze swoimi celami działania, nie mogą lokować wierzycelności w przedsiębiorstwa społeczne – często słabe ekonomicznie i uzyskujące minimalne zyski, jeśli w ogóle²⁷. Do niedawna

²⁵ K. Hockerts, *Źródła możliwości powstawania i działania przedsiębiorstw komercyjnych o celach społecznych*, [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts, *Przedsiębiorczość społeczna*, 2010, s. 162–167.

²⁶ I. Herbst, *Analiza możliwości finansowania podmiotów ekonomii społecznej w Polsce*, Bank DnB Nord, Warszawa 2008, s. 12.

²⁷ *Ibidem*.

w Polsce właściwie tylko niektóre banki spółdzielcze były skore do finansowania działalności podmiotów ekonomii społecznej, jako instytucje bardziej wyczulone na ich potrzeby. Aktualnie pojawiło się kilka inicjatyw pozwalających na finansowanie działalności podmiotów ekonomii społecznej, jak fundusz pożyczkowy Towarzystwa Inwestycji Społeczno-Ekonomicznych S.A.,²⁸ gwarantowany przez Bank Gospodarstwa Krajowego w ramach pilotażowego programu finansowania podmiotów ekonomii społecznej²⁹.

Podsumowując, aby rozwijać sektor gospodarki społecznej warto wspierać powstawanie podmiotów ekonomii społecznej na początku ich istnienia, gdyż realizując swoje cele społeczne odciążają i uzupełniają działania władzy publicznej. Na dalszym etapie funkcjonowania wsparcie bezpośrednie może psuć te podmioty, jednak w sposób pośredni instytucje publiczne powinny dalej pomagać. Można, na przykład, zacząć bardziej wykorzystywać praktycznie martwy dotąd przepis o klauzulach społecznych i kierować się nim przy wyborze kontrahenta w zamówieniach publicznych³⁰. Warto dalej rozwijać instytucje poręczeń publicznych dla podmiotów gospodarki społecznej, co ułatwi tym organizacjom dostęp do instrumentów dłużnych³¹. Takie podejście władz publicznych do podmiotów ekonomii społecznej może bardzo wzmocnić ten sektor, podnieść jego rolę dla gospodarki i wpływać na rozwój lokalny w wielu regionach.

3.2. Początki gospodarki społecznej na ziemiach polskich

Korzeni ekonomii społecznej należy szukać w stowarzyszeniach, które funkcjonowały w starożytnym Egipcie, Grecji, czy Imperium Rzymskim. Formy stowarzyszeniowe rozkwitły w Średniowieczu w postaci izb rzemieślniczych, cechów, wspólnot, bractw, gildii, konfraterni, grup charytatywnych. Z reguły były to struktury o pewnych przywilejach, ale przede wszystkim ich rolą było, pośredniczenie między jednostką a strukturami wyższego rzędu, np. państwem. Często postrzegano je nawet jako zagrażające władzom autorytarnym. Jednak dzisiejsza ekonomia społeczna bardziej kojarzona jest z inicjatywami wzajemnej pomocy podejmowanymi w Europie od XIX wieku³².

²⁸ Zob. <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/wiadomosc/856873.html> [Dostęp 08.05.2014].

²⁹ Zob. <http://www.bgk.com.pl/pozyczki-dla-pomiotow-ekonomii-spoecznej/pilotazowy-program-finansowania-podmiotow-ekonomii-spoecznej-pes> [Dostęp 08.05.2014].

³⁰ T. Schimanek, *Klauzule społeczne w polskim prawie zamówień publicznych*, Instytut Spraw Publicznych, s. 1–2, <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/ISPKlauzulespo.wpoldp-zp-T.Schimanek.pdf> [Dostęp 21.10.2011].

³¹ M. Płonka, R. Sułkowski, *Koncepcja utworzenia Małopolskiego Funduszu Poręczeniowego Ekonomii Społecznej*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2008, s. 5–7.

³² B. Szopa, *Ekonomia społeczna z perspektywy ekonomii tradycyjnej*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 16.

Pierwsza połowa XIX wieku wraz z rewolucją przemysłową przyniosła duże zmiany społeczne. Następowało coraz większe rozwarstwienie między bogatymi a biednymi. Ubóstwo dotykało również wcześniej średniozamożnych rzemieślników, czy chłopów. W takiej sytuacji społeczno-ekonomicznej oraz na bazie świeżych haseł Rewolucji Francuskiej (wolność, równość, braterstwo) zaczęły powstawać pierwsze podmioty ekonomii społecznej. Przyjmuje się, że pierwszą spółdzielnią w dzisiejszym znaczeniu było założone w 1844 roku w Anglii Roczdeelskie Stowarzyszenie Sprawiedliwych Pionierów jednak pierwowzory ruchu spółdzielczego czy przedsiębiorczości społecznej znane są również wcześniej. Dziesięć lat przed angielskim stowarzyszeniem założono we Francji Zrzeszenie Jubilerów-Złotników, prowadzące wspólne zakłady jubilerskie swoich członków. W Stanach Zjednoczonych Benjamin Franklin zainicjował już w 1752 roku pierwsze towarzystwo ubezpieczeń wzajemnych. Pierwsza spółdzielnia pracy powstała w 1794, spółdzielnie mleczarskie – około 1810, a pierwsze banki spółdzielcze – w latach 1816–1831³³. Polacy również należą do pionierów w tym zakresie. Dzięki Stanisławowi Staszicowi w 1816 roku powstało Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze Ratowania się Wspólnie w Nieszczęściach, które to przetrwało aż do 1952 roku, kiedy zostało upaństwowione przez władze komunistyczne. Rolnicy zrzeszeni w tym Towarzystwie byli zobowiązani do płacenia stałych opłat na wspólne cele. Podobnie były przeznaczane zyski ze wspólnej ziemi czy urządzeń gospodarczych (np. karczm i młynów). Towarzystwo zajmowało się m.in. wspólnym opłacaniem podatków, pomocą wzajemną po klęskach żywiołowych i pożarach, opieką nad starcami, sierotami i kalekami, prowadzeniem kasy zapomogowo-pożyczkowej, zapewniło opiekę zdrowotną i edukację³⁴.

W Polsce również można znaleźć wczesne przykłady gospodarki społecznej, takie jak Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych w Poznaniu z 1784 roku oferujący ubezpieczenia mienia ruchomego od ognia. Z jego tradycji czerpią towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych³⁵. Można tym samym powiedzieć, że Polacy byli jednymi z ważniejszych pionierów przedsiębiorczości społecznej w Europie.

Przedsiębiorczość społeczna w Polsce rozwijała się w różnym stopniu w zależności od zaboru. Ze względu na stałość przepisów i przestrzeganie ustanowionego prawa przez zaborcę, wszelkie inicjatywy społeczne najlepiej rozwijały się w zaborze pruskim. Początki w pierwszej połowie XIX wieku związane są z osobą Karola Marcinkowskiego i jego projektami: Towarzystwa Przyjaciół Rolnictwa i Oświaty, Bazaru Poznańskiego, czy Towarzystwa Naukowej Pomocy. Kolejną znaczącą postacią tego zaboru był Augustyn Cieszkowski założyciel Ligi Polskiej, której celem była integracja Polaków poprzez stowarzyszenia i pomoc wzajemną. Pionierami

³³ A. Piechowski, *Rodowód przedsiębiorczości społecznej*, [w:] E. Leś, M. Ołdak, *Przedsiębiorstwo społeczne w rozwoju lokalnym*, Collegium Civitas Press, Warszawa 2007, s. 20–23.

³⁴ A. Piechowski, *Edukacja i szkolenie w dziejach polskiej spółdzielczości*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 20(1)/2013, s. 94.

³⁵ https://www.tuw.pl/PL/testowy_2_sub_1.html [Dostęp 05.06.2014].

bankowości spółdzielczej na tych ziemiach byli ks. Augustyn Samarzewski oraz ks. Piotr Wawrzyniak, którzy poprzez banki ludowe przeciwdziałali lichwie pieniężnej, banki ziemskie – lichwie ziemią oraz spółdzielnie rolnicze – lichwie produktami rolnymi i zaopatrzenia rolnictwa. Do tej listy przedsięwzięć można jeszcze dodać propagowane przez Karola Miarkę spółdzielnie kupców, czy tzw. „Rolniki” oraz wiele innych inicjatyw³⁶.

Dużo gorzej pod względem rozwoju gospodarki społecznej wyglądała sytuacja w innych zaborach. W Galicji organizacje kredytowe zaczęły powstawać w latach 60. XIX wieku. Przy ich zakładaniu wzorowano się na rozwiązaniach znanych z zaboru pruskiego. Powstawało też wiele lokalnych inicjatyw, takich jak kółka rolnicze, spółdzielnie rolnicze czy małe spółdzielnie rzemieślnicze, nie mające jednak tak szerokiego charakteru jak inicjatywy podejmowane w zaborze pruskim. Najbardziej znaną inicjatywą wywodzącą się z Galicji były spółkowe kasy oszczędności i pożyczek założone przez Franciszka Stefczyka³⁷.

W zaborze rosyjskim ze względu na duże ograniczenia ze strony władz gospodarka społeczna była bardzo słabo rozwinięta do roku 1905. Przed tym rokiem powstały co prawda pierwsze syndykaty rolne, kółka rolnicze, czy spółdzielnie spożywców (np. warszawski „Merkury”), ale były to tylko pierwsze drobne inicjatywy lokalne. Jednak już w 1911 roku większość spółdzielni spożywców była zrzeszona w Warszawskim Związku Stowarzyszeń Spożywczych „Społem”. Duże znaczenie dla rozwoju spółdzielczości na ziemiach polskich wniosło Towarzystwo Kooperatystów założone przez Edwarda Abramowskiego, którego celem było krzewienie idei i praktyki kooperacji. Towarzystwo skupiało znamienitych przedstawicieli inteligencji, m.in. Stefana Żeromskiego, Marię Dąbrowską, Bolesława Prusa i wypracowało podstawy teoretyczne dla odbudowy gospodarki odrodzonej Polski na bazie sektora spółdzielczego³⁸.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego gospodarka społeczna odgrywała duże znaczenie w Polsce. W tym czasie, co piąty dorosły obywatel był członkiem jakiejś spółdzielni. W 1938 roku udział spółdzielni w handlu detalicznym wyniósł ok. 5%, w skupie produktów rolnych 12%, a 20% depozytów było złożonych w bankach spółdzielczych lub Kasach Stefczyka. Spółdzielnie odegrały też znaczącą rolę we wspomaganiu działalności konspiracyjnej w trakcie II wojny światowej. W okresie PRL spółdzielnie zostały podporządkowane państwu i odgrywały ciągle znaczącą rolę ekonomiczną (wytwarzały do 12% PKB). W praktyce były jedynym dopuszczonym do życia, elementem gospodarki społecznej, nie licząc koncesjonowanych i kontrolowanych przez władze stowarzyszeń, jak PCK, czy LOK. Od 1989 roku

³⁶ P. Frączak, *Szkic do historii ekonomii społecznej w Polsce*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2006, s. 18–21.

³⁷ *Ibidem*, s. 21–23.

³⁸ A. Piechowski, *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne w Polsce. Tradycje i przykłady*, [w:] E. Leś (red.), *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wprowadzenie do problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 18–20.

gospodarka społeczna w Polsce jest odbudowywana, a szczególnie sektor spółdzielczy próbuje odbudować swój dobry wizerunek utracony przez skojarzenia związane z elementem gospodarki PRL³⁹.

3.3. Ekonomia społeczna w Unii Europejskiej

U podstaw rozwoju gospodarki społecznej w ostatnich latach leży nasilenie wielu zjawisk ekonomicznych i społecznych, takich jak kryzys państwa opiekuńczego, rozpad bloku wschodniego z dominującą w nim wizją socjalizmu państwowego, a także inne światowe procesy włączając ostatni kryzys ekonomiczny. Wymienione tu czynniki zbiegły się z rozwojem ekonomii społecznej, która obecnie w Unii Europejskiej jest ważnym elementem modernizacji polityki społecznej. Tradycyjne modele *welfare state* okazały się w nowej sytuacji społeczno-gospodarczej niewydolne, gdyż nie są w stanie zapewnić odpowiedniego dostępu do usług społecznych, szczególnie w ramach opieki zdrowotnej, systemu emerytalnego, aktywizacji zawodowej, czy inkluzji społecznej. Wpływ ekonomii społecznej na gospodarkę jest bardzo duży, gdyż poza społeczną wartością dodaną wnoszą też znaczącą wartość ekonomiczną. Na terenie UE przed rozszerzeniem 2004 roku działało ok. 900 tys. podmiotów gospodarki społecznej, dających 11 milionów miejsc pracy. To obrazuje, jak ważny jest ten sektor dla gospodarki i społeczeństwa⁴⁰.

Ekonomia społeczna nabiera szczególnego znaczenia w krajach Unii Europejskiej ze względu na wdrażanie *Strategii Europa 2020*. Dla skutecznej realizacji jej priorytetów ważną rolę do odegrania ma sektor ekonomii społecznej, w szczególności w zakresie rozwoju zrównoważonego i sprzyjającego włączeniu społecznemu. To właśnie podmioty ekonomii społecznej są w stanie przedłożyć cele społecznie użyteczne nad maksymalizację zysku. Tym samym, realizacja Strategii bez aktywnej roli sektora gospodarki społecznej wydaje się niemożliwa, szczególnie, że tak ważne z obywatelskiego punktu widzenia idee często leżą w sprzeczności z celami sektora prywatnego.

W ostatnich latach określenie zrównoważony rozwój zdominowało dyskurs publiczny w Europie i nie tylko, a politycy mówią o promowaniu socjoekonomicznego rozwoju i ochronie środowiska naturalnego⁴¹. U podstaw zrównoważonego rozwoju leżą trzy fundamenty:

- Gospodarczy – konieczność wytwarzanie dóbr i usług w ilościach wystarczających do utrzymania sektora publicznego i długu publicznego unikając jednocześnie nierówności między sektorami, które mogłyby zrujnować rolnictwo czy przemysł.

³⁹ *Ibidem*, s. 33–34.

⁴⁰ J. Herbst, K. Wygnański, *W stronę przedsiębiorczości społecznej – ekonomizacja organizacji pozarządowych*, [w:] M. Grewiński, M. Rymśa (red.) *Polityka aktywizacji w Polsce. Usługi reintegracji w sektorze gospodarki społecznej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP w Warszawie, Warszawa 2011, s. 145–147.

⁴¹ R.J. Estes, *Towards Sustainable Development: From Theory to Praxis*, [w:] N.J. Negi, R. Furman (red.), *Trans-National Social Work Practice*, Columbia University Press, New York 2010, s. 84–85.

- Środowiskowy – dbałość o środowisko naturalne i bioróżnorodność oraz prowadzenie nierabunkowej gospodarki zasobami naturalnymi.
- Społeczny – równy dostęp do usług społecznych (m.in. opieki zdrowotnej i edukacji), równości płci i praw publicznych dla wszystkich grup społecznych⁴².

Dla każdego z tych fundamentów odpowiedzią może być rozwój gospodarczy za pomocą podmiotów ekonomii społecznej, których filozofia opiera się na:

- rozwoju społeczności lokalnych w opozycji do negatywnych skutków globalizacji,
- dominacji celów społecznych czy ekologicznych nad zyskiem,
- włączaniu osób potrzebujących w proces samopomocy niż dostarczaniu im gotowych świadczeń⁴³.

Tym samym, dochodzi się do wniosku, że realizacja polityki gospodarczej opartej o teorię zrównoważonego rozwoju musi uwzględniać aktywne włączenie i pobudzenie sektora ekonomii społecznej. Do podobnego wniosku doszli C. Seelos, K. Ganly i J. Mair, którzy dostrzegli potencjał przedsiębiorczości społecznej w realizacji *Milenijnych Celów Rozwoju ONZ* oraz możliwości wniesienia znaczącego wkładu do rozwoju gospodarczego na wielką skalę⁴⁴. Ekonomia społeczna jest stałym elementem działań na rzecz budowy zrównoważonej gospodarki.

Nie można wskazać jednego uniwersalnego modelu ekonomii społecznej w Unii Europejskiej, ponieważ w każdym kraju występują specyficzne dla niego rozwiązania prawne. Tym samym, sektor ekonomii społecznej dość mocno różni się pomiędzy krajami⁴⁵. W jednym kraju mogą dominować formy spółdzielcze, a w innym już spółki non-profit lub stowarzyszenia. Można powiedzieć, że każdy kraj UE wypracował swój własny model ekonomii społecznej. Powoduje to, że prowadzenie porównań międzynarodowych w tym zakresie jest bardzo trudne, ze względu na brak porównywalnych danych.

Najbardziej rozpowszechnione w UE formy podmiotów ekonomii społecznej to spółdzielnie (występują we wszystkich krajach), stowarzyszenia i fundacje (nie występują tylko w Irlandii, Czechach i Litwie) oraz wspólnoty – *mutuals*⁴⁶ (nie występują w Niemczech, Czechach, Węgrzech, Litwie, Polsce i Chorwacji). Oprócz tego w większości krajów funkcjonuje wiele specyficznych dla danego państwa form prawnych podmiotów ekonomii społecznej, jak spółdzielnie socjalne, przedsiębiorstwa społeczne i wiele innych⁴⁷.

⁴² J. Harris, *Basic Principles of Sustainable Development*, "Global Development and Environment Institute Working Paper" No. 00-04/2000, s. 5-6.

⁴³ P. Frączak, *Ekonomia społeczna – szerokie spojrzenie*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 55.

⁴⁴ C. Seelos, K. Ganly, J. Mair, *Jak przedsiębiorcy społeczni przyczyniają się do realizacji Globalnych Celów Rozwoju*, [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts, *Przedsiębiorczość społeczna*, Warszawa 2010, s. 274-275.

⁴⁵ A. Evers, J. Laville, *Defining the third sector in Europe* [w:] A. Evers, J. Laville, *The Third Sector in Europe. Globalization and Welfare*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK; Northampton, MA, s. 11.

⁴⁶ Organizacja świadcząca usługi ubezpieczeniowe na rzecz swoich członków, nieco podobna do znanych w Polsce towarzystw ubezpieczeń wzajemnych. Więcej: European Commission, *Social economy and social entrepreneurship*, "Social Europe guide" Vol. 4/2013, s. 23.

⁴⁷ European Economic and Social Committee, *The Social Economy in the European Union*, Brussel 2012, s. 32-33.

Precyzyjne i porównywalne dane statystyczne dotyczące ekonomii społecznej w różnych krajach są bardzo trudne do zdobycia, częściowo ze względu na brak standaryzacji typów organizacji między krajami, a częściowo wynika to z faktu, że urzędy statystyczne poszczególnych krajów przywiązują ciągle mało uwagi do tego sektora. Dane pojawiające się w wielu oficjalnych raportach mają charakter szacunkowy, często są wynikiem ankietowania lokalnych organizacji⁴⁸. Ponadto, dostępne spektrum analiz statystycznych jest bardzo wąskie.

Tab. 3.4 przedstawia dane dotyczące liczby podmiotów ekonomii społecznej w poszczególnych krajach. Dla wielu państw są to dane szacunkowe (a nie rzeczywiste, np. rejestrowe), zbierane z różnych raportów, a tym samym z różnych lat od 2005 do 2011 roku. Jednak z braku lepszych danych, warto przeanalizować dostępne, aby zobrazować wielkość sektora ekonomii społecznej w poszczególnych krajach.

Kraj	Spółdzielnie, wspólnoty i inne organizacje podobne		Stowarzyszenia, fundacje i pozostałe organizacje		Razem	
	Liczba organizacji	Liczba organizacji na 100 tys. mieszkańców w 2011 r.	Liczba organizacji	Liczba organizacji na 100 tys. mieszkańców w 2011 r.	Liczba organizacji	Liczba organizacji na 100 tys. mieszkańców w 2011 r.
Unia Europejska	228 227	45,80	2 257 795	447,12	2 486 022	492,32
Austria	1 919	22,91	116 556	1 391,71	118 475	1 414,63
Belgia	192	1,75	18 461	167,81	18 653	169,56
Bułgaria	14 541	197,33	22 315	302,82	36 856	500,15
Chorwacja	1 130	26,34	3 950	92,08	5 080	118,42
Cypr	620	73,81	3 516	418,57	4 136	492,38
Czechy	3 092	29,66	98 693	946,60	101 785	976,26
Dania	576	10,36	12 877	231,56	13 453	241,92
Estonia	1 604	120,60	32 000	2.406,02	33 604	2 526,62
Finlandia	4 490	83,53	130 000	2 418,60	134 490	2 502,14
Francja	31 613	48,65	160 884	247,59	192 497	296,24
Grecja	7 208	64,80	50 600	454,91	57 808	519,72
Hiszpania	44 761	95,92	156 007	334,30	200 768	430,21
Holandia	801	4,81	60 000	360,23	60 801	365,04
Irlandia	609	13,32	25 000	546,93	25 609	560,25
Litwa	490	16,05	22 000	720,60	22 490	736,65
Luksemburg	56	10,94	664	129,69	720	140,63
Łotwa	74	3,57	bd	–	bd	–
Malta	57	1,37	693	16,70	750	18,07
Niemcy	7 743	9,47	505 984	618,93	513 727	628,40
Polska	8 845	22,96	86 100	223,46	94.945	246,42
Portugalia	2 485	23,50	45 543	430,74	48 028	454,25
Rumunia	2 644	13,09	23 100	114,36	25 744	127,45

⁴⁸ European Commission, Social economy and social entrepreneurship, "Social Europe guide" Vol. 4/2013, s. 45.

Słowacja	392	7,27	26 210	486,09	26 602	493,36
Słowenia	80	3,90	2 100	102,44	2 180	106,34
Szwecja	12 290	130,52	18 872	200,42	31 162	330,94
Węgry	2 782	27,86	58.242	583,24	61 024	611,10
Wielka Brytania	5 555	8,81	870 000	1 380,45	875 555	1 389,26
Włochy	71 578	120,57	26 121	44,00	97 699	164,57

Tab. 3.4. Liczba podmiotów ekonomii społecznej wg typów organizacji w krajach Unii Europejskiej (dane szacunkowe dla okresu 2005–2011)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z: Monzon Campos J.L., Avila R.C., *The Social Economy in the European Union*, CIRIEC Report, 2012, s. 52–71.

Z danych w Tab. 3.4 wynika, że w Unii Europejskiej działało w 2011 roku przynajmniej 2,5 mln różnorodnych podmiotów ekonomii społecznej. Proporcjonalnie najwięcej organizacji funkcjonowało w Estonii i Finlandii, gdzie przypadało ponad 2500 organizacji na 100 tys. mieszkańców. Zdecydowanie najsłabiej ekonomia społeczna rozwinęła się na Maltie, gdzie było tylko 18 organizacji na 100 tys. mieszkańców. Sektor spółdzielczy zdecydowanie najlepiej rozwinęty był w Bułgarii, a tylko nieco słabiej w Szwecji, Estonii i Włoszech. Włochy to też jedyny kraj gdzie spółdzielnie zdominowały gospodarkę społeczną, gdyż jest ich tam więcej niż pozostałych podmiotów innych form prawnych.

Gospodarka społeczna w Polsce nie należy do dobrze rozwiniętych na tle innych krajów UE. Zarówno sektor spółdzielczy, jak i stowarzyszeń, fundacji oraz pozostałych organizacji znacząco odbiegały od średniej liczby organizacji na 100 tys. mieszkańców dla Unii Europejskiej. Można zatem uznać, że ekonomia społeczna wymaga dalszego rozwoju w Polsce.

Dane dotyczące liczby podmiotów nie wystarczają, aby ocenić znaczenie gospodarcze sektora ekonomii społecznej. Dlatego warto sprawdzić rolę tego sektora dla rynku pracy w Unii Europejskiej, co przedstawia Tab. 3.5. Ze względu na brak jednolitych danych dla danego roku przyjęto dane z lat 2009–2010.

Kraj	Zatrudnienie w tys. osób		Udział zatrudnienia w podmiotach ekonomii społecznej w zatrudnieniu ogółem w %
	podmiotach ekonomii społecznej	ogółem	
UE-27	14 128,13	216 397,80	6,53
Austria	233,53	4 096,30	5,70
Belgia	462,54	4 488,70	10,30
Bułgaria	121,30	3 052,80	3,97
Chorwacja	9,08	1 541,20	0,59
Cypr	5,07	385,10	1,32
Czechy	160,09	4 885,20	3,28
Dania	195,49	2 706,10	7,22
Estonia	37,85	570,90	6,63

Finlandia	187,20	2 447,50	7,65
Francja	2 318,54	25 692,30	9,02
Grecja	117,12	4 388,60	2,67
Hiszpania	1 243,15	18 456,50	6,74
Holandia	856,05	8 370,20	10,23
Irlandia	98,74	1 847,80	5,34
Litwa	8,97	1 343,70	0,67
Luksemburg	16,11	220,80	7,30
Łotwa	0,44	940,90	0,05
Malta	1,68	164,20	1,02
Niemcy	2 458,58	38 737,80	6,35
Polska	592,80	15 960,50	3,71
Portugalia	251,10	4 978,20	5,04
Rumunia	163,35	9 239,40	1,77
Słowacja	44,91	2 317,50	1,94
Słowenia	7,09	966,00	0,73
Szwecja	507,21	4 545,80	11,16
Węgry	178,21	3 781,20	4,71
Wielka Brytania	1 633,00	28 941,50	5,64
Włochy	2 228,01	22 872,30	9,74

Tab. 3.5. Zatrudnienie w podmiotach ekonomii społecznej w krajach UE28 w latach 2009/2010

Źródło: European Economic and Social Committee, *The Social Economy in the European Union*, Brussel 2012, s. 39.

Udział zatrudnionych w podmiotach ekonomii społecznej w stosunku do zatrudnienia ogółem w danym kraju był najwyższy w Szwecji (11,2%), Belgii (10,3%) i Holandii (10,2%). Można zauważyć, że w krajach wysokorozwiniętych „starej” Unii Europejskiej zdecydowanie większy odsetek ludzi pracował w sektorze gospodarki społecznej niż w krajach przyjętych do UE po 2004 roku. Oznacza to, że ekonomia społeczna jest znaczącym pracodawcą dla społeczeństw na wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego.

W przypadku Polski sektor ekonomii społecznej miał jeszcze niezbyt duże znaczenie dla rynku pracy, gdyż pracowało w nim 3,7% ogółu zatrudnionych, co było znacznie poniżej średniej dla krajów UE. Można jednak oczekiwać, że w zakresie tworzenia nowych miejsc pracy gospodarkę społeczną w Polsce czeka dalszy rozwój.

Można oczekiwać, że w kolejnych latach ekonomia społeczna w Europie będzie dalej się rozwijać, czemu będzie sprzyjać realizacja Strategii UE, której założenia zrównoważonego rozwoju i rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu stoją w opozycji do podstawowego celu sektora przedsiębiorstw, jakim jest maksymalizacja zysku. A zatem, realizacja powyższych celów powinna sprzyjać dalszemu rozwojowi gospodarki społecznej w Europie.

3.4. Sektor gospodarki społecznej w Polsce

Na obecny stan sektora gospodarki społecznej w Polsce bardzo duży wpływ mają uwarunkowania historyczne. Fakt, że w Polsce popularność zyskały takie, a nie inne formy prawne podmiotów ekonomii społecznej wynika z możliwości ich powstawania w okresie PRL, a nawet zaborów. Pojawienie się kilku nowych form podmiotów gospodarki społecznej było wynikiem zaczerpnięcia dobrych praktyk z innych krajów w celu rozwiązania istotnych problemów społecznych, np. spółdzielnie socjalne zostały oparte o wzorce włoskie. Tab. 3.6 przedstawia dopuszczalne w Polsce formy prawne podmiotów ekonomii społecznej wraz z aktami prawnymi regulującymi ich funkcjonowanie⁴⁹.

Szczegółowe omówienie charakterystyki poszczególnych form prawnych wymienionych w Tab. 3.6 zawiera załącznik 3. Każda forma spółdzielcza⁵⁰ w sprawach nie uregulowanych specyficznymi dla niej ustawami podlega również pod prawo spółdzielcze. Poza wymienionymi tu podmiotami można spotkać kilka form pokrewnych, jak wspólnoty mieszkaniowe, czy nieformalne grupy, np. komuny, itp. Wspólnoty mieszkaniowe trudno jednak zakwalifikować jako podmioty ekonomii społecznej, gdyż ich celem jest zarządzanie nieruchomością w imieniu lokatorów, a nie działalność gospodarcza mająca realizować cel społecznie użyteczny. W przypadku podmiotów nieformalnych, mogą być one często doskonałymi przykładami przedsięwzięć z zakresu gospodarki społecznej. Jednak ich nieformalny charakter sprawia, że brakuje wiarygodnych opracowań na ten temat.

Forma prawna	Podstawowy akt prawny regulujący powstanie i działalność
Stowarzyszenie	Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 roku Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. 1989, nr 20, poz. 104 z późn. zm.)
Fundacja	Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach (Dz.U. 1984, nr 21, poz. 97 z późn. zm.)
Spółdzielnia	Ustawa z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (Dz.U. 1982, nr 30, poz. 210 z późn. zm.)
Spółdzielnia socjalna	Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, nr 94, poz. 651 z późn. zm.)
Centrum Integracji Społecznej	Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. 2003, nr 122, poz. 1143 z późn. zm.)
Klub Integracji Społecznej	Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. 2003, nr 122, poz. 1143 z późn. zm.)

⁴⁹ Od 2008 roku przygotowywana jest również ustawa o przedsiębiorczości społecznej, która jest ciągle na etapie konsultowanych projektów. Ustawa ma jednoznacznie zdefiniować przedsiębiorstwo społeczne oraz zakres jego działalności. Ma umożliwić staranie się o status przedsiębiorstwa społecznego różnym podmiotom publicznym, czy prywatnym. Planuje się utworzenie Izby Przedsiębiorców Społecznych. Więcej: Barszczewski T., Pankiv O., *Wymiary przedsiębiorczości społecznej*, [w:] O. Pankiv, W. Duranowski, *Przedsiębiorczość społeczna a praca socjalna*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 60–62.

⁵⁰ Spółdzielnia, spółdzielnia socjalna, bank spółdzielczy, spółdzielcza kasa oszczędnościowo-kredytowa

Zakład Aktywności Zawodowej	Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych (Dz.U. 1997, nr 123, poz. 776 z późn. zm.)
Warsztat Terapii Zajęciowej	Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych (Dz.U. 1997, nr 123, poz. 776 z późn. zm.)
Spółka non-profit	Ustawa z dnia 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych (Dz.U. 2000, nr 94, poz. 1037 z późn. zm.)
Bank spółdzielczy	Ustawa z dnia 7 grudnia 2000 r. o funkcjonowaniu banków spółdzielczych, ich zrzeszaniu się i bankach zrzeszających (Dz.U. 2000, nr 119, poz. 1252 z późn. zm.)
Spółdzielcze Kasy Oszczędnościowo-Kredytowe	Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych (Dz.U. z 2012 r., poz. 855, z późn. zm.)
Towarzystwo Ubezpieczeń Wzajemnych	Ustawa z dnia 22 maja 2003 r. o działalności ubezpieczeniowej (Dz.U. 2003, nr 124, poz. 1151 z późn. zm.)
Lokalne Grupy Działania	Ustawa z 7 kwietnia 1989r. Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. z 2001r., nr 79, poz. 855, z późn. zm), Ustawa z 7 marca 2007r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z udziałem środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (Dz.U., nr 64, poz. 427) oraz Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (Dz.Urz. UE L 277 z 21.10.2005, str. 1).
Kościelne osoby prawne	Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. 1989, nr 29, poz. 154 z późn. zm.)

Tab. 3.6. Dopuszczalne formy prawne podmiotów ekonomii społecznej w Polsce (wg stanu prawnego na 30.06.2014 r.)

Źródło: opracowanie własne.

Dokumentem określającym oczekiwania wobec gospodarki społecznej w nadchodzących latach jest przyjęty 12 sierpnia 2014 roku *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej* (KPRES). Zakłada on, że w 2020 roku ekonomia społeczna będzie stanowiła ważny czynnik wzrostu zatrudnienia, spójności społecznej oraz rozwoju kapitału społecznego. Jednocześnie, podmioty ekonomii społecznej mają stać się ważnym elementem aktywizacji osób w trudnej sytuacji na rynku pracy oraz dostarczycielem usług użyteczności publicznej działającym we wspólnotach samorządowych. Dla realizacji tych założeń przyjęto 4 cele operacyjne:

- Wzmocnienie roli podmiotów ekonomii społecznej we wspólnotach samorządowych.
- Powstanie i utrzymanie 35 tysięcy miejsc pracy w przedsiębiorstwach społecznych.
- Poprawienie mechanizmów zarządzania i koordynacji w obszarze polityki wspierania ekonomii społecznej.
- Wzrost kompetencji w obszarze ekonomii społecznej w społeczeństwie⁵¹.

⁵¹ Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej*, Warszawa 2014, s. 34.

KPRES ma jednak charakter dość ogólny, a jego realizacja wymaga przyjęcia odpowiedniej polityki na szczeblu regionalnym, więc będzie miał przełożenie na wojewódzkie plany rozwoju tego sektora. Istotne jest jednak to, że rząd dostrzega w podmiotach ekonomii społecznej istotny czynnik rozwoju gospodarczego i społecznego kraju.

Kluczowe znaczenie dla rozwoju gospodarki społecznej ma również zainicjowany przez Departament Pożytku Publicznego Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej projekt systemowy: Zintegrowany System Wsparcia Ekonomii Społecznej (ZSWES) z 2009 roku. Głównym celem projektu jest poprawa kondycji ekonomii społecznej w Polsce poprzez utworzenie stałych, zinstytucjonalizowanych mechanizmów wsparcia merytorycznego podmiotów ekonomii społecznej i ich otoczenia. Dodatkowo, realizowane są działania promocyjne i szkoleniowe z tego zakresu w celu utworzenia pewnego typu rozpoznawalnej marki ekonomii społecznej. Dotychczas efektem projektu było utworzenie jednolitego systemu wsparcia ekonomii społecznej o odpowiedniej hierarchii (Rysunek 3.2) i odejście od wcześniejszych chaotycznych działań⁵².

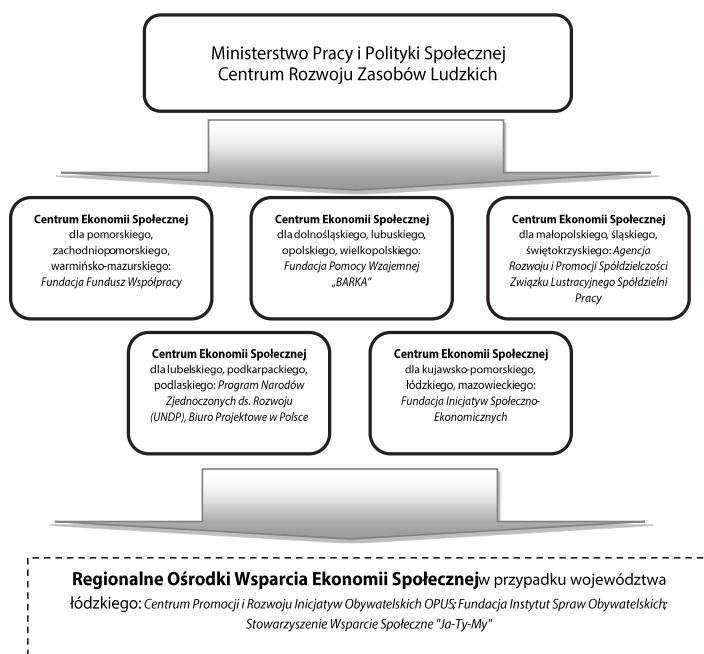
Centralnym elementem ZSWES są Centra Ekonomii Społecznej (CES), czyli pięć ośrodków pracujących na rzecz budowy sieci instytucji oferujących wystandaryzowane i kompleksowe wsparcie dla podmiotów ekonomii społecznej. CES zostały pomyślane tak, aby obejmowały swym zasięgiem całą Polskę. Oferują bezpłatne, kompleksowe usługi na rzecz infrastruktury wsparcia ekonomii społecznej. Działania CES skierowane są do instytucji wsparcia ekonomii społecznej niższego szczebla – Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES). Na przykład, Centrum Ekonomii Społecznej dla województwa łódzkiego ma siedzibę w Warszawie i prowadzone jest przez Fundację Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych (FISE)⁵³.

Ośrodki Wsparcia Ekonomii Społecznej to organizacje zajmujące się kompleksowym wspieraniem podmiotów ekonomii społecznej i osób indywidualnych zainteresowanych uruchomieniem przedsięwzięcia z zakresu ekonomii społecznej. Ich działania polegają na:

- świadczeniu usług prawnych, księgowych, marketingowych,
- prowadzeniu doradztwa,
- prowadzeniu szkoleń dostarczających wiedzy i umiejętności z zakresu m.in. zakładania i prowadzenia działalności w sektorze ekonomii społecznej,
- realizowaniu usług wspierających rozwój partnerstwa lokalnego, opartego na współpracy samorządu lokalnego i organizacji pozarządowych, na rzecz ekonomii społecznej,
- promocji ekonomii społecznej i zatrudnienia w tym sektorze,

⁵² <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/543995?projekt=543995> [Dostęp 19.03.2012].

⁵³ <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/594425?projekt=543995#ces> [Dostęp 19.03.2012].

Rysunek 3.2. Struktura Zintegrowanego Systemu Wsparcia Ekonomii Społecznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/> [Dostęp 04.03.2014].

- wspieraniu osób fizycznych i prawnych, zamierzających założyć spółdzielnię socjalną w formie doradztwa, przyznania środków finansowych, wsparcia pomostowego,
- pomocy w poszukiwaniu i testowaniu długookresowych źródeł finansowania instytucji otoczenia sektora ekonomii społecznej oraz spółdzielni socjalnych⁵⁴.

ZSWES został oparty o doświadczenia programu Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej Wspieranie rozwoju spółdzielczości socjalnej ze stycznia 2006 roku, w ramach którego powstała sieć Regionalnych Ośrodków Wsparcia Spółdzielni Socjalnych (OWSS). Były to organizacje pozarządowe i instytucje ze sfery spółdzielczości, które na zlecenie Ministerstwa pełniły tę rolę. Do zadań OWSS-ów należało udzielanie spółdzielniom socjalnym wsparcia merytorycznego i finansowego (w postaci dotacji dla nowych i pożyczek, poręczeń dla już istniejących)⁵⁵. Program ten miał jednak bardzo wąski zakres, gdyż miał charakter pilotażowy i ograniczał się tylko do wsparcia jednego typu podmiotu ekonomii społecznej.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Departament Pomocy i Integracji Społecznej, Program „Wspieranie rozwoju spółdzielczości socjalnej”, Warszawa 2006, s. 3–5.

ZSWES ma z założenia zdecydowanie szerszy charakter, choć do tej pory wsparcie finansowe oferowane było właściwie tylko spółdzielniom socjalnym.

Ze względu na potrzebę ustanowienia wspólnej, szerokiej płaszczyzny łączącej działania różnorodnych podmiotów ekonomii społecznej działających w Polsce we wrześniu 2006 roku w Krakowie została utworzona Stała Konferencja Ekonomii Społecznej (SKES). Jest to miejsce spotkań i dyskusji, a także uzgadniania stanowisk w kwestiach istotnych dla całego środowiska ekonomii społecznej. Konferencja działa obecnie w oparciu o porozumienie zawarte w dniu 14 lutego 2012 roku i jego głównym celem jest działanie na rzecz rozwoju i promocji modelu ekonomii społecznej w Polsce⁵⁶.

Podstawą sektora ekonomii społecznej są stowarzyszenia (blisko 70 tys. organizacji w 2012 roku), spółdzielnie (blisko 18 tys. organizacji w 2013 roku⁵⁷) oraz fundacje (ok. 8,5 tys. organizacji w 2012 roku)⁵⁸. Założenia KPRES wskazują, że gospodarka społeczna ma do odegrania istotną rolę w działaniach inkluzyjnych. Niestety, podmiotów typu reintegracyjnego⁵⁹ funkcjonuje ciągle stosunkowo niewiele, więc wraz z wdrażaniem KPRES ich liczba powinna wzrosnąć. Szczegółowe dane o stanie rozwoju i wpływie gospodarczym sektora ekonomii społecznej w podziale na poszczególne formy prawne organizacji zawiera aneks 2.

3.5. Stan rozwoju i wpływ gospodarczy sektora ekonomii społecznej w Polsce wg form organizacyjno-prawnych

Siła sektora gospodarki społecznej w Polsce zwiększa się z każdym rokiem, czego wyrazem jest rosnąca liczba organizacji i osób zaangażowanych w ich działalność. Jednak nie każdy z opisanych w poprzednim punkcie typów organizacji rozwija się w Polsce równomiernie, niektóre z nich mają znikome znaczenie społeczno-gospodarcze. Jedną z grup podmiotów rozwijających się najszybciej są spółdzielnie socjalne, które w tym podrozdziale będą potraktowane łącznie z resztą sektora spółdzielczego.

Najpopularniejszymi podmiotami gospodarki społecznej w Polsce są stowarzyszenia i fundacje. W roku 2012 istniało ponad 83 tys. takich organizacji (w roku 2005 – 67,5 tys.), których przychody sięgnęły 24 mld PLN, a zatrudnienie przekro-

⁵⁶ <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/skes> [Dostęp 28.03.2012].

⁵⁷ Dane z raportu CIRIEC prezentowane w tab. 3.4 były mocno niedoszacowane w porównaniu z danymi Krajowej Rady Spółdzielczej.

⁵⁸ Dane statystyczne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Wstępne wyniki badania społecznej i ekonomicznej kondycji organizacji trzeciego sektora w 2012 r., Warszawa, 2014, s. 1–5; www.krs.org.pl [Dostęp 29.05.2014]; podstron branżowych związków rewizyjnych; Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Informacja o sytuacji banków spółdzielczych i zrzeszających w I kw. 2013 r., Warszawa 2013, s. 4–6; <http://www.knf.gov.pl/> [Dostęp 05.06.2014].

⁵⁹ ZAZ-y, WTZ-y, CIS-y, KIS-y, spółdzielnie socjalne, spółdzielnie pracy, spółdzielnie inwalidów i niewidomych.

czyło 128 tys. etatów (w 2005 r. odpowiednio: 12 mld PLN i 99 tys. etatów). Należy jednak odnotować, że liczba członków tych organizacji od 2005 roku zmniejszyła się o 3,4 mln osób i wyniosła w 2012 roku 10 mln (spadek o 25,4%). Pośród ww. organizacji 69,6 tys. stanowiły stowarzyszenia, a 8,5 tys. fundacje. Pozostałe to były samorządy gospodarcze i zawodowe, społeczne podmioty wyznaniowe i inne. Trzy czwarte organizacji ogranicza się swoim zasięgiem działania do obszaru jednego województwa, z czego połowa nie wykracza poza jedną gminę⁶⁰. Organizacje prowadzą różnorodną działalność, a szczegóły dotyczące najbardziej popularnych obszarów ich działalności przedstawia Tab. 3.7.

Obszary działalności statutowej	Odsetek stowarzyszeń	Odsetek fundacji
Sport, turystyka, rekreacja, hobby	35	6
Ratownictwo	22	–
Kultura i sztuka	10	22
Edukacja i wychowanie, badania naukowe	7	18
Pomoc społeczna i humanitarna	6	18
Rozwój lokalny, społeczny i ekonomiczny	4	4
Ochrona zdrowia	3	13
Sprawy zawodowe, pracownicze, branżowe	2	–

Tab. 3.7. Najważniejsze obszary działalności stowarzyszeń i fundacji w 2012 r. (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, *Wstępne wyniki badania społecznej i ekonomicznej kondycji organizacji trzeciego sektora w 2012 r.*, Warszawa 2014, s. 8.

Na podstawie powyższych danych można dojść do wniosku, że stowarzyszenia i fundacje dopełniają się wzajemnie, czyli w dziedzinach, w których działa mało stowarzyszeń swoją działalność lokują zazwyczaj fundacje. Wśród fundacji zdecydowanie przeważają te związane z kulturą i sztuką; badaniami, edukacją i wychowaniem; pomocą społeczną oraz ochroną zdrowia. Stowarzyszenia natomiast skupiają się głównie na sporcie i rekreacji; ratownictwie (ochotnicze straże pożarne oraz ratownictwo górskie i wodne) oraz kulturze i sztuce.

Wyróżnikiem podmiotów ekonomii społecznej jest prowadzenie działalności gospodarczej, a tą w 2012 roku prowadziło tylko 5,8 tys. stowarzyszeń i fundacji, tj. około 7% ogólnej liczby. Organizacje te prowadziły bardzo różnorodną działalność w ramach aż 70 z 88 działów Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD). Do najpopularniejszych rodzajów działalności należały: wynajem nieruchomości, reklama, edukacja i łowiectwo (głównie za sprawą kółek łowieckich). Nieco mniejsza grupa organizacji zajmowała się handlem, usługami IT, czy działalnością związaną z kulturą, rozrywką i rekreacją⁶¹.

⁶⁰ Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, *Wstępne wyniki badania społecznej i ekonomicznej kondycji organizacji trzeciego sektora w 2012 r.*, Warszawa 2014, s. 1–5.

⁶¹ *Ibidem*, s. 9.

Na potencjał tych organizacji wpływa również zdolność do zachęcenia do pracy wolontariuszy. Przeciętnie w badanych organizacjach działało 31 osób na zasadach pracy społecznej, jednak dla organizacji pożytku publicznego liczba wolontariuszy wyniosła średnio 82 osoby na jeden podmiot. Jeśli chodzi o przeciętne zatrudnienie to w stowarzyszeniach i fundacjach pracowało średnio 9 osób płatnego personelu (w organizacjach pożytku publicznego 18). Jednak aż 61% organizacji nie posiadało takiego personelu w ogóle. Większość organizacji osiąga bardzo niskie przychody, gdyż aż 82% stowarzyszeń i 70% fundacji osiągnęło w 2012 roku przychody poniżej 100 tys. PLN. Natomiast wysokie przychody powyżej 1 mln PLN osiągnęło 3% stowarzyszeń i 11% fundacji. Źródła tych przychodów są głównie nierynkowe (pochodzące z dotacji, darowizn, czy składek członkowskich), a te o charakterze rynkowym stanowią 39% przychodów stowarzyszeń oraz 36% przychodów fundacji⁶².

Najstarszym i jednocześnie drugim najlepiej rozwiniętym elementem ekonomii społecznej w Polsce jest sektor spółdzielczy. Spółdzielnie pogrupowane są w 16 branżach, a dla każdej z nich działa branżowy związek rewizyjny. Branże są różnej wielkości pod względem ilościowym, kapitałowym, czy dostępnych zasobów ludzkich⁶³. Dane dotyczące liczby organizacji działających w poszczególnych branżach, dostępnych zasobach ludzkich i ogólnym potencjale społeczno-gospodarczym przedstawia Tab. 3.8. Dane w niej zawarte nie są do końca porównywalne, gdyż zbierane były z różnych źródeł, dla różnych okresów czasu (lata 2011–2013). Jednak zebranie informacji dają dość interesujący obraz sektora spółdzielczego w Polsce.

Branża spółdzielcza	Liczba organizacji	Zasoby ludzkie	Inne informacje o potencjale społeczno-gospodarczym
Spółdzielczość Gminna „Samopomoc Chłopska”	1 336	–	– 9 000 sklepów – 2 000 baz obrotu rolnego, zakładów produkcyjnych i usługowych – 400 hurtowni – roczne obroty: ponad 20 mld zł
Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne	700	Członków: ok. 42000 Pracownicy sezonowi: ok. 8000	– areal upraw 250 tys. ha – przychód na ha 9500 zł – wydajność 73 000 zł/os.
Spółdzielczość Ogrodniczo-Pszczelarska	118	–	Znana marka: „Apis”
Spółdzielnie Kółek Rolniczych	997	Członkowie kółek rolniczych: 1,1 mln Członkowie kół gospodyń wiejskich: 850 tys.	– 22 500 kółek rolniczych – 25 800 kół gospodyń wiejskich – 1 703 Gminne Związki Rolników i Organizacji Rolniczych – 3 000 zespołów ludowych

⁶² *Ibidem*, s. 11–15.

⁶³ http://www.krs.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=28&Itemid=258 [Dostęp 30.05.2014].

Spółdzielczość Mleczarska	221	–	Najbardziej znane marki: Krasnystaw, Włoszczowa, Jogo, Lazur, Łowicz, Bieluch, Maćkowy, Mlekovita, Łaciate
Spółdzielczość Spożywców „SPOŁEM”	268	Członków: ok. 85 tys.	– roczne obroty: ok. 8 mld zł – 15% to przedsiębiorstwa duże
Spółdzielczość Mieszkaniowa	3 600	Członków: ok. 4,2 mln	– 2,6 mln mieszkań spółdzielczych – 129 mln m ² p. u.
„Cepelia” (Centrala Przemysłu Ludowego i Artystycznego CPLiA)	49	–	– 100 punktów sprzedaży
Banki Spółdzielcze	572	Pracownicy: 33 tys. Udziałowcy: ok. 1 mln	– 6,9 mln rachunków depozytowych – 52,3 mld zł złożone na depozytach od osób prywatnych – 4 785 placówek
Spółdzielcze Kasy Oszczędnościowo-Kredytowe	56	Członków: 2,6 mln	– 1 892 oddziały – 19 mld zł aktywów – 17 mld zł depozytów – 12 mld zł pożyczek
Spółdzielnie Rzemieślnicze	271	–	–
Spółdzielnie socjalne	1 113	Członków: ok. 8 000	–
Spółdzielnie Uczniowskie	Ponad 5 000	Członków: ok. 300 tys.	–
Spółdzielnie pracy	Ponad 700	–	–
Spółdzielnie Inwalidów i Niewidomych	350	Pracowników: ok. 27 tys.	– 82% zatrudnionych to osoby niepełnosprawne
Spółdzielcze Grupy Producentów Rolnych	Ponad 250	–	–

Tab. 3.8. Charakterystyka sektora spółdzielczego w Polsce (dane dla lat 2011–2013)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.krs.org.pl [Dostęp 29.05.2014]; podstron branżowych związków rewizyjnych; Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, *Informacja o sytuacji banków spółdzielczych i zrzeszających w I kw. 2013 r.*, Warszawa 2013, s. 4–6; <http://www.knf.gov.pl/> [Dostęp 05.06.2014].

W porównaniu do raportu CIREC (Tab. 3.4), zgodnie z danymi z Tabelą. 3.5 sektor spółdzielczy w Polsce jest znacznie bardziej rozwinięty, gdyż funkcjonuje u nas ok 17,5 tys. spółdzielni, łącznie z nieformalnymi spółdzielniami uczniowskimi. Mimo braku danych dla kilku branż można stwierdzić, że w ruch spółdzielczy w Polsce zaangażowanych jest ponad 10 mln osób⁶⁴. Wiele spółdzielni udowadnia, że mogą być nowoczesnymi przedsiębiorstwami oferującymi produkty i usługi rozpoznawalne w całym kraju. Spółdzielnie cały czas odgrywają bardzo ważną rolę dla rolnictwa, gdyż zaopatrują w produkty i usługi rolników, finansują ich działania, zrzeszają przez co podnoszą ich konkurencyjność, odbierają i przetwarzają produkty rolne, a do tego organizują życie kulturalne na wsiach oraz wspierają kulturę ludową. Wielką zaletą spółdzielczości jest krzewienie postaw obywatelskich, demokracji i wspieranie środowiska lokalnego.

⁶⁴ Choć niektórzy mogą należeć do kilku spółdzielni równocześnie, co zawyża ten szacunek.

Ze spółdzielniami dużo wspólnego pod względem zasad funkcjonowania mają towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych (TUW). Organizacji tych według danych Komisji Nadzoru Finansowego funkcjonuje w Polsce raptem 7 (6 w zakresie ubezpieczeń majątkowych i jedno ubezpieczeń na życie), a co za tym idzie sektor ten jest jeszcze mało rozwinięty. Niewątpliwie dużym problemem rozwojowym TUW jest silna konkurencja przedsiębiorstw komercyjnych oraz przerwana na wiele lat tradycja tych organizacji, przez co Towarzystwa mają problemy z odbudowaniem swojej pozycji na polskim rynku ubezpieczeniowym.

Ciągle szczątkowe znaczenie w sektorze ekonomii społecznej mają również spółki non-profit, choć można oczekiwać, że organizacji tych będzie przybywać, ze względu na możliwość uzyskania statusu organizacji pożytku publicznego. Niestety brak jest jakichkolwiek wiarygodnych danych dotyczących liczby tego typu organizacji w Polsce. Do tej pory, ze względu na duże podobieństwo w prowadzeniu i możliwościach organizacyjno-funkcjonalnych między spółkami non-profit a fundacjami raczej wybierano te drugie, ze względu na łatwo kojarzący się społeczny charakter. Gdy większa grupa ludzi chciała otworzyć przedsiębiorstwo społeczne to raczej sięgano po formy spółdzielcze, które objęto preferencyjnymi programami wsparcia. Spółkami non-profit były przede wszystkim profesjonalne kluby sportowe, które ze względu na zmiany przepisów nie mogły dalej funkcjonować w tradycyjnej dla nich formie stowarzyszeń⁶⁵. Spółki non-profit mają jednak ważną zaletę jako przedsiębiorstwa społeczne, tj. sama forma prawna spółki z o.o. lub akcyjnej budzi większe zaufanie i zrozumienie u kontrahentów, czy instytucji finansowych niż inne formy prawne podmiotów ekonomii społecznej. A zatem można oczekiwać, że w przyszłości wzrośnie zainteresowanie prowadzeniem przedsięwzięć z zakresu przedsiębiorczości społecznej właśnie w takiej formie.

W Polsce zarejestrowanych były 92 Centra Integracji Społecznej⁶⁶ (dane na dzień 30.05.2014), gdy jeszcze na koniec 2011 było ich o 18 mniej. Analizując przychody tych organizacji w 2011 roku, widać że nie wykorzystywały one w pełni potencjału własnej działalności, z której pochodziło 12,3% ich budżetu, czyli 8 mln PLN, co dawało raptem nieco ponad 100 tys. przychodu z działalności gospodarczej na jedną organizację rocznie. Ich budżety opierały się głównie na wpływach ze środków z Europejskiego Funduszu Społecznego (38%), Funduszu Pracy (28%) oraz budżetów samorządów lokalnych (21%). W zajęciach CIS w skali kraju uczestniczyło 8410 osób, co daje blisko 115 osób na jeden CIS. Wśród nich 52% pozytywnie kończy zajęcia. Z osób, które ukończyły zajęcie w Centrach ekonomiczną samodzielność, poza systemem zatrudnienia wspieranego, uzyskało

⁶⁵ M. Gniatkowski, *Kluby sportowe jako spółki „non-profit”*, <http://www.sportmarketing.pl/publicystyka/96,-kluby-sportowe-jako-spolki-non-profit> [Dostęp 30.05.2014].

⁶⁶ http://bazy.ngo.pl/search/wyniki.asp?baza=11&kryt_typ_instyt_multi=69&szukanie=zaawans1&wyniki=1 [Dostęp 31.05.2014].

70% podopiecznych⁶⁷. Należy ocenić, że CIS-y dobrze spełniają swoje zadanie dla osób, które poważnie podchodzą do prowadzonych w nich programów reintegracji społeczno-zawodowej, choć jako podmioty ekonomii społecznej raczej słabo wykorzystują swój potencjał ekonomiczny, ponieważ niewielki odsetek przychodów uzyskują z prowadzonej działalności gospodarczej.

Na koniec 2010 roku funkcjonowało w Polsce 287 Klubów Integracji Społecznej (KIS), z których 62% było utworzonych przez samorządy (głównie przez ośrodki pomocy społecznej), a 38% przez organizacje pozarządowe. Niestety więcej szczegółów na temat funkcjonowania KIS-ów w Polsce nie można uzyskać, gdyż dopiero od 2012 roku wojewodowie mają ustawowy obowiązek prowadzenia rejestru KIS-ów.⁶⁸ Dostępne badania KIS mają głównie charakter studiów przypadku. Kluby stanowią jednak ważny element procesu reintegracji społeczno-zawodowej, gdzie po wstępnych działaniach w tych organizacjach wykluczeni są lepiej przygotowani do radzenia sobie w CIS-ach, spółdzielniach socjalnych, czy wszelkich innych formach zatrudnienia wspieranego.

Zakładów aktywności zawodowej (ZAZ) funkcjonowało w Polsce⁶⁹ na dzień 30.05.2014 roku⁶⁹. Według danych z roku 2008, zarejestrowane wtedy 53 ZAZ-y zatrudniały 1903 beneficjentów, z czego 85,6% ze znacznym, a 14,4% z umiarkowanym stopniem niepełnosprawności. Ponadto w Zakładach pracowało 745 osób obsługi. Beneficjenci ZAZ-ów charakteryzowali się raczej słabym wykształceniem, gdyż ponad 70% miało wykształcenie poniżej średniego, dla połowy z nich była to pierwsza praca. Blisko 2/3 z nich było założone przez organizacje pozarządowe, a 1/3 przez jednostki samorządu terytorialnego. Zakłady najczęściej świadczą różnego typu usługi, choć część to również podmioty produkcyjne. Według badań średni koszt utworzenia ZAZ wynosił 1,8 mln zł, co daje średni koszt utworzenia miejsca pracy w wysokości 56,8 tys. zł. PFRON przeciętnie finansował tego typu przedsięwzięcia na poziomie 83%, a zapewnienie pozostałych środków leżało w gestii organizatora ZAZ (czasem pochodziły z innych źródeł publicznych). Późniejsza rentowność Zakładów jest bardzo niska, gdyż przychody ze sprzedaży towarów i usług wystarczały na pokrycie 26% kosztów, a 64% pokrywał PFRON, brakujące 10% zależało od operatywności organizatora ZAZ. Wskazuje się również, że ze względu na fakt, że ZAZ-y wymagają bardzo dużego zaangażowania środków publicznych powoduje, że Urzędy Marszałkowskie utrudniają powstawanie większej ilości Zakładów⁷⁰. Wysokie koszty utworzenia oraz niska rentowność tego typu przedsięwzięć powoduje, że ten typ podmiotów ekonomii społecznej

⁶⁷ Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. Departament Pomocy i Integracji Społecznej, Informacja o funkcjonowaniu Centrów i Klubów Integracji Społecznej dla Sejmu i Senatu RP, Warszawa 2012, s. 25–27, 41–43.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 31–33.

⁶⁹ http://bazy.ngo.pl/search/wyniki.asp?wyniki=1&szukanie=zaawans1&kryt_typ_instyt_multi=64&ba-za=31 [Dostęp 30.05.2014].

⁷⁰ TNS OBOP dla Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Zakłady Aktywności Zawodowej. Raport z badania, Warszawa 2009, s. 11, 15, 18, 19, 21, 31, 34, 36.

dość słabo się rozwija w Polsce i tych jakże potrzebnych dla reintegracji społeczno-zawodowej osób niepełnosprawnych organizacji jest ciągle niewiele.

Warsztatów terapii zajęciowej (WTZ) funkcjonowało w Polsce 684 na dzień 30.05.2014 roku⁷¹, co oznacza, że ich usługi są raczej powszechnie dostępne na terenie całego kraju. Na przestrzeni ostatnich 5,5 roku liczba tych organizacji wzrosła nieznacznie. Według danych na koniec 2008 roku w funkcjonujących wtedy 645 WTZ-ach uczestniczyło ponad 20 tys. niepełnosprawnych głównie młodych, a roczny wskaźnik rotacji wyniósł 15%. Wśród uczestników 62% to były osoby ze znacznym, a 37% z umiarkowanym stopniem niepełnosprawności. Ich poziom wykształcenia jest bardzo niski, bo raptem 4,5% miało wykształcenia średnie lub wyższe, a część uczestników nie miała żadnego wykształcenia. Wśród osób opuszczających WTZ 22% znajduje pracę, a niska skuteczność reintegracji zawodowej wynika po części z faktu, że do roku 1997 reintegracja zawodowa nie była wpisana w cele tych organizacji. Warsztaty wypracowały do tego czasu metody działania, a samo dopisanie do ustawy reintegracji nie mogło z dnia na dzień zmienić metod działania tych organizacji, choć z roku na rok coraz więcej WTZ programy reintegracji zawodowej wprowadza. Kierownicy Warsztatów szacują, że nawet ok. 34% uczestników może podjąć pracę zawodową, jednak $\frac{3}{4}$ z nich co najwyżej na chronionym rynku pracy⁷². WTZ-y miały jednak zdecydowanie większą skuteczność w reintegracji społecznej uczestników i ich programy ocenia się bardzo skuteczne w przygotowaniu osób niepełnosprawnych do radzenia sobie z problemami życia codziennego. Problemem Warsztatów od wielu lat były kolejki oczekujących na miejsce w WTZ. Teoretycznie osoby nierokujące na skuteczną reintegrację społeczno-zawodową powinny być przenoszone do innych ośrodków typu domy środowiskowe, domy pomocy społecznej, jednak w praktyce wiele osób przebywa w WTZ nawet powyżej ośmiu lat⁷³. Mimo wszystkich niedostatków Warsztaty Terapii Zajęciowej należy ocenić jako ważne ogniwo w łańcuchu reintegracji społeczno-zawodowej osób niepełnosprawnych, w którym przeprowadza się podobnie jak w KIS wstępną reintegrację, dzięki której osoby trafiające potem do ZAZ, czy spółdzielni socjalnych lepiej radzą sobie w życiu zawodowym.

Kościelne osoby prawne mają bardzo znaczący potencjał społeczno-ekonomiczny na tle innych podmiotów sektora ekonomii społecznej. Pomijając hierarchię kościelną, stowarzyszenia wiernych podległe przepisom kanonicznym zrzeszają ponad 2 miliony członków. Świeckie stowarzyszenia związane z kościołem (wykazane przy analizie potencjału stowarzyszeń) to kolejne przeszło 150 tys. członków. Kościelne osoby prawne prowadzą wiele różnych działalności w za-

⁷¹ http://bazy.ngo.pl/search/wyniki.asp?wyniki=1&szukanie=zaawans1&kryt_typ_instyt_multi=29&ba-za=30 [Dostęp 30.05.2014].

⁷² Nieradzko-Iwanicka B., Iwanicki J., *Warsztat terapii zajęciowej: geneza, rozwój, zadania, perspektywy*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2(91)/2010, s. 333–334.

⁷³ P. Stanisławski, *WTZ na mieliznie?*, <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/17455;jsessionid=3C2D2A-0A2652CE5F701D6198806F4DA8> [Dostęp 02.06.2014].

kresie usług społecznych, jak: domy samotnej matki, ośrodki pomocy rodzinie, domy dziecka, placówki dla osób starszych, domy pomocy społecznej, hospicja, noclegownie, kuchnie dla ubogich i wiele innych⁷⁴. Najbardziej prężną organizacją kościelną w kraju jest bez wątpienia Caritas Polska, która prowadzi wiele znanych akcji ogólnopolskich (Światowy Dzień Chorego, Wigilijne dzieło Pomocy Dzieciom, czy Okna Życia) oraz mniejszych lokalnych. Należy wspomnieć, że Caritas prowadzi lub zakładał na terenie kraju szereg innych podmiotów ekonomii społecznej, jak ZAZ-y, WTZ-y, CIS-y, KIS-y, czy spółdzielnie socjalne. Ponadto organizacja ta prowadzi działania z zakresu pomocy humanitarnej na całym świecie oraz pomaga doraźnie w przypadku wszelkich klęsk żywiołowych na terenie kraju. W 2012 roku Caritas Polska otrzymał z tytułu 1% podatku dochodowego wpłaty w wysokości 1,7 mln złotych, jednak ogólnie przeznaczył na sfinansowanie swoich wszystkich działań kwotę wielokrotnie wyższą – ponad 130 mln złotych⁷⁵.

Lokalnych grup działania (LGD) funkcjonowało w Polsce 336 w 2012 roku, co było największą liczbą tego typu organizacji w całej Unii Europejskiej. Strategie przygotowane przez LGD obejmują ponad 90% obszarów wiejskich. Od początku swojej działalności lokalne grupy działania wykazują duże zaangażowanie w działalność na rzecz wykorzystania lokalnych zasobów i potencjału obszarów objętych strategiami. Ważne miejsce w ich działalności zajmuje kultywowanie tradycji, rozwój usług turystycznych oraz propagowanie zasad zdrowego stylu życia. Aby zwiększyć skuteczność swoich działań LGD często podejmują współpracę międzyregionalną lub nawet międzynarodową z innymi grupami⁷⁶.

3.6. Potencjał ekonomii społecznej w zakresie reintegracji społeczno-zawodowej

Wśród zmian dokonujących się w systemie pomocy i integracji społecznej w Polsce w ostatnich latach, jedną z istotniejszych jest pluralizacja usług społecznych. Oznacza ona, że coraz więcej usług społecznych jest dostarczanych poza sektorem publicznym, czyli przez sektor prywatny, gospodarki społecznej, czy kościoły i instytucje wyznaniowe. Proces ten jest niewątpliwie przyszłością polityki społecznej, gdyż niesie ze sobą wprowadzenie konkurencji, a więc sprzyja podniesieniu jakości usług społecznych⁷⁷. Zakłada się, że udział trzeciego sektora w uzupełnianiu publicznych służb zatrudnienia będzie stale wzrastał. *Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy* daje tym organizacjom prawną

⁷⁴ M. Rogaczewska, 2005, *op. cit.*, s. 9–15.

⁷⁵ Caritas Polska, *Razem w miłości. Raport roczny 2012*, Fundacja Pro Caritate, Warszawa 2013, s. 6, 7, 10, 20, 21, 32.

⁷⁶ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Katalog LGD – Lokalne grupy działania i ich działalność na obszarach wiejskich*, Warszawa 2013, s. 3.

⁷⁷ M. Grewiński, *Od administrowania do zarządzania usługami społecznymi*, [w:] M. Grewiński, B. Skrzypczak (red.), *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*, WWSP TWP w Warszawie, Warszawa 2011, s. 44.

legitymację do podejmowania działań na rzecz zatrudnienia i rozwoju zasobów ludzkich. Trzeci sektor może z powodzeniem uzupełniać liczne deficyty usług, jakich nie dostarczają publiczne służby zatrudnienia (szczególnie dla osób o najtrudniejszej sytuacji na rynku pracy). Dodatkowo, organizacje trzeciego sektora są miejscem nabywania pierwszych doświadczeń zawodowych dla wielu absolwentów szkół i uczelni, co pozwala im łatwiej odnaleźć się na otwartym rynku pracy. Poza wszystkim organizacje te dają stabilną pracę tysiącom ludzi (Tab. 3.5)⁷⁸.

Jak wynika z rozważań przedstawionych w rozdziale 2, inkluzja społeczna jest procesem złożonym, polegającym na wprowadzeniu wielu zmian w życiu i otoczeniu osób wykluczonych. Praca z osobami wykluczonymi nie może sprowadzać się do oferty dla poszczególnych osób, lecz powinna polegać na aktywizowaniu całych wspólnot oraz społeczności, edukacji i rozwoju małych przedsięwzięć angażujących mieszkańców, jak również lokalne instytucje. Aktywizacja powinna być oparta na sieci powiązań i kontaktów grupowych oraz wspólnym działaniu i mobilizowaniu ludzi, wyzwalaniu i wzmacnianiu ich potencjału. Gdy takie działania są prowadzone długofalowo oraz konsekwentnie, to przyczyniają się do zmiany społecznej nie tylko dotyczącej pojedynczych osób, ale do poprawy sytuacji społeczności lokalnej. W tego typu pracy ze społecznością lokalną najlepiej sprawdzają się różnego typu grupy nieformalne, organizacje pozarządowe, ruchy społeczne, samopomocowe,⁷⁹ czyli sektor gospodarki społecznej.

Świadczeniem usług społecznych z zakresu reintegracji zawodowej zajmuje się wiele typów podmiotów ekonomii społecznej. W tej grupie odnajdziemy wszystkie podmioty zaliczane do tzw. nowej gospodarki społecznej⁸⁰, ale również wiele ze starej gospodarki społecznej. Wśród tych drugich można wymienić wszelkiego typu stowarzyszenia, fundacje, czy kościelne osoby prawne, które:

- prowadzą KIS, CIS, WTZ, czy ZAZ,
- są założycielami i członkami spółdzielni socjalnych osób prawnych,
- współtworzą inne podmioty mające na celu reintegrację zawodową, np. firmy społeczne (spółki non-profit),
- realizują na zlecenie władz projekty, w tym również finansowane ze środków UE, mające na celu przygotowanie do pracy i zatrudnienie osób zagrożonych wykluczeniem społecznym,
- prowadzą działalność charytatywną, której celem jest reintegracja zawodowa osób zagrożonych wykluczeniem.

Często organizacje te działają na wielu, jeśli nie wszystkich z wyżej wymienionych pól. Wśród podmiotów starej ekonomii społecznej można jeszcze wyróżnić organizacje, których istnienie z natury rzeczy wiąże się z prowadzeniem reintegra-

⁷⁸ M. Grewiński, *Wielosektorowa polityka społeczna. O przeobrażeniach państwa opiekuńczego*, WSP TWP w Warszawie, Warszawa 2009, s. 344–345.

⁷⁹ Z. Wejcman, *Świadczenie usług społecznych – w stronę trzeciego sektora*, [w:] M. Grewiński, B. Skrzypczak (red.) *op. cit.*, 2011, s. 113–114.

⁸⁰ Patrz podrozdział 3.1.1.

cji społeczno-zawodowej, takie jak, spółdzielnie pracy i spółdzielnie inwalidów oraz inne podmioty gospodarki społecznej, które mają status zakładu pracy chronionej.

Inaczej sprawa ma się w przypadku podmiotów nowej ekonomii społecznej, gdzie zatrudnienie osób zagrożonych wykluczeniem jest często istotą istnienia organizacji, a to, czym się faktycznie organizacja zajmuje schodzi na dalszy plan. Organizacjami z tej grupy, które działają według powyższego schematu są przedsiębiorstwa społeczne, tworzone najczęściej w formie spółdzielni socjalnych, rzadziej spółek non-profit. Przepisy regulujące działalność spółdzielni socjalnych wręcz wymuszają, aby ich członkami byli w większości zagrożeni wykluczeniem społecznym. Dodatkowo, system finansowania powstawania tych organizacji został skonstruowany w taki sposób, że wsparcie jest ściśle powiązane z zatrudnianiem osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Organizacje te mogą prowadzić praktycznie dowolny rodzaj działalności, jednak cele ekonomiczne nie są stawiane na pierwszym miejscu. Oczywiście podmioty te muszą wypracowywać wynik finansowy pozwalający na sfinansowanie wszystkich kosztów organizacji, jednak te mogą być nieco zawyżone przez utrzymywanie większego niż potrzebne i często nieefektywnego zatrudnienia. W przypadku tych organizacji nie chodzi o maksymalizację zysku, a realizację celu nadrzędnego jakim jest reintegracja społeczno-zawodowa członków i pracowników spółdzielni.

Wykluczenie społeczne bierze się częściowo z dynamicznego rozwoju globalnej gospodarki rynkowej, która prowadzi do wzrostu niepewności pracy i bezrobocia. W rozwiązaniu tego problemu pomocne może być stymulowanie rozwoju gospodarki społecznej o funkcjach reintegracyjnych. Praca w podmiotach ekonomii społecznej póki co nie cieszy się dużym prestiżem, jest też zazwyczaj niżej opłacana niż na otwartym rynku pracy, ale służy ważnym celom społecznym. A zatem, ludzie praktycznie zbędni dla współczesnej dynamicznej gospodarki globalnej, mogą w tym sektorze odnaleźć swoje miejsce i służyć społeczeństwu, uzyskując skromne dochody, nie będąc zmuszonymi do korzystania z finansowej pomocy społecznej⁸¹.

Z racji, że realizacja polityki społecznej schodzi na poziom samorządowy, o czym pisano w rozdziale 2, instrumenty jakimi dysponuje gospodarka społeczna, mogą być bardzo pomocne w rozwiązywaniu wielu lokalnych problemów, takich jak:

- aktywizacja zawodowa i społeczna osób niepełnosprawnych;
- aktywizacja zawodowa osób wykluczonych;
- przedłużenie aktywności zawodowej osób starszych;
- tworzenie dodatkowych możliwości zarobkowych dla osób starszych;
- integracja społeczna;

⁸¹ R. Szarfenberg, *Spółdzielczość, gospodarka społeczna a polityka społeczna*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 20/2013, s. 37.

- pozyskiwanie środków zewnętrznych;
- przeciwdziałanie migracjom zarobkowym młodych;
- aktywizacja starszych mieszkańców (zawodowa i społeczna);
- przeciwdziałanie alienacji i anonimowości nowych osiedli;
- oddłużanie mieszkań komunalnych i spółdzielczych;
- przeciwdziałanie uzależnieniu od pomocy społecznej, niezaradności życiowej;
- rosnące wydatki z budżetów lokalnych na cele społeczne⁸².

Przedsiębiorstwa społeczne rozwiązują wyżej wymienione problemy lokalne bezpośrednio, bądź pośrednio dzięki swojej działalności. Lista korzyści dla samorządu lokalnego jest nawet dłuższa:

- zwiększenie bazy podatkowej;
- powstanie lokalnych dostawców usług;
- powstanie nowych miejsc pracy;
- zatrzymanie odpływu młodych ludzi, a także wydłużenie aktywności zawodowej mieszkańców;
- zmniejszenie wydatków socjalnych;
- rozwój gospodarki lokalnej;
- powstanie nowych partnerów zainteresowanych rozwojem społeczności lokalnej⁸³.

Żadne z powyższych korzyści nie będą możliwe do osiągnięcia, jeśli samorządy lokalne nie wspomogą działalności przedsiębiorstw społecznych na początku ich działalności, tym bardziej, że duża część najbardziej innowacyjnych przedsiębiorców społecznych z pewnością pojawi się tam, gdzie uzyskają lepsze warunki do rozwoju swoich organizacji. Podobne warunki samorządy spełniają zachęcając inwestorów komercyjnych do ulokowania działalności na danym obszarze.

Przedsiębiorstwa społeczne doskonale znajdują luki w systemie polityki społecznej, gdyż w swoich działaniach schodzą do poziomu jednostkowych przypadków. Jednak ich działalność nie powinna przesłaniać (przez działania doraźne) problemów, które należałoby rozwiązać systemowo przez instytucje publiczne. Przedsiębiorczość społeczna może łagodzić pojedyncze przypadki, ale nie rozwiąże problemów społecznych w skali makro. Jednakże, przedsiębiorcy społeczni powinni być włączani w procesy dialogu społecznego, gdyż jako jednostki o dużej elastyczności usług społecznych łatwiej wyłapują luki systemowe i są w stanie wspomóc organy państwa w ich systemowym łataniu⁸⁴.

Zlecenie przez administrację publiczną coraz większej liczby usług społecz-

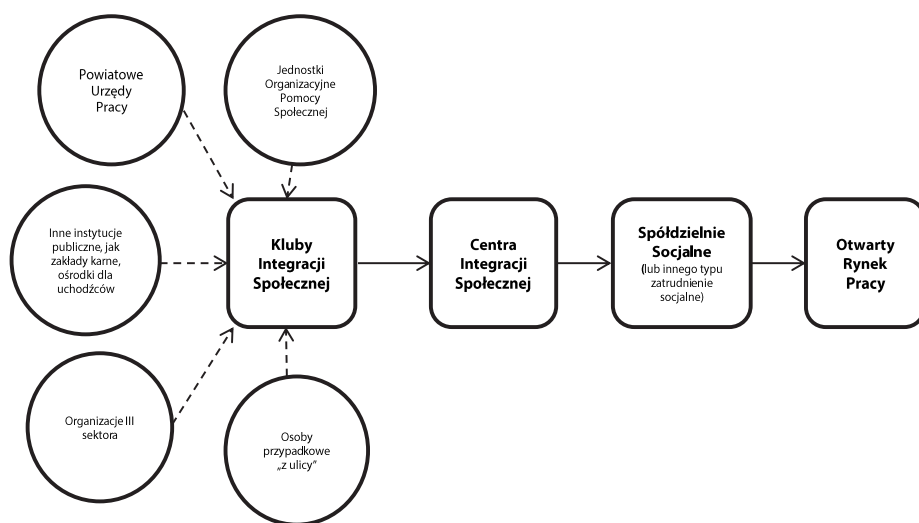
⁸² A. Sobolewski, P. Klimek, J. Piekutowski, *Ekonomia społeczna w kreowaniu polityki lokalnej gmin i powiatów*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Szczecin 2009, s. 10–11.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ A.H. Cho, *Polityka, wartości i przedsiębiorczość społeczna – analiza krytyczna*, [w:] J. Mair, J. Robinson, K. Hockerts *op. cit.*, 2010, s. 65–68.

nych podmiotom ekonomii społecznej powoduje, że powoli tracą te organizacje swoją elastyczność, która pozwalała im ponosić wydatki zgodnie z nowo pojawiającymi się potrzebami. Zazwyczaj finansowanie działalności ze środków publicznych oznacza realizację ściśle określonego planu bez możliwości jego modyfikacji. A zatem, sektor gospodarki społecznej traci zdolność do szybkiego reagowania na pojawiające się potrzeby, co dotąd było jego ważną zaletą. Aby nie zatracić tej jakże ważnej zdolności należy dążyć do swoistego stanu równowagi, w której administracja publiczna będzie traktować podmioty ekonomii społecznej jako wyspecjalizowane jednostki, z których wiedzy i doświadczenia należy korzystać⁸⁵.

Obecny system reintegracji społeczno-zawodowej w Polsce wykorzystuje wiele podmiotów ekonomii społecznej do prowadzenia tego procesu. Funkcjonują w jego ramach Kluby Integracji Społecznej (KIS), Centra Integracji Społecznej (CIS), Warsztaty Terapii Zajęciowej (WTZ), Zakłady Aktywności Zawodowej (ZAZ) i spółdzielnie socjalne. Pomoc w prowadzeniu tych działań mogą udzielać też inne podmioty ekonomii społecznej, takie jak wyspecjalizowane stowarzyszenia, fundacje, spółki non-profit, czy spółdzielnie pracy i inwalidów (Rysunek 3.3).

Rysunek 3.3. System reintegracji zawodowej w Polsce oparty o podmioty ekonomii społecznej

Źródło: opracowanie własne.

Jak przedstawiono na rysunku 3.3, do Klubów Integracji Społecznej trafiają osoby skierowane z instytucji publicznych, np. powiatowych urzędów pracy lub organizacji trzeciego sektora, czy po prostu przypadkowi ludzie szukający wsparcia. Następnie KIS-y, a później CIS-y dokonują wstępnej reintegracji zawo-

⁸⁵ A. Skalec, *Komercjalizacja trzeciego sektora – zagrożenie misji organizacji pozarządowych*, [w:] P. Poławski (red.) *Trzeci sektor: fasady i realia*, IPISS, Warszawa 2012, s. 152.

dowej i przekazują takie osoby dalej, tj. zachęcają je do przystąpienia, bądź założenia spółdzielni socjalnej (lub proponują inne formy zatrudnienia socjalnego). Celem tych działań jest wejście osób zagrożonych wykluczeniem społecznym na otwarty rynek pracy.

Bardzo podobnie można by przedstawić system reintegracji zawodowej osób niepełnosprawnych, tylko zamiast KIS należy podstawić WTZ, a zamiast CIS – ZAZ. Jednak wsparcie osób niepełnosprawnych jest dużo bardziej złożonym problemem, a opisany powyżej schemat może dotyczyć osób potencjalnie zdolnych do pracy. Niepełnosprawni w zależności od swoich predyspozycji często zatrzymują się na poszczególnych szczeblach procesu reintegracji społeczno-zawodowej. Niejednokrotnie docelowym miejscem pracy dla osób niepełnosprawnych jest rynek pracy chronionej, a nie otwarty rynek pracy.

Spółdzielnie socjalne są ważnym elementem systemu reintegracji zawodowej osób wykluczonych społecznie, bezpośrednio przygotowującym ich do wejścia na otwarty rynek pracy i całkowitego usamodzielnienia się. Powinny przyjmować ludzi, którzy przeszli już wstępną reintegrację zawodową w organizacjach wcześniejszych etapów, jednak nie posiadają jeszcze odpowiednich kwalifikacji do tego, aby konkurować na otwartym rynku pracy. Nie oznacza to oczywiście, że spółdzielnie socjalne nie mogą założyć ludzi, którzy chcą pominąć wcześniejsze etapy reintegracji i zacząć swoją reintegrację zawodową od razu od tego typu organizacji. Spółdzielczość socjalna zachowuje oddolny oraz autonomiczny charakter i nie ma konieczności przechodzenia po kolei wszystkich etapów reintegracji zawodowej wskazanych na powyższym schemacie.

Tradycyjnie reintegracja zawodowa jest traktowana jako przygotowanie do wejścia na otwarty rynek pracy, jednakże spółdzielczość socjalna często wymyka się z tego schematu. Wiele organizacji powstaje jako oddolna inicjatywa członków, a ich sukces rynkowy jest ściśle związany z ciężką pracą, przedsiębiorczością i poświęceniem jakie ci ludzie wykazują. Traktują oni spółdzielnię socjalną jako własny biznes, swoistą spółkę, więc trudno od takich osób oczekiwać, aby odchodzili z takiego przedsiębiorstwa i wracali na otwarty rynek pracy, gdy są współwłaścicielami dobrze prosperującego przedsiębiorstwa. Nie znaczy to jednak, że w takich przypadkach reintegracja zawodowa nie powiodła się, lecz należy traktować ich pracę jako samozaatrudnienie, a więc wyższy poziom skuteczności działań reintegracyjnych – przejście na stronę pracodawców, którzy mogą zatrudniać kolejnych zagrożonych wykluczeniem społecznym.

Podsumowując, sektor ekonomii społecznej w Polsce jest bardzo zróżnicowany. Funkcjonuje w naszym systemie prawnym bardzo dużo różnych form podmiotów gospodarki społecznej, jednak najbardziej rozwinięte są te o długiej, nieprzerwanej tradycji. Tak popularne w wielu krajach Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych w Polsce przez uwarunkowania historyczne straciły na znaczeniu, choć formalnie kilka występuje, np. MACIF ŻYCIE T UW, czy TUZ T UW. Wie-

le podmiotów tzw. nowej ekonomii społecznej⁸⁶, ściśle związanej z reintegracją społeczno-zawodową, jeszcze nie zdążyło się spopularyzować, choć rozwijają się bardzo prężnie. Najlepiej rozwijają się te rodzaje podmiotów, dla których dedykowano specjalne rozwiązania ustawowe (np. działalność pożytku publicznego) lub mają możliwość korzystania ze wsparcia finansowego ze środków publicznych. Specjalne warunki stworzone dla tych podmiotów mają na celu nakierowanie ich aktywności na rozwiązywanie ważnych kwestii społecznych poprzez świadczenie wyspecjalizowanych usług społecznych, np. zatrudnienia socjalnego.

Ekonomia społeczna i jej aktorzy w postaci przedsiębiorstw społecznych są ważnym elementem gospodarki, wnosząc do niej korzyści ekonomiczne, społeczne i środowiskowe. Jednak gospodarka społeczna nie rozwiąże wszystkich problemów polityki społecznej państwa. Nie może być traktowana jako panaceum na wszystkie niedostatki i problemy instytucji społecznych. Posługując się przede wszystkim instrumentami aktywnej polityki społecznej, gospodarka społeczna posiada liczne atuty, ale także niedoskonałości⁸⁷. Tym samym należy ekonomię społeczną tak umiejscowić w realiach społeczno-gospodarczych, aby najlepiej wykorzystać jej możliwości.

Argumentem przemawiający za wspieraniem rozwoju ekonomii społecznej jest niewątpliwie fakt, że pierwsze takie inicjatywy powstawały na świecie bez jakiegokolwiek pomocy ze strony państwa, a często wręcz przy ogólnej niechęci i nieufności rządzących w stosunku do nich. Sektor ten jednak powstał i zajął mocne miejsce w gospodarce, czyniąc wiele dobrego dla społeczności lokalnych. W dobie kryzysu państwa opiekuńczego połączonego z kryzysem ekonomicznym od 2009 r. wydaje się, że największe rezerwy rozwojowe w krajach wysokorozwiniętych pozostały tylko w tym sektorze. Tym samym, warto wspierać powstawanie wszelkich inicjatyw z zakresu przedsiębiorczości społecznej, która przyniesie korzyści w postaci podatków, a nie ucieczki do rajów podatkowych oraz trwałych miejsc pracy, a nie zagrożonych przeniesieniem produkcji do stref wolnego handlu w krajach trzeciego świata.

Na obecnym etapie rozwoju ekonomii społecznej w Polsce trudno powiedzieć, jaki może być realny wpływ podmiotów gospodarki społecznej na niwelowanie kwestii społecznych choćby na poziomie lokalnym. Czy będzie to nowa jakość polityki społecznej? Póki co, wiele środowisk jest bardzo entuzjastycznie nastawionych wobec rozwiązań dostarczanych przez gospodarkę społeczną, szczególnie tych związanych z III sektorem. Obecnie temat ekonomii społecznej stał się bardzo modny, co może oznaczać, że jest nieco przerysowany w zakresie zakładanych efektów. Skuteczność działania tych podmiotów w Polsce powinna być przedmiotem szczegółowych badań, gdyż nie wszystkie rozwiązania, które sprawdziły się gdzie indziej (np. spółdzielnie socjalne we Włoszech) można przenieść i skutecznie zaimplementować

⁸⁶ Patrz podrozdział 3.1.1.

⁸⁷ M. Grewiński, S. Kamiński, *op. cit.*, 2007, s. 188.

w innym otoczeniu. Jednak jeśli przedsiębiorczość społeczna okaże się skutecznym i szeroko akceptowanym narzędziem polityki społecznej, będzie to oznaczało konieczność przeorientowania myślenia o rozwiązywaniu kwestii społecznych w kierunku poważnego wsparcia wielosektorowej i obywatelskiej polityki społecznej⁸⁸.

Wśród wielu możliwych form organizacyjno-prawnych przedsiębiorstw społecznych na szczególną uwagę zasługują niewątpliwie spółdzielnie socjalne – podmioty, które w założeniach ustawodawcy były dedykowane prowadzeniu procesów zwieńczonych inkluzją społeczną. Jednocześnie wpisują się idealnie w ramy definicyjne przedsiębiorstwa społecznego.

3.7. Ekonomia społeczna w województwie łódzkim

Zgodnie z rozważaniami z podrozdziału 1.7 *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020* zakłada prowadzenie działań z zakresu inkluzji społecznej z włączeniem w ten proces podmiotów ekonomii społecznej. Aby przełożyć założenia Strategii na poziom wykonawczy w tym zakresie stworzono *Wieloletni Plan Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020*⁸⁹.

Celem głównym *Planu* jest: „wzmocnienie pozycji i roli ekonomii społecznej i przedsiębiorczości społecznej w aktywnej integracji społecznej i zawodowej mieszkańców województwa łódzkiego”⁹⁰. Dla realizacji planu przyjęto 3 cele szczegółowe, które podzielono na priorytety, działania i poddziałania. Podstawowy schemat *Planu* przedstawia Tab. 3.9.

Cele szczegółowe	Priorytety	Działania
Zwiększanie aktywności społecznej i zawodowej mieszkańców społeczności lokalnej w oparciu o zasady i narzędzia ekonomii społecznej.	Reintegracja społeczno-zawodowa beneficjentów systemu instytucji pomocy i integracji społecznej, instytucji rynku pracy oraz podmiotów ekonomii społecznej.	Włączenie instrumentów ekonomii społecznej do programów aktywizacji społeczno-zawodowej prowadzonej przez ośrodki pomocy społecznej i powiatowe urzędy pracy.
		Rozwój kompleksowej oferty aktywizujących, specjalistycznych usług społecznych w ramach lokalnej sieci wsparcia społecznego.
	Efektywność ekonomiczna podmiotów ekonomii społecznej (PES).	Podnoszenie kompetencji kadry zarządzającej i pracowników oraz przyszłych pracowników PES.

⁸⁸ M. Grewiński, *Gospodarka społeczna jako element obywatelskiej polityki społecznej*, [w:] M. Grewiński, S. Kamiński, *op. cit.*, 2007, s. 191.

⁸⁹ Uchwała Nr 796/13 Zarządu Województwa Łódzkiego z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie przyjęcia Wieloletniego Planu Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020.

⁹⁰ Wieloletni Plan Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020, s. 46.

Spójny system instytucji wsparcia ekonomii społecznej w województwie łódzkim.	Dostęp do profesjonalnych usług wspierających PES.	Stworzenie sieci współpracy OWES. Rozwój usług OWES
	Stworzenie systemu wsparcia finansowego dla PES.	Działania na rzecz tworzenia, promocji i upowszechniania mechanizmów finansowych dla tworzenia PES. Działania na rzecz tworzenia zwrotnych i bezzwrotnych mechanizmów finansowych dla rozwoju PES.
	Włączenie tematyki ES w politykę rozwoju województwa i stała koordynacja jej rozwoju.	Koordynacja i zwiększenie jakości działań na rzecz rozwoju ekonomii społecznej w województwie. Inicjowanie zmian sprzyjających spójności działań w zakresie ekonomii społecznej w regionie.
	Partnerstwo lokalne na rzecz rozwoju ekonomii społecznej i upowszechniania jej idei.	Nawiązanie i rozwój współpracy na rzecz tworzenia lub wzmocnienia istniejących podmiotów ekonomii społecznej i przedsiębiorstw społecznych. Tworzenie, na poziomie lokalnym, partnerstw i platform współpracy międzyinstytucjonalnej w zakresie rozwoju i promocji ekonomii społecznej.
	Rozwój idei ekonomii społecznej	Działania na rzecz popularyzacji wiedzy na temat ekonomii społecznej, skierowane do konkretnych grup docelowych. Prowadzenie stałych, powtarzalnych działań promocyjno-informacyjnych w regionie.

Tab. 3.9. Schemat Wieloletniego Planu Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Wieloletni Plan Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020*, s. 47–77.

Cele *Wieloletniego Planu rozwoju* wskazują, że może on być dobrą odpowiedzią na problemy sektora ekonomii społecznej, które ujawnił raport *Diagnoza sytuacji sektora ekonomii społecznej w województwie łódzkim* przygotowany w 2011 roku przez J. Krzyszkowskiego dla Regionalnego Centrum Polityki Społecznej w Łodzi. Autor dostrzega w podmiotach ekonomii społecznej naturalnego partnera dla administracji publicznej w rozwiązywaniu trudnych kwestii społecznych regionu. Jednak dla właściwego zagospodarowania potencjału gospodarki społecznej dla lokalnej polityki społecznej potrzeba:

- wiedzy i zrozumienia idei gospodarki społecznej przez władze i administrację,
- stworzenia wizerunku gospodarki społecznej jako podmiotów lokalnych,
- podniesienia poziomu wiedzy i umiejętności wśród pracowników i kadry zarządzającej podmiotami ekonomii społecznej,
- odejścia od wizerunku ekonomii społecznej jako działalności charytatywnej,
- promowania ekonomii społecznej w regionie,
- działań edukacyjnych nt. ekonomii społecznej od poziomu gimnazjalnego,
- aktywizacji społeczności lokalnych,

- rozwoju kompetencji realizatorów i partnerów budowy ekonomii społecznej w regionie,
- stałego monitoringu rozwoju ekonomii społecznej w regionie,
- patronatu władz oraz strategicznego zarządzania tym sektorem z ich strony⁹¹.

Dla pomiaru efektów wdrażania Planu przyjęto szereg konkretnych ilościowych celów i wskaźników do osiągnięcia, które będą świadczyły o realizacji poszczególnych działań. Przyjęto m.in., że do 2020 roku:

- Na terenie każdego powiatu będzie funkcjonować co najmniej 1 KIS, a na terenie województwa – 9 CIS-ów.
- W województwie będą funkcjonowały 4 ZAZ-y.
- 60% WTZ-ów nawiąże współpracę z jakimiś podmiotami w sprawie zatrudnienia uczestników.
- 10% podmiotów ekonomii społecznej będzie prowadziło działalność gospodarczą.
- Powstanie 40 nowych podmiotów ekonomii społecznej utworzonych w oparciu o system dotacyjny.
- 70% ciał konsultacyjnych na terenie województwa ma mieć włączoną tematykę ekonomii społecznej.
- 40% jednostek samorządu terytorialnego ma spróbować powierzyć realizację zadań publicznych podmiotom ekonomii społecznej lub zastosować klauzule społeczne w zamówieniach publicznych.
- 5% jednostek samorządu terytorialnego ma utworzyć spółdzielnie socjalne osób prawnych.
- Na terenie województwa mają działać i współpracować ze sobą 4 OWES-y.
- 40% szkół gimnazjalnych, ponadgimnazjalnych i wyższych ma wprowadzić do programu nauczania elementy przedsiębiorczości społecznej⁹².

Przegląd powyższych ilościowych celów i wskaźników pokazuje, że oczekuje się w województwie łódzkim bardzo konkretnych rezultatów realizacji planu. Dodatkowo zbudowano obraz sektora ekonomii społecznej w roku 2020 dla regionu. Plan ten należy ocenić jako bardzo ambitny, zważywszy na fakt, iż w chwili jego uchwalenia większość ww. wskaźników znajdowała się na poziomie bliskim zera. Koszty realizacji tego Planu to blisko 120 mln złotych zostaną pokryte z wielu źródeł, jak: Samorząd Województwa, samorządy terytorialne, Fundusz Pracy, Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Europejski Fundusz Społeczny⁹³. Wieloletni Plan zakłada jednak wsparcie tylko dla podmiotów tzw. „nowej ekonomii społecznej” (jak spółdzielnie socjalne), a podmioty „starej ES”

⁹¹ J. Krzyszkowski, *Diagnoza sytuacji sektora ekonomii społecznej w województwie łódzkim*, Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, Łódź 2011, s. 44–53.

⁹² Wieloletni Plan Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020, s. 80–96.

⁹³ *Ibidem*, s. 9.

(np. spółdzielnie inwalidów) zostały pozostawione same sobie, choć stanowią one jednak znaczący element tego sektora. W maju 2015 roku została powołana grupa robocza, której cele jest aktualizacja Wieloletniego Planu i przekształcenie go w regionalny program rozwoju ekonomii społecznej zgodnie z założeniami KPRES.

Dodatkowo wojewoda łódzki przyjmuje roczne programy współpracy z sektorem ekonomii społecznej w zakresie polityki społecznej. Celem głównym na rok 2014 było stworzenie warunków do zwiększenia udziału organizacji pozarządowych w realizacji ważnych celów społecznych, w tym przeciwdziałanie zjawisku wykluczenia społecznego w województwie łódzkim. Realizacja programu miała być prowadzona przez wspieranie działalności organizacji pozarządowych w zakresie:

- zabezpieczenie podstawowych potrzeb osób bezdomnych i zagrożonych bezdomnością oraz poprawy warunków bytowych w placówkach działających na rzecz tych osób,
- reintegracji społecznej oraz poprawy jakości życia osób niepełnosprawnych i osób w wieku emerytalnym, znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej,
- wsparcia rzeczowego w okresie świątecznym, przeznaczonego w szczególności dla dzieci z biednych rodzin i osób niepełnosprawnych,
- ograniczenie rozpowszechniania się zarażeń wirusem HIV, a zwłaszcza upowszechnienia i pogłębienia wiedzy na temat HIV/AIDS oraz zmiany postaw dotyczących odpowiedzialności za własne zdrowie i życie⁹⁴.

W ramach realizacji założeń Zintegrowanego Systemu Wsparcia Ekonomii Społecznej na terenie województwa łódzkiego działało pięć Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej (Rysunek 3.2), jednak dwa z nich nie przeszły pomyślnie procesu akredytacji i zostały zlikwidowane.

Przegląd statystyk dotyczących podmiotów ekonomii społecznej w województwie łódzkim jest bardzo trudny do wykonania, ponieważ brakuje wiarygodnych i porównywalnych baz danych w tym zakresie. Tab. 3.10 zbiera informacje na temat liczby podmiotów ekonomii społecznej mających siedzibę na terenie województwa łódzkiego.

Stowarzyszenia, spółdzielnie i fundacje są najbardziej popularnymi podmiotami ekonomii społecznej na terenie województwa łódzkiego (podobnie jak w reszcie kraju). Spółdzielni socjalnych w badanym okresie było 85. Pozostałych podmiotów ekonomii społecznej było znacznie mniej. Wieloletni Plan zakłada rozwój spółdzielni socjalnych, ZAZ-ów⁹⁵, CIS-ów, WTZ-ów i KIS-ów, czyli można oczekiwać, że ich liczba w najbliższych latach wzrośnie, choć z pewnością nie osiągnie poziomu np. liczby fundacji. Również niezbyt duża była liczba banków spółdziel-

⁹⁴ Łódzki Urząd Wojewódzki w Łodzi. Wydział Polityki Społecznej, Program współpracy Wojewody Łódzkiego z organizacjami pozarządowymi w zakresie polityki społecznej na rok 2014, s. 2–3.

⁹⁵ W momencie wprowadzania Planu istniał w województwie tylko jeden ZAZ, jednak liczba podmiotów założona planem już została przekroczona.

czych i lokalnych grup działania, jednak w ich przypadku pokrywają swoim działaniem teren całego województwa i raczej wyczerpują zapotrzebowanie na ich usługi, więc nowe podmioty tych typów masowo nie powinny powstawać w przyszłości. W woj. łódzkim nie miał siedziby żaden TUV. Zarejestrowany był tylko jeden SKOK (w Elektrowni Bełchatów). Swoje usługi oszczędnościowo-kredytowe oferują jednak liczne placówki SKOK-ów, które mają siedziby w innych województwach.

Typ podmiotu ekonomii społecznej	Stan w miesiącu i roku	Liczba organizacji
Stowarzyszenia	Grudzień 2014	6 803
Fundacje	Maj 2015	1 097
Spółdzielnie	Grudzień 2014	991
Spółdzielnie społeczne	Maj 2015	85
Centra Integracji Społecznej	Maj 2015	6
Kluby Integracji Społecznej	Maj 2015	15
Zakłady Aktywności Zawodowej	Maj 2015	6
Warsztaty Terapii Zajęciowej	Maj 2015	40
Banki spółdzielcze	Maj 2015	71
SKOK-i	Maj 2015	1
Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych	Maj 2015	0
Lokalne Grupy Działania	Maj 2015	20

Tab. 3.10. Liczba podmiotów ekonomii społecznej w województwie łódzkim w grudniu 2013 i maju 2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://bazy.ngo.pl/> [Dostęp 13.05.2015]; Urząd Statystyczny w Łodzi, Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w województwie łódzkim w 2014 r., s. 1; <http://ozrss.pl/spoldzielnie-socjalne/katalog/> [Dostęp 13.05.2015]; <http://ksow.pl/baza-lgd.html> [Dostęp 13.05.2015]; <http://www.skok.pl/> [Dostęp 13.05.2015]; <http://www.bankspoldzielczy.net/lozkie/> [Dostęp 13.05.2015]; RCPS, Materiały robocze zespołu ds. przygotowania regionalnego programu rozwoju ekonomii społecznej, Mapa ekonomii społecznej w województwie łódzkim.

W powyższej Tab. 3.10 nie zostały ujęte spółki non-profit, ponieważ nie istnieje rzetelna baza danych takich organizacji⁹⁶. Próby pozyskania informacji kierują nas do bazy danych organizacji pożytku publicznego, z której wynika, że w woj. łódzkim działa jedna spółka z o.o., o takim statusie, jest to: Atlas Sztuki Spółka z Ograniczoną Odpowiedzialnością, zajmująca się działalnością kulturalną⁹⁷. Baza danych spółek non-profit prowadzona przez Towarzystwo Inwestycji Społeczno-Ekonomicznych TISE SA i Katedrę Gospodarki i Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie wskazuje, że Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne Ja-Ty-My założyło firmę społeczną Kłos Sp. z o.o., która zajmuje się

⁹⁶ Baza danych spółek non-profit prowadzona przez Towarzystwo Inwestycji Społeczno-Ekonomicznych TISE SA i Katedrę Gospodarki i Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie jest niekompletna. Wskazuje na istnienie tylko jednej spółki non-profit w woj. łódzkim, a poszukiwania doprowadziły autora do 3 takich spółek, co rodzi wątpliwość czy nie ma ich jeszcze więcej.

⁹⁷ http://bazy.ngo.pl/search/wyniki.asp?wyniki=1&kryt_nazwa=sp%C3%B3%C5%82ka&kryt_mia-sto=&kryt_woj=5&kryt_krs=&kryt_pola=&szukanie=opp [Dostęp 13.05.2015]

prowadzeniem ośrodka szkoleniowego przez osoby niepełnosprawne⁹⁸. Spółką non-profit jest również klub piłkarski RTS Widzew Łódź S.A., który zadeklarował to w statucie⁹⁹. Właśnie ze względu na fakt, że status spółki non-profit nadają te organizacje sobie same i nie ma ich specjalnego rejestru powoduje, że oszacowanie ich liczby na terenie województwa czy kraju staje się praktycznie niemożliwe.

W zestawieniu pominięto również kościelne osoby prawne. W ich przypadku statystyka ilościowa niewiele mówi ze względu na różnorodność tych podmiotów. Tu na szczególną uwagę zasługuje Caritas Archidiecezji Łódzkiej, który poza typową działalnością dobroczynną prowadzi również domy dziennego pobytu, ZAZ, świetlice środowiskowe, ośrodki aktywizacji zawodowej i społecznej, hospicjum, ośrodki wypoczynkowe i inne. Oprócz Caritas w woj. łódzkim warto wymienić takie kościelne osoby prawne, jak: Centrum Służby Rodzinie, Fundacja Służby Rodzinie „Nadzieja”, Radio Plus, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Teatr Logos, Klub Inteligencji Katolickiej, redakcje gazet, księgarnie i wiele innych ruchów, czy stowarzyszeń¹⁰⁰.

Podsumowując, sektor ekonomii społecznej w województwie łódzkim jest dość dobrze rozwinięty, jeśli chodzi o podmioty starej ekonomii społecznej, które w miarę pokrywają zapotrzebowanie na ich usługi na terenie całego regionu. Ciągłe w fazie rozwoju są natomiast podmioty nowej ekonomii społecznej, których usług, tak ważnych dla przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, ciągle brakuje w wielu powiatach, a dobrze rozwinięte są co najwyżej na terenie Łodzi. Jednak można oczekiwać, że w najbliższych latach organizacje tego typu będzie przybywało wraz z realizacją i wdrażaniem *Wieloletniego Planu Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020*.

⁹⁸ <http://www.klos.org.pl/> [Dostęp 05.06.2014].

⁹⁹ <http://www.widzew.pl/pl/wiadomosci/informacje/5305.html> [Dostęp 05.06.2014].

¹⁰⁰ <http://archidiecezja.lodz.pl/new/?ref=3&item=1> [Dostęp 5.06.2014].

ZAKOŃCZENIE

Ekсклюza społeczna jest zjawiskiem skomplikowanym, o wielowymiarowym charakterze. Przyczyny i skutki tego zjawiska wzajemnie przenikają się, więc czasem trudno wskazać, co leżało u konkretnej osoby u podstaw jej wykluczenia społecznego. Zagrożenie wykluczeniem społecznym występuje w większym lub mniejszym stopniu we wszystkich krajach UE, a poziom zamożności poszczególnych społeczeństw często nie pokrywa się ze stopniem zagrożenia ekсклюzą społeczną.

Przeprowadzona analiza danych dla krajów UE28 wskazała, że najmniejsze ryzyko wykluczenia społecznego występuje pośród mieszkańców średnio rozwiniętych Czech, a największe w relatywnie dobrze rozwiniętych gospodarczo Grecji i Hiszpanii oraz ciągle rozwijających się Rumunii i Bułgarii. Polska na tym tle wypadła jako kraj o średnim stopniu zagrożenia ekсклюzą społeczną. Nasz kraj nie był jednak pod tym względem jednolity, gdyż znajduje się tu region znacznie bardziej zagrożony wykluczeniem niż wynikałoby to ze średniej krajowej – województwo warmińsko-mazurskie. Pozostałe województwa należy traktować jako zagrożone w stopniu średnim. Województwo łódzkie na tym tle można uznać za przeciętne polskie województwo pod kątem zagrożenia wykluczeniem społecznym, gdyż większość wskaźników przedstawionych dla tego obszaru oscylowała w okolicach średniej dla Polski.

Proces przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, czyli inkluzja społeczna jest jednym z najważniejszych w polityce społecznej krajów rozwiniętych. Niestety skomplikowany charakter ekсклюzy społecznej powoduje, że skuteczność działań inkluzyjnych jest ciągle na dość niskim poziomie i poszukuje się rozwiązań tego problemu. Proces ten wymaga zaangażowania nie tylko instytucji publicznych, lecz także organizacji społecznych, czy sektora prywatnego. Podmioty ekonomii społecznej działające na granicy tych trzech sektorów stają się niejako naturalnym realizatorem działań z zakresu inkluzji społecznej. O wadze problemu przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu może świadczyć fakt, że wszelkie dokumenty

dotyczące polityki społecznej oraz rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie europejskim, krajowym czy regionalnym poświęcają uwagę inkluzji społecznej.

Sposobem na wychodzenie z wykluczenia społecznego często wskazywanym przez polityków społecznych i w dokumentach strategicznych jest praca (zatrudnienie), dzięki korzyściom ekonomicznym i pozaekonomicznym, jakie za sobą niesie. Szczególnym rodzajem pracy, oferowanym m.in. przez podmioty ekonomii społecznej, jest zatrudnienie socjalne, które ma odzwyczaić beneficjentów od pomocy społecznej i przygotować do podjęcia zatrudnienia na otwartym rynku pracy. Takie założenie wpisuje się w teorię przejściowych rynków pracy.

Sektor ekonomii społecznej jest trwałym elementem gospodarki rynkowej, wywodzącym się przede wszystkim z prężnie rozwijającego się w XIX wieku sektora spółdzielczego. Obecnie na gospodarkę społeczną składa się kilkanaście odrębnych form prawnych organizacji, które mogą działać na terenie kraju. W oparciu o podmioty ekonomii społecznej stworzony jest również system reintegracji zawodowej w Polsce. Duże nadzieje na rozwiązywanie trudnych kwestii społecznych, dzięki rozwojowi ekonomii społecznej, pokładają władze publiczne różnych szczebli, w tym również województwa łódzkiego, co ma odzwierciedlenie w *Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020* oraz *Wieloletnim Planie na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020*. Analiza kierunków działań na rzecz inkluzji społecznej wskazuje, że ważną rolę przypisuje się spółdzielniom socjalnym, które mają być ostatnim elementem systemu reintegracji społeczno-zawodowej przed powrotem beneficjenta na otwarty rynek pracy.

Wychodzenie z wykluczenia społecznego wymaga dopasowania działań do indywidualnego przypadku osoby w takiej sytuacji życiowej. Z tego też względu publiczne instytucje pomocy społecznej nie najlepiej sprawdzają się w tego typu okolicznościach. Na dużo większą elastyczność mogą sobie pozwolić podmioty ekonomii społecznej, które mogą personalizować swoje działania. Zatem nie może dziwić coraz większe włączanie tego typu organizacji do rozwiązywania kwestii ekskluzji społecznej w Polsce.

Bibliografia

Pozycje książkowe i czasopiśmiennicze

- Arendt Ł., *Wykluczenie cyfrowe w sektorze małych i średnich przedsiębiorstw*, IPISS Warszawa 2009.
- Auleytner J., *Polityka społeczna w Polsce i na świecie*, WWSP TWP w Warszawie, Warszawa 2012.
- Baily M.N., Friedman P., *Macroeconomics, financial markets, and the international sector*, Richard D. Irwin, Inc., Boston, MA 1991.
- Balcerzak-Paradowska B. (red.), *Praca i polityka społeczna. Współczesne tendencje i wyzwania*, IPISS, Warszawa 2013.
- Bauman Z., *Zbędni, niechciani, odrzuceni – czyli o biednych w zamożnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 2/1998, s. 3–18.
- Broda-Wysocki P., *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, IPISS, Warszawa 2012.
- Chrostowska B., *Stowarzyszenie Tratwa – alternatywa w profilaktyce marginalizacji młodzieży*, WUW-M, Olsztyn 2008.
- Duffy K., *Opportunity and Risk: A Report on the Risk of Social Exclusion in Countries of Central and Eastern Europe*, Council of Europe, Strasbourg, December 1997.
- Dymowski J., *Ekonomia społeczna a wolny rynek*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2008, s. 60–61.
- Dziwieńka-Bokun L., Zamorska K., *Polityka społeczna. Teksty źródłowe*, WUW, Wrocław 2003.
- Erenc J., *Bycie innym. Problem wykluczenia i izolacji ludzi niepełnosprawnych*, WUG, Gdańsk 2008.
- Estivill J., *Concepts and strategies for combating social exclusion. An overview*, ILO, Genewa 2003.
- Evers A., Laville J.L. (red.), *The Third Sector in Europe. Globalization and Welfare*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK 2004.
- Fihel A., Pięta E., *Funkcjonowanie polskich migrantów na brytyjskim rynku pracy*, CMR Working Papers, UW, Warszawa 2007.
- Frąckiewicz L. (red.), *Zapobieganie wykluczeniu społecznemu*, WAE im. K. Adamieckiego w Katowicach, Katowice 2005.
- Frączak P., *Ekonomia społeczna – szerokie spojrzenie*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 55–56.
- Frączak P., *Szkic do historii ekonomii społecznej w Polsce*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2006.
- Frieske K.W. (red.), *Marginalność i procesy marginalizacji*, „Opracowania PBZ” z. 13/1999.
- Gajowiak D., *Działalność marketingowa w spółdzielczym sektorze bankowym i jej specyfika*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing” Nr 3 (52)/2010, s. 11–24.
- Gniatkowski M., *Kluby sportowe jako spółki „non-profit”*, <http://www.sportmarketing.pl/publicystyka/96,kluby-sportowe-jako-spolki-non-profit> [Dostęp 30.05.2014].
- Godłów-Legiędź J., *Współczesna ekonomia. Ku nowemu paradygmatowi*, W.C.H. Beck, Warszawa 2010.

- Golinowska S. (red.), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje*. Polska, Europa i Świat, IPISS, Warszawa 2008.
- Golinowska S., Boni M. (red.), *W trosce o pracę. Raport o rozwoju społecznym Polska 2004*, Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, Warszawa 2004.
- Golinowska S., Tarkowska E., Topińska I. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*, IPISS, Warszawa 2005.
- Górniak J., Perek-Białas J., Worek B., Małodzińska A., Keler K., *Portfele do monitorowania ubóstwa i wykluczenia społecznego Wielkiej Brytanii*, <http://www.rynekpracy.msap.pl/download/portfele.pdf> [Dostęp 09.04.2015].
- Grewiński M., Kamiński S., *Obywatelska polityka społeczna*, WWSP TWP, Warszawa 2007.
- Grewiński M., Rymśza M. (red.) *Polityka aktywizacji w Polsce. Usługi reintegracji w sektorze gospodarki społecznej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP w Warszawie, Warszawa 2011.
- Grewiński M., Skrzypczak B. (red.), *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*, WWSP TWP w Warszawie, Warszawa 2011.
- Grewiński M., Tyrowicz J. (red.), *Aktywizacja, partnerstwo, partycypacja – o odpowiedzialnej polityce społecznej*, Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, Warszawa 2007.
- Grewiński M., *Wielosektorowa polityka społeczna. O przeobrażeniach państwa opiekuńczego*, WWSP TWP, Warszawa 2009.
- Grewiński M., Więckowska B., *Przeobrażenia sfery usług w systemie zabezpieczenia społecznego*, WWSP TWP w Warszawie 2011.
- Grotowska-Leder J., Faliszek K. (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, AKAPIT-DTP, Toruń 2003.
- Harris J., *Basic Principles of Sustainable Development*, "Global Development and Environment Institute Working Paper" No. 00–04/2000.
- Hausner J. (red.) *Ekonomia Społeczna a rozwój*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2007.
- Hausner J., *Ekonomia społeczna jako sektor gospodarki*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 9–14.
- Hausner J., Lariusz N., Mazur S., *Przedsiębiorstwo społeczne – konceptualizacja*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej, Kraków 2006.
- Herbst I., *Analiza możliwości finansowania podmiotów ekonomii społecznej w Polsce*, Bank DnB Nord, Warszawa 2008.
- Hill M., *Polityka społeczna we współczesnym świecie. Analiza porównawcza*, Difin, Warszawa 2010.
- Izdebski H., *Czym jest ekonomia społeczna?*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 49–50.
- Janocha W., Koperek J., Zielińska-Król K. (red.), *Spółdzielnie socjalne jako instrument polityki społecznej państwa*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015.
- Jarosław M. (red.), *Wykluczenie. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008.
- Jończy R., *Exodus zarobkowy opolskiej młodzieży*, „Polityka Społeczna” nr 10/2006, s. 10–13.
- Jordan B., *A theory of poverty and social exclusion*, Polity Press, Cambridge, 1996.
- Kabaj M., *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*, IPISS, Warszawa 2000.
- Kalinowski S., Łuczka-Bakuła W., *Wybrane monetarne wskaźniki społecznego wykluczenia w nowych krajach UE*, „Polityka Społeczna” 7/2005, s. 5–8.
- Karwińska A., Sułkowska W., *Kontrowersje wokół finansowania przedsiębiorczości społecznej*, „Ekonomia Społeczna” Nr 2/2008, s. 6–11.
- Koral J., *Podmioty ekonomii społecznej. Centra integracji społecznej*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2008.
- Kowalczyk O., Kamiński S. (red.), *Wymiary polityki społecznej*, WUE, Wrocław 2009.
- Kramer R.M., *A Third Sector in the Third Millennium?*, "VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations" 1(1)2000, s. 1–23.
- Kryńska E., Arendt Ł. (red.), *Wykluczenie cyfrowe na rynku pracy*, IPISS, Warszawa 2010.
- Krzyszowski J., *Diagnoza sytuacji sektora ekonomii społecznej w województwie łódzkim*, Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, Łódź 2011.
- Kwiatkowski E., *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2002.
- Lange O., *Ekonomia polityczna*, tom I i II, PWN, Warszawa 1978.
- Leszczyński M., *Decentralizacja funkcji społecznych państwa*, „Colloquium” 3/2013, s. 71–83.

- Leś E. (red.), *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wprowadzenie do problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Leś E., Oldak M. (red.), *Przedsiębiorstwo społeczne w rozwoju lokalnym*, Collegium Civitas Press, Warszawa 2007.
- Levine R.F. (red.), *Social class and stratification. Classic statements and theoretical debates*, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2006.
- Mair J., Robinson J., Hockerts K., *Przedsiębiorczość społeczna*, WWSP TWP w Warszawie, 2010.
- Majchrowska A., Mroczek K., Tokarski T., *Zróżnicowanie stóp bezrobocia rejestrowanego w układzie powiatowym w latach 2002–2011*, „Gospodarka Narodowa” 9(265)/2013, s. 69–90.
- Marmuszewski S., Bukowski S. (red.), *Żebracy w Polsce*, Wydawnictwo Baran i Suszczyński, Kraków 1995.
- Marzec-Holka K., Gruza-Steinke H., Rutkowska A. (red.), *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, WUKW, Bydgoszcz 2005.
- Monzon Campos J.L., Avila R.C., *The Social Economy in the European Union*, CIRIEC Report 2012.
- Murray R., *Niebezpieczeństwo i szansa. Kryzys a nowa ekonomia społeczna*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2010, s. 89–120.
- Negi N.J., Furman R. (red.), *Trans-National Social Work Practice*, Columbia University Press, New York 2010.
- Nickell S., Nunziata L., Ochel W., Quintini G., *The Beveridge Curve, Unemployment and Wages in the OECD from the 1960s to the 1990s*, Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science, London, 2002.
- Nieradko-Iwanicka B., Iwanicki J., *Warsztat terapii zajęciowej: geneza, rozwój, zadania, perspektywy*, „Problemy Higieny i Epidemiologii”, 2(91)/2010, s. 332–334.
- Nowak J. (red.), *Meandry wykluczenia społecznego*, WWSP TWP, Warszawa 2008.
- Nowak K., *Status pojęcia pracy w teorii krytycznej i teorii ekonomii*, WNIF UAM w Poznaniu, Poznań 2011.
- Orczyk J., Balcerzak-Paradowska B., Szyłko-Skoczny M., Żołędowski C. (red.), *Polityka społeczna. Kontynuacja i zmiana*, IPISS Warszawa 2012.
- Organiściak-Krzykowska A. (red.), *Współczesne aspekty rynku pracy*, UWM w Olsztynie i IPISS, Olsztyn–Warszawa 2013.
- Orłowska M. (red.), *Skazani na wykluczenie*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2005.
- Pankiv O., Duranowski W., *Przedsiębiorczość społeczna a praca socjalna*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Piechowski A., *Edukacja i szkolenie w dziejach polskiej spółdzielczości*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 20(1)/2013, s. 89–106.
- Płonka M., Sułkowski R., *Koncepcja utworzenia Małopolskiego Funduszu Poręczeniowego Ekonomii Społecznej*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2008.
- Poławski P. (red.), *Trzeci sektor: fasady i realia*, IPISS, Warszawa 2012.
- Rogaczewska M., *Obrzeża sektora. Osoby prawne i jednostki organizacyjne działające na podstawie przepisów o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego RP, których cele obejmują działalność pożytku publicznego*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2005.
- Rogowski S., *Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych – przyszłość czy relikwiny rynku ubezpieczeniowego w Polsce*, <http://www.rzu.gov.pl/publikacje/artykuly-pracownikow-i-wspolpracownikow/all> [Dostęp 28.05.2014].
- Rogozińska-Pawelczyk A., Majewski D. (red.), *Absolwent na rynku pracy*, WUŁ, Łódź 2011.
- Room G. (red.), *Beyond the threshold*, Policy Press, Bristol 1995.
- Rozstropowicz P. (red.), *Wykluczenie społeczne w dobie transformacji ustrojowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, Editio Silesia, Łubowice 2006.
- Rymsza M., *Trzeci sektor a druga fala ekonomii społecznej w Polsce*, Trzeci Sektor, Fundacja Instytut Spraw Publicznych, Nr 9/2007, s. 2–8.
- Schimanek T., *Klauzule społeczne w polskim prawie zamówień publicznych*, Instytut Spraw Publicznych, <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/ISPKlauzulespo.wpolfp-T.Schimanek.pdf> [Dostęp 21.10.2011].
- Schmid G., *Transitional labour markets: A new European employment strategy*, WZB Discussion Paper, 1998, Nr FS I 98–206.

- Shinn M., *Homelessness, Poverty and Social Exclusion in the United States and Europe*, "European Journal of Homelessness" Vol. 4/2010, s. 19–44.
- Sobczak M., *Zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego w Polsce według województw*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” nr 115/2012, s. 163–175.
- Sobczak M., *Reintegracja społeczno-zawodowa osób po 45 roku życia w spółdzielniach socjalnych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Oeconomica” 2(312)/2015, s. 173–193.
- Sobolewski A., Klimek P., Piekutowski J., *Ekonomia społeczna w kreowaniu polityki lokalnej gmin i powiatów*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeni Tożsamość, Szczecin 2009.
- Sowa A., *Zdrowie i choroba a ubóstwo i wykluczenie społeczne*, „Polityka Społeczna” 11–12/2006, s. 16–20.
- Stanisławski P., *WTZ na mieliznie?*, <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/17455;jsessionid=3C2D2A-0A2652CE5F701D6198806F4DA8> [Dostęp 02.06.2014].
- Stephens M., Fitzpatrick S., *Welfare Regimes, Housing Systems and Homelessness: how are they linked?*, "European Journal of Homelessness", 1/2007, s. 201–212.
- Szarfenberg R., *Spółdzielczość, gospodarka społeczna a polityka społeczna*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje”, 20/2013, s. 13–42.
- Szewczyk A., *Oblicza ubóstwa w społeczeństwie informacyjnym*, PWN, Warszawa 2006.
- Szopa B., *Ekonomia społeczna z perspektywy ekonomii tradycyjnej*, „Ekonomia Społeczna” Nr 1/2007, s. 15–21.
- Szukielój-Bieńkuńska A., *Przygotowanie GUS do prezentowania wskaźników społecznego wykluczenia proponowanych przez Unię Europejską*, „Polityka Społeczna” 11–12/2002, s. 47–50.
- Szustek A., *Polski sektor społeczny*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2008.
- Śledź D. (red.), *Mobilność zarobkowa mieszkańców województwa łódzkiego. Część II – migracje wewnętrzne*, Wojewódzki Urząd Pracy w Łodzi, Łódź 2013.
- Tarkowska E. (red.), *Przeciw biedzie. Programy, Pomysły, Inicjatywy*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.
- Tarkowska E., Górniak K., Kalbarczyk A., *System edukacji, ubóstwo, wykluczenie społeczne*, „Polityka Społeczna” 11–12/2006, s. 29–33.
- Taylor J. B., *Economics*, Stanford University, Palo Alto, CA, 1995.
- Toczyski W., *Niezborności ekonomii społecznej? Rola i miejsce ekonomii społecznej w programach operacyjnych*, „Trzeci Sektor” Nr 9/2007, s. 36–45.
- Uścińska G., Wilmonska-Pietruszyńska A., *Rehabilitacja zawodowa. Stan aktualny i proponowane zmiany*, IPiSS, Warszawa 2014.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, PWN, Warszawa 2002.
- Wojdyło-Preisner M., *Profilowanie bezrobotnych jako metoda przeciwdziałania długookresowemu bezrobociu*, WN UMK, Toruń 2009.
- Woodward A., Kohli M., *Inclusions and Exclusions in European Societies*, Routledge, London and New York, 2003.
- Wygnański K., Frączak P., *Ekonomia społeczna w Polsce – definicje, zastosowania, oczekiwania, wątpliwości*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2006.
- Young S., *Gini Coefficient*, <http://www.nationmultimedia.com/home/2010/04/21/opinion/Gini-Coefficient-30127515.html> [Dostęp 22.04.2015].
- Yunus M., *Przedsiębiorstwo społeczne. Kapitalizm dla ludzi*, ConCorda, Warszawa 2011.
- Zalczewicz A., *Bank spółdzielczy. Aspekty prawne tworzenia i funkcjonowania*, Oficyna Wolters Kluwer Business, Warszawa 2009.
- Żbik A., *Strategia lizbońska*, <http://www.uniaeuropa.org/strategia-lizbonska> [Dostęp 04.04.2014].
- Żukowski M., *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna” 9/2010, s. 2–7.

Dokumenty instytucji publicznych

- Biuro Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego w Łodzi, *Diagnoza strategiczna*, Łódź 2010.
- Caritas Polska, *Razem w miłości. Raport roczny 2012*, Fundacja Pro Caritate, Warszawa 2013.
- European Commission, *Social economy and social entrepreneurship*, "Social Europe guide" Vol. 4/2013.
- European Economic and Social Committee, *The Social Economy in the European Union*, Brussel 2012.
- Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, *Wstępne wyniki badania społecznej i ekonomicznej kondycji organizacji trzeciego sektora w 2012 r.*, Warszawa 2014.

- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Poziom i struktura zmodyfikowanego minimum egzystencji w 2013 r.*, Warszawa 2014.
- Komisja Europejska, *Dokument roboczy służb komisji. Ocena strategii lisbońskiej*, Bruksela 2010, SEK(2010) 114.
- Komunikat Komisji Europejskiej, *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Bruksela 2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna.
- Łódzki Urząd Wojewódzki w Łodzi. Wydział Polityki Społecznej, *Program współpracy Wojewody Łódzkiego z organizacjami pozarządowymi w zakresie polityki społecznej na rok 2014*.
- Minister Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o aktywnych formach przeciwdziałania bezrobociu i wykorzystaniu środków finansowych*, Warszawa 2006.
- Ministerstwo Polityki Społecznej, *Tworzenie i funkcjonowanie Klubu Integracji Społecznej*, Warszawa 2005.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej*, Warszawa 2014.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, *Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji*, Warszawa, 2014.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. Departament Pomocy i Integracji Społecznej, *Informacja o funkcjonowaniu Centrów i Klubów Integracji Społecznej dla Sejmu i Senatu RP*, Warszawa 2012.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Departament Pomocy i Integracji Społecznej, *Program „Wspieranie rozwoju spółdzielczości socjalnej”*, Warszawa 2006.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Zespół ds. Rozwiązań Systemowych w Zakresie Ekonomii Społecznej, *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej, Projekt z dnia 30 kwietnia 2014*, Warszawa 2014.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Katalog LGD – Lokalne grupy działania i ich działalność na obszarach wiejskich*, Warszawa 2013.
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Departament Polityki Migracyjnej, *Polityka Migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania. Dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 31 lipca 2012 r.*
- Regionalne Centrum Polityki Społecznej, *Materiały robocze zespołu ds. przygotowania regionalnego programu rozwoju ekonomii społecznej, Mapa ekonomii społecznej w województwie łódzkim. Strategia Rozwoju Kraju 2020.*
- Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego na lata 2007–2020.*
- TNS OBOP dla Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, *Zakłady Aktywności Zawodowej. Raport z badania*, Warszawa 2009.
- Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, *Informacja o sytuacji banków spółdzielczych i zrzeszających w I kw. 2013 r.*, Warszawa 2013.
- Urząd Statystyczny w Łodzi, *Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w województwie łódzkim w 2014 r.*
- Wieloletni Plan Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020.*
- World Bank Institute, *Introduction to poverty analysis*, 2005.
- Zarząd Województwa Łódzkiego, *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020. Łódzkie 2020.*

Akty prawne

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 lipca 2012 r. w sprawie przywrócenia miastu Wałbrzych statusu miasta na prawach powiatu oraz ustalenia granic powiatu wałbrzyskiego (Dz.U. 2012, poz. 853).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 lipca 2012 r. w sprawie zweryfikowanych kryteriów dochodowych oraz kwot świadczeń pieniężnych z pomocy społecznej (Dz.U. 2012, poz. 823).
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (Dz.Urz. UE L 277 z 21.10.2005, str. 1).
- Uchwała nr 157 Rady Ministrów z dnia 25.09.2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020 (Monitor Polski 2012, poz. 882).
- Uchwała 165 Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia programu pod nazwą „Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji” (Monitor Polski poz. 787).
- Uchwała Nr 796/13 Zarządu Województwa Łódzkiego z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie przyjęcia Wieloletniego Planu Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013–2020.

- Ustawa z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (Dz.U. 1982, nr 30, poz. 210 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach (Dz.U. 1984, nr 21, poz. 97 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 roku Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. 1989, nr 20, poz. 104 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. 1989, nr 29, poz. 154 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych (Dz.U. 1997, nr 123, poz. 776 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych (Dz.U. 2000, nr 94, poz. 1037 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 7 grudnia 2000 r. o funkcjonowaniu banków spółdzielczych, ich zrzeszaniu się i bankach zrzeszających (Dz.U. 2000, nr 119, poz. 1252 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 22 maja 2003 r. o działalności ubezpieczeniowej (Dz.U. 2003, nr 124, poz. 1151 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. 2003, nr 122, poz. 1143 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. 2004, nr 64, poz. 593 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004, nr 99, poz. 1001 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, nr 94, poz. 651 z późn. zm.).
- Ustawa z 7 marca 2007r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z udziałem środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (Dz.U., nr 64, poz. 427).
- Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych (Dz.U. z 2012 r. poz. 855, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 22 stycznia 2010 r. o zmianie ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2010, nr 28, poz. 146).
- Ustawa z dnia 14 marca 2014 o zmianie ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2014, poz. 598).

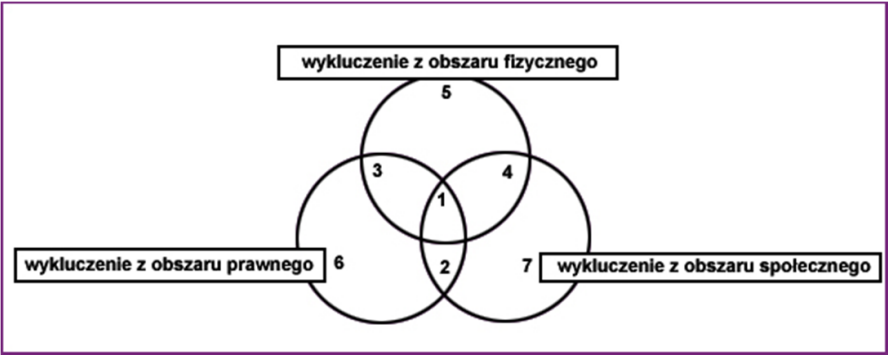
Strony internetowe

- <http://www.akses.crzl.gov.pl/Akredytacja-OWES,p4.html> [Dostęp 18.05.2015].
- <http://archidiecezja.lodz.pl/new/?ref=3&item=1> [Dostęp 5.06.2014]
- <http://www.arimr.gov.pl/aktualnosci/artysty/lokalne-grupy-dzialania-przyjmuj-a-wnioski-o-wsparcie-inwestycji-z-prow-2007-13-kopiu-1-1.html> [Dostęp 28.05.2014]
- <http://www.bankspoldzielczy.net/lozkie/> [Dostęp 13.05.2015]
- <http://bazy.ngo.pl/>
- <http://civopedia.ngo.pl>
- <http://ec.europa.eu/eurostat>
- <http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eurlife/index.php?template=3&radioindic=179&idDomain=3> [Dostęp 22.05.2010]
- http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/social_dialogue/l26018_pl.htm [Dostęp 09.03.2015]
- <http://www.europarl.europa.eu/highlights/pl/1001.html> [Dostęp 30.05.2015]
- <http://www.bezdomnosc.edu.pl/>
- <http://www.bgk.com.pl/pozyczki-dla-pomiotow-ekonomii-spolecznej-pilotazowy-program-finansowania-podmiotow-ekonomii-spolecznej-pes> [Dostęp 08.05.2014]
- <http://www.ekonomiaspoleczna.pl>
- http://www.fdsc.ro/library/files/prometeus/Social_enterprise.An_international_overview.pdf [Dostęp 03.09.2014]
- http://www.healthindicators.eu/healthindicators/object_document/o6135n29136.html [Dostęp 3.02.2011]
- <https://www.ipiss.com.pl>
- <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/ISPKlauzulespo.wpolpzp-T.Schimanek.pdf> [Dostęp 21.10.2011]
- <http://ja-ty-my.org/> [Dostęp 05.06.2014]
- <http://www.klos.org.pl/> [Dostęp 05.06.2014]
- <http://www.knf.gov.pl/> [Dostęp 05.06.2014]
- www.krs.org.pl [Dostęp 29.05.2014]
- <http://ksow.pl/baza-lgd.html> [Dostęp 05.06.2014]
- <http://www.mpips.gov.pl>

- <http://www.nationmultimedia.com/home/2010/04/21/opinion/Gini-Coefficient-30127515.html> [Dostęp 22.04.2015]
- <http://www.nbpnews.pl/pl/commonPages/EconomicEntryDetailsPress?entryId=180&pagelD=17702> [Dostęp 22.05.2010]
- <http://www.niepelnosprawni.gov.pl/> [Dostęp 22.05.2014].
- <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/17455;jsessionid=3C2D2A0A2652CE5F701D6198806F4DA8> [Dostęp 02.06.2014]
- <http://ozrss.pl>
- <http://pomoc.lodzkie.eu/page/index.php?str=263> [Dostęp 13.05.2015]
- <http://www.poverty.org.uk/> [Dostęp 22.11.2013]
- <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-przyjecia-programu-pod-nazwa-krajowy-program.html> [Dostęp 10.05.2015].
- http://www.rcps-lodz.pl/O_nas/1/0/ [Dostęp: 17.04.2014]
- <http://www.rynekpracy.msap.pl> [Dostęp 09.04.2015]
- <http://www.rzu.gov.pl/publikacje/artykuly-pracownikow-i-wspolpracownikow/all> [Dostęp 28.05.2014]
- <http://www.skok.pl/>
- <http://www.sportmarketing.pl/publicystyka/96,kluby-sportowe-jako-spolki-non-profit> [Dostęp 30.05.2014]
- <http://www.stat.gov.pl/bdl>
- <http://www.strategia.lodzkie.pl/> [Dostęp 16.04.2014]
- <https://www.tuw.pl/>
- <http://www.uniaeuropejska.org/strategia-lizbonska> [Dostęp 04.04.2014]
- <http://www.widzew.pl/pl/wiadomosci/informacje/5305.html> [Dostęp 05.06.2014]
- <http://www.wspolnota.org.pl/artykul/13628,gmina-kt%C3%B3rej-chce-si%C4%99-chcie%C4%87> [Dostęp 2.04.2011]

Załączniki

Załącznik 1. Tabele i rysunki do rozdziału 1

Rysunek Z.1.1. Schemat obszarów bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego
Źródło: <http://www.bezdomnosc.edu.pl/content/view/19/71/> [Dostęp 7.02.2011].

Teoretyczny obszar bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego			Obszar fizyczny	Obszar prawny	Obszar społeczny
Bezdomność	1	Brak dachu nad głową	Brak lokum (dachu nad głową)	Brak tytułu prawnego do wyłączności na zajmowanej powierzchni	Brak prywatnej gwarantującej bezpieczeństwo przestrzeni pozwalającej na realizację relacji społecznych.
	2	Bezdomność	Posiadanie miejsca do życia spełniającego warunki mieszkalne	Brak tytułu prawnego do wyłączności na zajmowanej powierzchni	Brak prywatnej gwarantującej bezpieczeństwo przestrzeni pozwalającej na realizację relacji społecznych.
Wykluczenie mieszkaniowe	3	Niezabezpieczone i nieodpowiednie zakwaterowanie	Posiadanie miejsca do życia (niezabezpieczonego i niespełniającego warunków mieszkalnych)	Brak zabezpieczenia najmu	Gwarantuje możliwość realizacji relacji społecznych

Wykluczenie mieszkaniowe	4	Nieodpowiednie zakwaterowanie i brak 'bezpieczeństwa społecznego' w legalnie zajmowanym lokum	Nieodpowiednie lokum (niespełniające warunków mieszkalnych)	Posiadanie tytułu prawnego i/lub zabezpieczenia najmu	Brak prywatnej gwarantującej bezpieczeństwo przestrzeni pozwalającej na realizację relacji społecznych
	5	Nieodpowiednie zamieszkanie (zabezpieczony najem)	Nieodpowiednie lokum (niespełniające warunków mieszkalnych)	Posiadanie tytułu prawnego i/lub zabezpieczenia najmu	Gwarantuje możliwość realizacji relacji społecznych
	6	Niezabezpieczone zakwaterowanie przy odpowiednich warunkach mieszkalnych	Posiadanie miejsca do życia	Brak zabezpieczenia najmu	Gwarantuje możliwość realizacji relacji społecznych
	7	Brak bezpieczeństwa 'społecznego' w ramach zabezpieczonych i odpowiednich warunków mieszkaniowych	Posiadanie miejsca do życia	Posiadanie tytułu prawnego i/lub zabezpieczenia najmu	Brak prywatnej gwarantującej bezpieczeństwo przestrzeni pozwalającej na realizację relacji społecznych.

Tab. Z.1.1.1. Siedem teoretycznych obszarów bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego

Źródło: <http://www.bezdomnosc.edu.pl/content/view/19/71/> [Dostęp 7.02.2011].

Systemy zabezpieczenia społecznego	Zagrożenie ubóstwem i nierównościami społecznymi	Bezrobocie / zatrudnienie	Różnice pomiędzy płciami	Funkcjonowanie systemu zabezpieczenia społecznego
Socjaldemokratyczny (Social Democratic)	Niskie	Ogólnie duże zatrudnienie i niskie bezrobocie	Wysokie zatrudnienie kobiet wspomagane przez instytucje opieki nad dziećmi	Redystrybucyjne
Korporacjonistyczny (Corporatist)	Średnie	Niski poziom zatrudnienia, trwałe bezrobocie	Niskie zatrudnienie kobiet, dodatki socjalne zachęcające matki do pozostania w domu	Zależne od dochodów

Liberalny (Liberal)	Wysokie	Wysoki poziom zatrudnienia i niski bezrobocie	Wysokie zatrudnienie kobiet w niepełnym wymiarze czasu; brak wsparcia w wychowaniu dzieci ogranicza możliwości podejmowania pracy na pełen etat	Pomoc zależna od dochodów wypłacana w minimalnym wymiarze; wsparcie zachęcające do zatrudnienia
Śródziemnomorski (Mediterranean)	Wysokie	Niski poziom zatrudnienia i wysokie bezrobocie	Niskie zatrudnienie kobiet	Słaby system zabezpieczenia społecznego poza systemem emerytalnym; ważna rola dużych rodzin

Tab. Z.1.2. Wpływ systemów zabezpieczenia społecznego na zagrożenie wykluceniem społecznym

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Stephens M., Fitzpatrick S., Welfare Regimes, Housing Systems and Homelessness: how are they linked?, European Journal of Homelessness, Volume 1, December 2007, s. 205.

Typ gospodarstwa domowego	Wielkość gospodarstwa domowego	Skład osobowy gospodarstwa domowego	Minimum egzystencji w PLN miesięcznie
Gospodarstwa pracownicze	1-osobowe	kobieta lub mężczyzna	541,91
	2-osobowe	kobieta + mężczyzna	455,90
	3-osobowe	kobieta + mężczyzna + dziecko młodsze (4–6 lat)	439,68
	3-osobowe	kobieta + mężczyzna + dziecko starsze (13–15 lat)	480,90
	4-osobowe	kobieta + mężczyzna + dziecko młodsze + dziecko starsze	462,71
	5-osobowe	kobieta + mężczyzna + dziecko młodsze+ 2x dziecko starsze	476,57
Gospodarstwa emeryckie	1-osobowe	kobieta lub mężczyzna	513,87
	2-osobowe	kobieta + mężczyzna	427,86

Tab. Z.1.3. Wartość minimum egzystencji wg różnych rodzajów gospodarstw domowych w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Poziom i struktura zmodyfikowanego minimum egzystencji w 2013 r., Warszawa 2014, s. 2.

Unia Europejska, kraje	Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa w %				Stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczone w czasie w % dla granicy ubóstwa z roku 2005			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	22,8	22,9	23,3	23,8	12,9	14,1	14,7	15,2
Austria	21,8	19,1	20,1	21,3	11,9	12,3	12,1	12,6
Belgia	18,0	18,6	18,7	19,2	12,3	13,1	13,6	11,5
Bułgaria	29,6	29,4	31,4	30,9	bd	bd	bd	bd
Chorwacja	27,6	27,9	31,0	28,1	bd	bd	bd	bd
Cypr	18,0	19,0	19,0	17,7	12,1	10,6	11,5	15,2
Czechy	21,1	17,2	19,1	16,6	5,1	5,1	5,5	4,8
Dania	21,6	21,4	22,8	23,7	11,6	10,9	11,8	10,6
Estonia	23,2	26,0	23,8	21,5	5,3	7,9	7,2	6,4
Finlandia	13,8	13,5	15,0	15,0	8,5	8,8	9,1	7,8
Francja	19,5	17,1	16,2	16,6	bd	bd	bd	bd
Grecja	23,4	26,1	29,9	32,7	16,3	22,9	32,3	40,0
Hiszpania	26,8	27,4	30,6	30,9	13,0	15,3	17,1	17,6
Holandia	16,2	15,5	17,3	16,5	6,9	8,1	8,4	8,7
Irlandia	15,5	17,5	19,1	17,4	13,3	16,4	18,6	17,8
Litwa	32,6	29,0	22,6	24,8	9,8	9,7	6,3	6,0
Luksemburg	18,6	15,7	15,0	17,5	14,2	14,9	17,3	18,3
Łotwa	28,9	31,7	28,6	27,5	8,3	10,1	8,9	7,9
Malta	17,3	17,7	16,1	19,1	12,1	11,4	10,3	9,8
Niemcy	20,7	21,4	21,1	20,4	13,3	14,1	14,2	14,7
Polska	22,2	21,4	22,2	22,6	6,3	6,1	6,1	5,8
Portugalia	22,7	23,2	24,1	27,4	14,1	15,8	18,0	19,5
Rumunia	30,6	31,8	30,9	32,6	bd	bd	bd	bd
Słowacja	25,7	22,8	20,5	24,1	2,6	2,7	2,1	2,8
Słowenia	20,2	19,9	19,1	20,4	8,3	8,8	9,2	11,7
Szwecja	19,7	18,5	18,9	19,8	7,3	7,7	7,1	7,1
Węgry	16,5	18,3	21,0	21,7	10,2	11,4	11,5	12,9
Wielka Brytania	21,4	21,3	20,9	19,6	16,8	17,1	16,2	16,2
Włochy	24,5	26,0	25,4	28,0	18,0	20,7	22,0	23,1

Tab. Z.1.4. Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa oraz stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczone w czasie dla granicy ubóstwa z roku 2005 w latach 2010–2013 w Unii Europejskiej wg krajów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tessi030&plugin=1> oraz http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li22&lang=en [Dostęp 26.04.2015].

Unia Europejska, kraje	Współczynnik Giniego w %			
	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	30,4	30,8	30,4	30,5
Austria	28,3	27,4	27,6	27,0
Belgia	26,6	26,3	26,5	25,9
Bułgaria	33,2	35,0	33,6	35,4
Chorwacja	31,6	31,2	30,9	30,9
Cypr	30,1	29,2	31,0	32,4
Czechy	24,9	25,2	24,9	24,6
Dania	26,9	27,8	28,1	27,5
Estonia	31,3	31,9	32,5	32,9
Finlandia	25,4	25,8	25,9	25,4
Francja	29,8	30,8	30,5	30,1
Grecja	32,9	33,5	34,3	34,4
Hiszpania	33,5	34,0	34,2	33,7
Holandia	25,5	25,8	25,4	25,1
Irlandia	30,7	29,8	29,9	30,0
Litwa	37,0	33,0	32,0	34,6
Luksemburg	27,9	27,2	28,0	30,4
Łotwa	35,9	35,1	35,7	35,2
Malta	28,6	27,2	27,1	27,9
Niemcy	29,3	29,0	28,3	29,7
Polska	31,1	31,1	30,9	30,7
Portugalia	33,7	34,2	34,5	34,2
Rumunia	33,3	33,2	33,2	34,0
Słowacja	25,9	25,7	25,3	24,2
Słowenia	23,8	23,8	23,7	24,4
Szwecja	24,1	24,4	24,8	24,9
Węgry	24,1	26,8	26,9	28,0
Wielka Brytania	32,9	33,0	31,3	30,2
Włochy	31,2	31,9	31,9	32,5

Tab. Z.1.5. Współczynnik Giniego w Unii Europejskiej w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12&lang=en [Dostęp 26.04.2015].

Unia Europejska, kraje	Wskaźnika dalszego trwania życia w momencie narodzin w latach								Wskaźnik samooceny stanu zdrowia w %			
	Mężczyźni				Kobiety							
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	76,9	77,3	77,4	bd	82,8	83,1	83,1	bd	22,7	22,3	23,5	22,0
Austria	77,8	78,3	78,4	78,6	83,5	83,8	83,6	83,8	32,4	31,2	34,2	31,3
Belgia	77,5	78,0	77,8	78,1	83,0	83,3	83,1	83,2	27,8	29,6	31,0	28,8
Bułgaria	70,3	70,7	70,9	71,3	77,4	77,8	77,9	78,6	18,3	17,0	18,0	17,0
Chorwacja	73,4	73,8	73,9	74,5	79,9	80,4	80,6	81,0	17,1	16,5	14,3	15,9
Cypr	79,2	79,3	78,9	80,1	83,9	83,1	83,4	85,0	43,8	47,0	46,5	45,7
Czechy	74,5	74,8	75,1	75,2	80,9	81,1	81,2	81,3	21,2	19,0	19,0	18,1
Dania	77,2	77,8	78,1	78,3	81,4	81,9	82,1	82,4	27,1	28,0	27,4	27,6
Estonia	70,9	71,4	71,4	72,8	80,8	81,3	81,6	81,7	8,1	7,8	8,9	9,1
Finlandia	76,9	77,3	77,7	78,0	83,5	83,8	83,7	84,1	21,2	21,6	17,2	17,8
Francja	78,2	78,7	78,7	79,0	85,3	85,7	85,4	85,6	23,2	22,6	25,2	22,9
Grecja	78,0	78,0	78,0	78,7	83,3	83,6	83,4	84,0	49,9	50,6	46,8	45,8
Hiszpania	79,2	79,5	79,5	80,2	85,5	85,6	85,5	86,1	17,9	21,6	22,1	19,0
Holandia	78,9	79,4	79,3	79,5	83,0	83,1	83,0	83,2	23,0	21,1	24,0	21,0
Irlandia	78,5	78,6	78,7	79,0	83,1	83,0	83,2	83,1	43,9	43,0	43,3	41,7
Litwa	67,6	68,1	68,4	68,5	78,9	79,3	79,6	79,6	6,7	6,6	7,1	8,6
Luksemburg	77,9	78,5	79,1	79,8	83,5	83,6	83,8	83,9	30,7	26,0	24,5	23,1
Łotwa	67,9	68,6	68,9	69,3	78,0	78,8	78,9	78,9	4,5	3,9	4,1	5,0
Malta	79,3	78,6	78,6	79,6	83,6	83,0	83,0	84,0	19,1	23,1	19,1	18,5
Niemcy	78,0	78,4	78,6	78,6	83,0	83,2	83,3	83,2	16,6	16,6	17,9	17,2
Polska	72,2	72,5	72,6	73,0	80,7	81,1	81,1	81,2	18,0	17,9	18,0	17,5
Portugalia	76,8	77,3	77,3	77,6	83,2	83,8	83,6	84,0	7,1	9,4	8,2	8,9
Rumunia	70,0	70,8	70,9	71,6	77,7	78,2	78,1	78,7	28,1	27,2	28,4	28,6
Słowacja	71,8	72,3	72,5	72,9	79,3	79,8	79,9	80,1	21,7	19,1	21,4	20,6
Słowenia	76,4	76,8	77,1	77,2	83,1	83,3	83,3	83,6	17,7	18,6	20,1	23,1
Szwecja	79,6	79,9	79,9	80,2	83,6	83,8	83,6	83,8	36,7	38,5	35,7	35,9
Węgry	70,7	71,2	71,6	72,7	78,6	78,7	78,7	79,1	15,9	16,0	16,2	15,8

Wielka Brytania	78,6	79,0	79,1	bd	82,6	83,0	82,8	bd	39,7	35,5	38,4	36,2
Włochy	79,5	79,7	79,8	80,3	84,7	84,8	84,8	85,2	14,9	13,1	13,7	14,0

Tab. Z.1.6. Wskaźnik dalszego trwania życia w momencie narodzin dla kobiet i mężczyzn w latach 2010–2013 oraz wskaźnik samooceny stanu zdrowia w latach 2010–2013 w Unii Europejskiej wg krajów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00025&language=en> oraz http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_silc_01&lang=en [Dostęp 28.04.2015].

Unia Europejska, kraje	Młodzież niekontynuująca nauki jako % osób w wieku 18–24 lata z co najwyżej wykształceniem gimnazjalnym				Odsetek osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne wśród osób w wieku 25–64 lata w %			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Unia Europejska (28 krajów)	13,9	13,4	12,6	11,9	27,3	26,6	25,7	24,8
Austria	8,3	8,5	7,8	7,5	17,6	17,6	17,1	17,0
Belgia	11,9	12,3	12,0	11,0	29,5	28,7	28,4	27,2
Bułgaria	13,9	11,8	12,5	12,5	20,6	20,0	19,0	18,2
Chorwacja	5,2	5,0	5,1	4,5	22,7	21,8	19,5	18,7
Cypr	12,7	11,3	11,4	9,1	26,0	24,8	22,6	21,5
Czechy	4,9	4,9	5,5	5,4	8,1	7,7	7,5	7,2
Dania	11,0	9,6	9,1	8,0	24,4	23,1	22,1	21,7
Estonia	11,0	10,6	10,3	9,7	10,7	10,9	10,0	9,4
Finlandia	10,3	9,8	8,9	9,3	17,0	16,3	15,2	14,1
Francja	12,5	11,9	11,5	9,7	29,2	28,4	27,5	24,9
Grecja	13,5	12,9	11,3	10,1	37,5	35,4	34,2	32,8
Hiszpania	28,2	26,3	24,7	23,6	47,1	46,0	45,3	44,5
Holandia	10,0	9,1	8,8	9,2	27,7	27,7	26,6	24,2
Irlandia	11,5	10,8	9,7	8,4	27,2	26,4	25,4	23,3
Litwa	7,9	7,4	6,5	6,3	8,1	7,1	6,7	6,6
Luksemburg	7,1	6,2	8,1	6,1	22,3	22,7	21,7	19,5
Łotwa	12,9	11,6	10,6	9,8	11,4	12,1	10,9	10,6
Malta	23,8	22,7	21,1	20,5	67,0	64,5	61,8	59,5

Niemcy	11,9	11,6	10,5	9,8	14,2	13,4	13,4	13,3
Polska	5,4	5,6	5,7	5,6	11,5	11,1	10,4	9,9
Portugalia	28,3	23,0	20,5	18,9	68,3	65,4	62,7	60,2
Rumunia	19,3	18,1	17,8	17,3	26,1	25,5	24,6	24,3
Słowacja	4,7	5,1	5,3	6,4	9,0	8,7	8,3	8,1
Słowenia	5,0	4,2	4,4	3,9	16,7	15,5	15,0	14,5
Szwecja	6,5	6,6	7,5	7,1	18,8	18,4	17,6	16,8
Węgry	10,8	11,4	11,8	11,9	18,8	18,5	18,0	17,5
Wielka Brytania	14,8	14,9	13,4	12,3	23,9	23,6	22,1	21,7
Włochy	18,6	17,8	17,3	16,8	44,9	44,0	42,8	41,8

Tab. Z.1.7. Młodzież nie kontynuująca nauki oraz odsetek osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne wśród osób w wieku 25–64 lata w Unii Europejskiej w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdsc430&plugin=1> oraz <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/download.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tsdsc410> [Dostęp 29.04.2015].

Wskaźniki	Granica stopni zagrożenia wykluczeniem społecznym	
	Niskiego i średniego	Średniego i wysokiego
Wskaźnik zagrożenie ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych	21,95	29,85
Wskaźnik zagrożenie ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych	12,99	20,21
Skuteczność systemów zabezpieczenia społecznego	47,93	23,89
Wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów	3,93	6,07
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym	5,83	12,17
Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa	18,52	29,08
Stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczona w czasie	7,38	23,02
Współczynnik Giniego	26,79	34,21
Gospodarstwa domowe bez osób pracujących	8,32	14,08
Stopa bezrobocia długotrwałego	1,20	9,20
Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia	10,11	17,89
Młodzież niekontynuująca nauki	6,96	16,84

Wskaźnika dalszego trwania życia mężczyzn w momencie narodzin	81,01	73,79
Wskaźnika dalszego trwania życia kobiet w momencie narodzin	85,28	80,92
Wskaźnik samooceny zdrowia	32,85	11,15
Stopa bezrobocia trwałego	0,29	5,51
Wskaźnik osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne	10,78	38,82

Tab. Z.1.8. Wartości graniczne dla wskaźników wykluczenia społecznego pomiędzy stopniami zagrożenia wykluczeniem społecznym dla roku 2013 w UE

Źródło: opracowanie własne.

Nazwa wskaźnika	Kraje UE zagrożone wykluczeniem społecznym według poszczególnych wskaźników w stopniu:		
	wysokim	średnim	niskim
Wskaźnik zagrożenie ubóstwem przed uwzględnieniem w dochodach transferów społecznych	Hiszpania, Irlandia, Litwa, Wielka Brytania	Austria, Belgia, Bułgaria, Chorwacja, Cypr, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Grecja, Luxemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Rumunia, Słowenia, Szwecja, Węgry, Włochy	Czechy, Holandia, Słowacja
Wskaźnik zagrożenie ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych	Bułgaria, Grecja, Hiszpania, Litwa, Rumunia	Austria, Belgia, Chorwacja, Cypr, Estonia, Francja, Irlandia, Luxemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Słowenia, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy	Czechy, Dania, Finlandia, Holandia, Słowacja
Skuteczność systemów zabezpieczenia społecznego	Bułgaria, Grecja, Rumunia, Włochy	Austria, Belgia, Chorwacja, Cypr, Estonia, Francja, Hiszpania, Litwa, Luxemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania,	Czechy, Dania, Finlandia, Holandia, Irlandia
Wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów	Bułgaria, Grecja, Hiszpania, Litwa, Łotwa, Rumunia	Austria, Chorwacja, Cypr, Dania, Estonia, Francja, Irlandia, Luxemburg, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Wielka Brytania, Węgry, Włochy	Belgia, Czechy, Finlandia, Holandia, Słowacja, Słowenia, Szwecja,

Wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym	Bułgaria, Grecja, Rumunia, Włochy	Austria, Belgia, Cypr, Estonia, Finlandia, Francja, Hiszpania, Holandia, Litwa, Luxemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Węgry, Wielka Brytania	Czechy, Dania, Szwecja
Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa	Bułgaria, Grecja, Hiszpania, Rumunia	Austria, Belgia, Chorwacja, Dania, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy	Cypr, Czechy, Finlandia, Francja, Holandia, Irlandia, Luxemburg
Stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczona w czasie	Grecja, Włochy	Austria, Belgia, Cypr, Dania, Finlandia, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Luxemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Portugalia, Słowenia, Węgry, Wielka Brytania,	Czechy, Estonia, Litwa, Polska, Słowacja, Szwecja
Współczynnik Giniego	Bułgaria, Grecja, Litwa, Łotwa	Austria, Chorwacja, Cypr, Dania, Estonia, Francja, Hiszpania, Irlandia, Luxemburg, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Rumunia, Węgry, Wielka Brytania, Włochy	Belgia, Czechy, Finlandia, Holandia, Słowacja, Słowenia, Szwecja
Gospodarstwa domowe bez osób pracujących	Grecja, Hiszpania, Irlandia	Belgia, Bułgaria, Chorwacja, Cypr, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Holandia, Litwa, Łotwa, Polska, Portugalia, Rumunia, Słowacja, Słowenia, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy	Austria, Czechy, Luxemburg, Malta, Niemcy
Stopa bezrobocia długotrwałego	Chorwacja, Grecja, Hiszpania, Portugalia, Słowacja	Austria, Belgia, Bułgaria, Cypr, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Holandia, Irlandia, Litwa, Luxemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Polska, Rumunia, Słowenia, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy	
Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia	Włochy	Hiszpania	Austria, Belgia, Bułgaria, Czechy, Dania, Finlandia, Francja, Grecja, Holandia, Niemcy, Polska, Portugalia, Rumunia, Słowacja, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania

Młodzież niekontynuująca nauki	Hiszpania, Malta, Portugalia, Rumunia	Austria, Belgia, Bułgaria, Cypr, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Grecja, Holandia, Irlandia, Łotwa, Niemcy, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy	Chorwacja, Czechy, Litwa, Luxemburg, Polska, Słowacja, Słowenia
Wskaźnika dalszego trwania życia mężczyzn w momencie narodzin	Bułgaria, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Słowacja, Węgry	Austria, Belgia, Chorwacja, Cypr, Czechy, Dania, Finlandia, Francja, Grecja, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Luxemburg, Malta, Niemcy, Portugalia, Słowenia, Szwecja, Wielka Brytania, Włochy	
Wskaźnika dalszego trwania życia kobiet w momencie narodzin	Bułgaria, Litwa, Łotwa, Rumunia, Słowacja, Węgry	Austria, Belgia, Chorwacja, Cypr, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Grecja, Holandia, Irlandia, Luxemburg, Malta, Niemcy, Polska, Portugalia, Słowenia, Szwecja, Wielka Brytania, Włochy	Francja, Hiszpania
Wskaźnik samooceny zdrowia	Estonia, Litwa, Łotwa, Portugalia	Austria, Belgia, Bułgaria, Chorwacja, Czechy, Dania, Finlandia, Francja, Hiszpania, Holandia, Luxemburg, Malta, Niemcy, Polska, Rumunia, Słowacja, Słowenia, Węgry, Włochy	Cypr, Grecja, Irlandia, Szwecja, Wielka Brytania
Stopa bezrobocia trwałego	Chorwacja, Grecja, Hiszpania, Irlandia, Portugalia, Słowacja	Austria, Belgia, Bułgaria, Cypr, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Holandia, Litwa, Luxemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Polska, Rumunia, Słowenia, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy	
Wskaźnik osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne	Hiszpania, Malta, Portugalia, Włochy	Austria, Belgia, Bułgaria, Chorwacja, Cypr, Dania, Finlandia, Francja, Grecja, Holandia, Irlandia, Luxemburg, Niemcy, Rumunia, Słowenia, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania,	Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Słowacja

Tab. Z.1.9. Klasyfikacja krajów Unii Europejskiej według stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym na podstawie wskaźników dla 2013 roku

Źródło: opracowanie własne.

Województwo, Polska	Współczynnik skolaryzacji netto ogółem dla osób w wieku 16–18 lat uczęszczających do szkół ponadgimnazjalnych w %			
	2010	2011	2012	2013
POLSKA	89,0	88,9	88,6	88,5
dolnośląskie	86,4	85,7	85,5	85,2
kujawsko-pomorskie	86,4	86,5	86,2	86,1
lubelskie	92,4	92,2	92,1	91,8
lubuskie	85,7	85,0	83,9	83,2
łódzkie	88,3	88,4	88,7	88,9
małopolskie	92,6	92,5	92,1	91,7
mazowieckie	90,8	90,9	91,2	91,5
opolskie	86,2	85,8	85,7	85,4
podkarpackie	91,3	91,7	91,2	90,9
podlaskie	88,9	88,7	88,4	88,1
pomorskie	87,1	86,9	86,5	86,3
śląskie	89,0	88,8	88,5	88,3
świętokrzyskie	92,3	91,9	91,6	92,1
warmińsko-mazurskie	84,5	84,4	84,0	83,0
wielkopolskie	90,0	89,9	89,8	89,7
zachodniopomorskie	82,3	82,2	81,1	80,8

Tab. Z.1.10 Współczynnik skolaryzacji netto w grupie wiekowej 16–18 lat dla osób uczęszczających do szkół ponadgimnazjalnych w Polsce wg województw w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS: <http://www.stat.gov.pl/bdl> [Dostęp 06.05.2015].

Polska, województwo	Przeciętne dalsze trwanie życia w latach w momencie narodzin							
	mężczyźni				kobiety			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
POLSKA	72,1	72,4	72,7	73,1	80,6	80,9	81,0	81,1
dolnośląskie	71,7	72,1	72,3	72,5	80,2	80,5	80,3	80,9
kujawsko-pomorskie	71,4	72,2	72,8	72,9	79,8	80,1	80,3	80,5
lubelskie	71,2	71,7	72,4	72,7	81,0	81,1	81,5	81,6
lubuskie	71,5	71,5	72,3	72,2	80,1	79,9	80,3	80,1
łódzkie	70,1	70,4	70,6	70,7	79,4	79,5	79,8	80,1
małopolskie	73,7	73,9	74,0	74,8	81,4	81,7	81,9	82,0
mazowieckie	72,6	72,7	72,9	73,4	81,0	81,6	81,3	81,6

opolskie	73,0	73,4	73,1	73,5	80,4	81,0	80,6	80,9
podkarpackie	73,7	74,1	74,3	74,8	81,8	82,0	82,1	82,4
podlaskie	72,5	73,3	73,1	73,2	81,9	81,8	82,3	82,3
pomorskie	73,0	73,4	73,3	74,1	80,8	81,0	80,9	81,2
śląskie	71,6	71,9	72,0	72,4	79,7	79,8	80,0	80,1
świętokrzyskie	71,8	72,0	72,7	72,8	80,9	81,3	81,5	81,5
warmińsko-mazurskie	71,3	71,5	71,7	71,9	80,4	80,7	81,0	80,8
wielkopolskie	72,5	72,9	73,2	73,5	80,5	80,9	80,8	80,6
zachodniopomorskie	71,3	71,8	72,6	72,7	80,1	80,4	80,5	80,5

Tab. Z.1.11 Wskaźnik przeciętnego dalszego trwania życia w momencie narodzin w Polsce wg płci i województw w latach 2010–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS: <http://www.stat.gov.pl/bdl> [Dostęp 06.05.2015].

Wskaźniki	Granica stopni zagrożenia wykluczeniem społecznym	
	Niskiego i średniego	Średniego i wysokiego
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych przy założeniu granicy ubóstwa jako minimum egzystencji	5,03	9,77
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych przy założeniu granicy ubóstwa jako 50% średnich wydatków gospodarstw domowych w Polsce	12,00	20,40
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych przy założeniu granicy ubóstwa jako ustawowej granicy ubóstwa	9,24	16,36
Stopa bezrobocia długotrwałego	2,81	4,73
Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących	8,58	12,22
Dyspersja regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów	35,83	121,53
Współczynnik skolaryzacji netto	91,99	84,93

Wskaźnika dalszego trwania życia mężczyzn w momencie narodzin	74,14	72,06
Wskaźnika dalszego trwania życia kobiet w momencie narodzin	81,86	80,34

Tab. Z.1.12. Wartości graniczne dla wskaźników wykluczenia społecznego pomiędzy stopniami zagrożenia wykluczeniem społecznym dla roku 2013 w Polsce

Źródło: opracowanie własne.

Nazwa wskaźnika	Województwa zagrożone wykluczeniem społecznym według poszczególnych wskaźników w stopniu:		
	wysokim	średnim	niskim
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem dla granicy ubóstwa na poziomie minimum egzystencji	podlaskie, warmińsko-mazurskie	dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubelskie, lubuskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, podkarpackie, pomorskie, świętokrzyskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie	śląskie
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem dla granicy ubóstwa równej 50% średnich wydatków gospodarstw domowych	lubelskie, podkarpackie, podlaskie, warmińsko-mazurskie	dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, pomorskie, świętokrzyskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie	śląskie
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem dla granicy ubóstwa na poziomie ustawowej granicy ubóstwa	lubelskie, podkarpackie, podlaskie, warmińsko-mazurskie	kujawsko-pomorskie, lubuskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, pomorskie, świętokrzyskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie	dolnośląskie, śląskie
Stopa bezrobocia długotrwałego (ponad 1 rok)	łódzkie, świętokrzyskie	dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubelskie, małopolskie, podkarpackie, podlaskie, pomorskie, śląskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie	lubuskie, mazowieckie, opolskie
Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących	dolnośląskie, warmińsko-mazurskie	kujawsko-pomorskie, lubelskie, lubuskie, łódzkie, małopolskie, opolskie, podkarpackie, podlaskie, pomorskie, śląskie, świętokrzyskie, zachodniopomorskie	mazowieckie, wielkopolskie

Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów w ramach województw	dolnośląskie, opolskie, śląskie	lubelskie, lubuskie, małopolskie, mazowieckie, podkarpackie, podlaskie, pomorskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie	kujawsko-pomorskie, łódzkie, zachodniopomorskie
Współczynnik skolaryzacji netto	lubuskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie	dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubelskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, podkarpackie, podlaskie, pomorskie, śląskie, wielkopolskie	świętokrzyskie
Wskaźnik dalszego trwania życia dla mężczyzn	łódzkie, warmińsko-mazurskie	dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubelskie, lubuskie, mazowieckie, opolskie, podlaskie, pomorskie, śląskie, świętokrzyskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie	małopolskie, podkarpackie
Wskaźnik dalszego trwania życia dla kobiet	lubuskie, łódzkie, śląskie	dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubelskie, mazowieckie, opolskie, pomorskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie	małopolskie, podkarpackie, podlaskie

Tab. Z.1.13. Województwa według stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym dla poszczególnych wskaźników w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne.

Załącznik 2. Tabele do rozdziału 2

Nazwa instrumentu	Opis
Dodatek aktywizacyjny	kwota wypłacana osobie, która będąc bezrobotnym posiadającym prawo do zasiłku, podejmuje samodzielnie lub w wyniku skierowania przez powiatowy urząd pracy zatrudnienie lub inną pracę zarobkową
Refundacja kosztów wyposażenia lub doposażenia stanowiska pracy dla skierowanych bezrobotnych	udzielana podmiotom prowadzącym działalność gospodarczą albo niepubliczne przedszkole lub szkołę niepubliczną albo producentom rolnym
Finansowanie kosztów zorganizowanego przejazdu	przeznaczone dla bezrobotnych i poszukujących pracy, w związku z udziałem tych osób w targach pracy i giełdach pracy organizowanych przez wojewódzki urząd pracy w ramach pośrednictwa pracy
Prace interwencyjne	zatrudnienie bezrobotnego przez pracodawcę, które nastąpiło w wyniku umowy zawartej ze starostą i ma na celu wsparcie bezrobotnych

Przyznanie środków na podjęcie działalności gospodarczej, na założenie lub przystąpienie do spółdzielni socjalnej	przeznaczone dla bezrobotnych, absolwentów lub absolwentów centrów integracji społecznej, w wysokości zgodnej z zawartą umową, lecz nie wyższej niż sześciokrotna wysokość przeciętnego wynagrodzenia, a w przypadku gdy działalność jest podejmowana na zasadach określonych dla spółdzielni socjalnych, wysokość przyznanych bezrobotnemu środków nie może przekraczać czterokrotnego przeciętnego wynagrodzenia na jednego członka założyciela spółdzielni oraz trzykrotnego przeciętnego wynagrodzenia na jednego członka przystępującego do spółdzielni socjalnej po jej założeniu
Roboty publiczne	zatrudnienie bezrobotnego w okresie nie dłuższym niż 12 miesięcy przy wykonywaniu prac organizowanych przez powiaty – z wyłączeniem prac organizowanych w urzędach pracy – gminy, organizacje pozarządowe statutowo zajmujące się problematyką ochrony środowiska, kultury, oświaty, kultury fizycznej i turystyki, opieki zdrowotnej, bezrobocia oraz pomocy społecznej, a także spółki wodne i ich związki, jeżeli prace te są finansowane lub dofinansowane ze środków samorządu terytorialnego, budżetu państwa, funduszy celowych, organizacji pozarządowych, spółek wodnych i ich związków
Staż	nabywanie przez bezrobotnego umiejętności praktycznych do wykonywania pracy przez wykonywanie zadań w miejscu pracy bez nawiązania stosunku pracy z pracodawcą
Przygotowanie zawodowe dorosłych	instrument aktywizacji w formie praktycznej nauki zawodu dorosłych lub przyuczenia do pracy dorosłych, realizowany bez nawiązania stosunku pracy z pracodawcą, według programu obejmującego nabywanie umiejętności praktycznych i wiedzy teoretycznej
Refundacja kosztów opieki nad dzieckiem lub osobą zależną	przeznaczone dla bezrobotnych posiadających co najmniej jedno dziecko do 6 roku życia lub co najmniej jedno dziecko niepełnosprawne do 18 roku życia; może być udzielana gdy bezrobotny podejmie zatrudnienie lub inną pracę zarobkową lub zostanie skierowany na staż, przygotowanie zawodowe dorosłych lub szkolenie oraz pod warunkiem osiągnięcia z tego tytułu miesięcznie przychodów nieprzekraczających minimalnego wynagrodzenia za pracę
Umowa z agencją zatrudnienia na doprowadzenie bezrobotnego do zatrudnienia	zawierana przez starostę z agencją w celu doprowadzenia skierowanego bezrobotnego będącego w szczególnej sytuacji na rynku pracy do podjęcia zatrudnienia lub innej pracy zarobkowej na podstawie umów cywilnoprawnych, stanowiących odpowiednią pracę, przez okres co najmniej 6 miesięcy
Pożyczka na utworzenie stanowiska pracy	preferencyjna pożyczka dla pracodawców tworzących miejsca pracy dla bezrobotnych oferowana przez pośredników finansowych wybranych przez Bank Gospodarstwa Krajowego, pożyczka ta może być częściowo lub w całości umarzana
Pożyczka na podjęcie działalności gospodarczej	preferencyjna pożyczka dla bezrobotnych podejmujących działalność gospodarczą oferowana przez pośredników finansowych wybranych przez Bank Gospodarstwa Krajowego, pożyczka ta może być częściowo lub w całości umarzana; dodatkowo dla tych osób istnieje możliwość sfinansowania usług doradczych i szkoleniowych
Świadczenia przysługujące rolnikom zwalnianym z pracy	pokrycie składek na ubezpieczenia społeczne rolników w okresie pierwszych 4 kwartałów po rozwiązaniu stosunku pracy lub stosunku służbowego; sfinansowanie kosztów szkolenia w celu podjęcia zatrudnienia lub pozarolniczej działalności poza gospodarstwem rolnym; jednorazowe środki na podjęcie pozarolniczej działalności lub na zakup ziemi, nie wyłączając działalności wytwórczej lub usługowej związanej z rolnictwem

Program Aktywizacja i Integracja	do udziału kierowani są bezrobotni, dla których jest ustalony profil pomocy III, korzystający ze świadczeń pomocy społecznej, w szczególności realizujący kontrakt socjalny; w ramach programu prowadzi się reintegrację zawodową za pomocą prac społecznie użytecznych oraz reintegrację społeczną w formach: grupowego poradnictwa specjalistycznego, warsztatów trenerskich i grup wsparcia
Programy specjalne	programy wdrażane przez starostów w celu prowadzenia aktywizacji zawodowej; finansowane ze środków Funduszu Pracy po uzyskaniu pozytywnej opinii powiatowej rady rynku pracy
Programy regionalne	inicjowane przez marszałków województw, prowadzone przez wojewódzkie urzędy pracy na podstawie diagnozy regionalnego rynku pracy; finansowane ze środków Funduszu Pracy, choć mogą być wspierane z innych źródeł
Zlecanie działań aktywizacyjnych	marszałek województwa może zlecić agencji zatrudnienia pakiet działań mających na celu podjęcie i utrzymanie przez długotrwale bezrobotnego odpowiedniej pracy lub działalności gospodarczej
Bon szkoleniowy dla bezrobotnego do 30 roku życia	bon stanowi gwarancję skierowania bezrobotnego na wskazane przez niego szkolenie oraz opłacenia kosztów, które zostaną poniesione w związku z podjęciem szkolenia; przyznanie i realizacja następuje na podstawie indywidualnego planu działania oraz uprawdopodobnienia przez bezrobotnego podjęcia zatrudnienia, innej pracy zarobkowej lub działalności gospodarczej
Bon stażowy dla bezrobotnego do 30 roku życia	przyznawany na podstawie indywidualnego planu działania, stanowi gwarancję skierowania do odbycia stażu u pracodawcy wskazanego przez bezrobotnego na okres 6 miesięcy, o ile pracodawca zobowiąże się do zatrudnienia bezrobotnego po zakończeniu stażu przez okres 6 miesięcy
Bon zatrudnieniowy dla bezrobotnego do 30 roku życia	przyznawany na podstawie indywidualnego planu działania, stanowi dla pracodawcy gwarancję refundacji części kosztów wynagrodzenia i składek na ubezpieczenia społeczne w związku z zatrudnieniem bezrobotnego, któremu powiatowy urząd pracy przyznał ten bon
Bon na zasiedlenie dla bezrobotnego do 30 roku życia	przyznawany na wniosek zainteresowanego w związku z podjęciem przez bezrobotnego poza miejscem dotychczasowego zamieszkania zatrudnienia, innej pracy zarobkowej lub działalności gospodarczej
Refundacja kosztów poniesionych z tytułu opłaconych składek na ubezpieczenia społeczne	może się odbyć jednorazowo w związku z zatrudnieniem skierowanego bezrobotnego
Stypendia w okresie kontynuowania nauki	może być wypłacone bezrobotnemu bez kwalifikacji zawodowych, który w okresie 12 miesięcy od dnia zarejestrowania w powiatowym urzędzie pracy podjął dalszą naukę w szkole ponadgimnazjalnej dla dorosłych, będącej szkołą publiczną lub niepubliczną o uprawnieniach szkoły publicznej, albo w szkole wyższej, gdzie studiuje w formie studiów niestacjonarnych
Zwrot kosztów przejazdu i zakwaterowania	przyznawane do 12 miesięcy, gdy bezrobotny podejmuje pracę poza miejscem zamieszkania lub przez okres odbywania u pracodawcy stażu, przygotowania zawodowego dorosłych lub odbywania zajęć z zakresu poradnictwa zawodowego

Grant na telepracę	przyznawany pracodawcy dla skierowanego bezrobotnego rodzica powracającego na rynek pracy, posiadającego co najmniej jedno dziecko w wieku do 6 lat, lub bezrobotnego sprawującego opiekę nad osobą zależną, który w okresie 3 lat przed rejestracją w urzędzie pracy jako bezrobotny zrezygnował z zatrudnienia lub innej pracy zarobkowej z uwagi na konieczność wychowywania dziecka lub sprawowania opieki nad osobą zależną
Świadczenie aktywizacyjne po przerwie związanej z wychowaniem dziecka	przyznawany pracodawcy za zatrudnienie w pełnym wymiarze czasu pracy skierowanego bezrobotnego rodzica powracającego na rynek pracy po przerwie związanej z wychowywaniem dziecka lub bezrobotnego sprawującego opiekę nad osobą zależną, który w okresie 3 lat przed rejestracją w urzędzie pracy jako bezrobotny zrezygnował z zatrudnienia lub innej pracy zarobkowej z uwagi na konieczność wychowywania dziecka lub sprawowania opieki nad osobą zależną
Refundacja kosztów składek na ubezpieczenia społeczne za bezrobotnych do 30 roku życia podejmujących pierwszą pracę	przysługuje przez okres do 12 miesięcy w kwocie określonej w umowie, nie wyższej jednak niż połowa minimalnego wynagrodzenia za pracę miesięcznie obowiązującego w dniu zawarcia umowy, za każdego zatrudnionego bezrobotnego
Dofinansowanie wynagrodzenia za bezrobotnego 50+	przysługuje w kwocie określonej w umowie, nie wyższej jednak niż połowa minimalnego wynagrodzenia za pracę miesięcznie obowiązującego w dniu zawarcia umowy, za każdego zatrudnionego bezrobotnego; przyznawane na 12 miesięcy na bezrobotnych w wieku 50–60 lat lub 24 miesiące na bezrobotnych powyżej 60 roku życia

Tab. Z.2.1. Instrumenty aktywnej polityki rynku pracy w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://www.mpips.gov.pl/praca/instrumenty/> [Dostęp 20.08.2014]; Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. z 2004 r. Nr 99, poz. 1001, z późn. zm.).

Nazwa i cel projektu	Zadania Komisji Europejskiej	Zadania państw członkowskich
„Europejski program walki z ubóstwem” Projekt dąży do zapewnienia spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej, stanowi kontynuację idei Europejskiego Roku Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym i ma na celu zwiększenie świadomości i uznanie praw podstawowych osób ubogich i wykluczonych społecznie, dając im szansę godnego życia i aktywnego uczestniczenia w życiu społecznym.	- zmienić otwartą metodę koordynacji w zakresie włączenia społecznego i ochrony socjalnej w platformę współpracy, wzajemnej oceny i wymiany dobrych praktyk oraz w instrument służący zachęcaniu podmiotów publicznych i prywatnych do zmniejszania wykluczenia społecznego i do podejmowania konkretnych działań, między innymi z wykorzystaniem ukierunkowanego wsparcia z funduszy strukturalnych, - opracować i wdrożyć programy propagujące innowacje społeczne na rzecz osób w trudnej sytuacji społecznej, przede wszystkim poprzez dostęp do innowacyjnego kształcenia, szkoleń i możliwości zatrudnienia wśród społeczności znajdujących się w niekorzystnej sytuacji ekonomiczno-społecznej, - walczyć z dyskryminacją (np. osób niepełnosprawnych) oraz opracować nowy program na rzecz integracji migrantów i umożliwienia im pełnego wykorzystania własnego potencjału, - ocenić adekwatność i trwałość systemów ochrony socjalnej i systemów emerytalnych oraz znaleźć sposoby zapewnienia lepszego dostępu do systemów opieki zdrowotnej.	- propagować wspólne i indywidualne poczucie odpowiedzialności za walkę z ubóstwem i wykluczeniem społecznym, - opracować i przeprowadzić działania mające na celu rozwiązanie konkretnych problemów grup szczególnie zagrożonych (rodziców samotnie wychowujących dzieci, starszych kobiet, mniejszości, Romów, osób niepełnosprawnych i bezdomnych), - w pełni wykorzystywać swoje systemy ochrony socjalnej i emerytalne, aby zapewnić odpowiednie wsparcie dochodu i dostęp do opieki zdrowotnej.

„Program na rzecz nowych umiejętności i zatrudnienia” Celem projektu jest stworzenie warunków do unowocześnienia rynków pracy w związku z rosnącym poziomem bezrobocia oraz zapewnienie trwałości naszych modeli społecznych.	• opracować i zrealizować, wraz z europejskimi partnerami społecznymi, drugi etap programu flexicurity, aby znaleźć metody lepszego radzenia sobie z transformacją gospodarczą oraz walczyć z bezrobociem i zwiększyć poziom aktywności zawodowej, • dostosować ramy prawne, zgodnie z zasadami „inteligentnych regulacji”, do zmieniających się modeli organizacji pracy oraz do nowych zagrożeń dla zdrowia i bezpieczeństwa w miejscu pracy, • ułatwiać i wspierać mobilność siły roboczej w UE oraz lepiej dopasowywać popyt i podaż na rynku pracy przy odpowiednim wsparciu finansowym funduszy strukturalnych, • zwiększyć potencjał partnerów społecznych i w pełni wykorzystywać możliwości dialogu społecznego do rozwiązywania problemów na wszystkich poziomach, • zainicjować opracowanie strategicznych ram prawnych dotyczących współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia z udziałem wszystkich zainteresowanych podmiotów, • zapewnić zdobywanie i uznawanie kompetencji koniecznych do kontynuowania nauki i na rynku pracy w toku kształcenia ogólnego, zawodowego, wyższego i kształcenia dorosłych, a także opracować wspólny język i narzędzie operacyjne do celów kształcenia/szkolenia i pracy: europejskie zasady ramowe dotyczące umiejętności, kompetencji i zawodów (ESCO).	• zrealizować własne ścieżki w zakresie flexicurity zgodnie z uzgodnieniami Rady Europejskiej, aby zmniejszyć segmentację rynku pracy oraz ułatwiać zmianę i pogodzenie życia zawodowego i rodzinnego, • analizować i regularnie monitorować skuteczność działania systemów podatkowych i systemów świadczeń, tak aby praca była opłacalna, i jednocześnie usuwać czynniki zniechęcające do pracy na własny rachunek, • wspierać nowe sposoby utrzymania równowagi między życiem zawodowym a prywatnym, wspierać aktywność osób starszych oraz zwiększyć równouprawnienie płci, • wspierać i kontrolować skuteczne wprowadzanie w życie wyników dialogu społecznego, • dodać silny bodziec do realizacji europejskich ram kwalifikacji poprzez opracowanie krajowych ram kwalifikacji, • zapewnić zdobywanie i uznawanie kompetencji koniecznych do kontynuowania nauki i na rynku pracy w toku kształcenia ogólnego, zawodowego, wyższego i kształcenia dorosłych, w tym także w toku uczenia się pozaformalnego i nieformalnego, • utworzyć partnerstwo przedstawicieli świata edukacji i szkoleń oraz przedstawicieli rynku pracy, przede wszystkim włączając partnerów społecznych do planowania potrzeb w zakresie kształcenia i szkolenia.
--	---	--

Tab. Z.2.2 Projekty przewodnie w ramach priorytetu „Rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu” strategii Europa 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Komunikat Komisji Europejskiej, Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Bruksela 2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, s. 21–22.

Obszary strategiczne:	Cele strategiczne:	Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:
Sprawne i efektywne państwo	Przejęcie od administrowania do zarządzania rozwojem	Uporządkowanie kompetencji umożliwiające realizację działań rozwojowych
		Zwiększenie efektywności instytucji publicznych
		Poprawa jakości prawa
		Zapewnienie ładu przestrzennego
	Zapewnienie środków na działania rozwojowe	Modernizacja struktury wydatków publicznych
		Poprawa efektywności środków publicznych
		Zwiększenie wykorzystania środków pozabudżetowych
	Wzmocnienie warunków sprzyjających realizacji indywidualnych potrzeb i aktywności obywatela	Poprawa skuteczności wymiaru sprawiedliwości
		Rozwój kapitału społecznego
		Zwiększenie bezpieczeństwa obywatela
Utrwalenie bezpieczeństwa narodowego		

Konkurencyjna gospodarka	Wzmocnienie stabilności makroekonomicznej	Uzdrowienie finansów publicznych
		Zwiększenie stopy oszczędności i inwestycji
		Integracja ze strefą euro
		Rozwój eksportu towarów i usług
	Wzrost wydajności gospodarki	Zwiększenie produktywności gospodarki
		Wzrost udziału przemysłów i usług średnio i wysoko zaawansowanych technologicznie
		Zwiększenie konkurencyjności i modernizacja sektora rolno-spożywczego
		Poprawa warunków ramowych dla prowadzenia działalności gospodarczej
	Zwiększenie innowacyjności gospodarki	Wzrost popytu na wyniki badań naukowych
		Podwyższenie stopnia komercjalizacji badań
		Zapewnienie kadr dla B+R
		Zwiększenie wykorzystania rozwiązań innowacyjnych
	Rozwój kapitału ludzkiego	Zwiększanie aktywności zawodowej
		Poprawa jakości kapitału ludzkiego
		Zwiększanie mobilności zawodowej i przestrzennej
		Zapewnienie powszechnego dostępu do Internetu
	Zwiększenie wykorzystania technologii cyfrowych	Upowszechnienie wykorzystania technologii cyfrowych
		Zapewnienie odpowiedniej jakości treści i usług cyfrowych
		Racjonalne gospodarowanie zasobami
		Poprawa efektywności energetycznej
Spójność społeczna i terytorialna	Integracja społeczna	Zwiększenie aktywności osób wykluczonych i zagrożonych wykluceniem społecznym
		Zmniejszenie ubóstwa w grupach najbardziej nim zagrożonych
	Zapewnienie dostępu i określonych standardów usług publicznych	Podnoszenie jakości i dostępności usług publicznych
		Zwiększenie efektywności systemu świadczenia usług publicznych
	Wzmocnienie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju oraz integracja przestrzenna dla rozwijania i pełnego wykorzystania potencjałów regionalnych	Tworzenie warunków instytucjonalnych, prawnych i finansowych dla realizacji działań rozwojowych w regionach
		Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich
		Tworzenie warunków dla rozwoju ośrodków regionalnych, subregionalnych i lokalnych oraz wzmacniania potencjału obszarów wiejskich
		Zwiększenie spójności terytorialnej
	Zwiększenie efektywności transportu	Zwiększenie efektywności zarządzania w sektorze transportowym
		Modernizacja i rozbudowa połączeń transportowych
		Udrożnienie obszarów miejskich

Tab. Z.2.3. Struktura Strategii Rozwoju Kraju 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Uchwała nr 157 Rady Ministrów z dnia 25.09.2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020 (Monitor Polski 2012, poz. 882), s. 3–4.

Priorytetowy kierunek interwencji publicznej:	Planowane działania:
Zwiększenie aktywności osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem społecznym	zmiany w systemie świadczeń społecznych (stymulowanie aktywności, zintegrowane bazy danych różnych służb itp.) – lepsze dopasowanie wsparcia
	programy integracji społecznej nastawione na likwidowanie deficytów jednostek oraz wspieranie ich potencjałów
	zwiększony dostęp do rehabilitacji
	kampanie społeczne przygotowujące środowiska lokalne, pracodawców, urzędników na aktywne funkcjonowanie osób niepełnosprawnych w społeczeństwie
	program e-integracji (działania edukacyjne i zapewnienie odpowiednich treści i usług) nakierowany na grupy zagrożone wykluczeniem cyfrowym
	rozwój instrumentów legislacyjnych i finansowych wspierających ekonomię społeczną
	tworzenie warunków dla rozwoju oraz promocja aktywności zawodowej i społecznej seniorów
	zapewnienie powszechnego dostępu do wysokiej jakości edukacji na jej wszystkich etapach oraz do kultury (w tym upowszechnienie uczenia się przez całe życie, e-edukacja, edukacja kulturalna)
	wsparcie dla zwiększenia dostępności i poprawy jakości elastycznych form opieki nad dziećmi, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich i małych miast
	zwiększenie dostępności komunikacyjnej, ułatwiającej dostęp do usług oraz rynków pracy
Zmniejszenie ubóstwa w grupach najbardziej nim zagrożonych	zmiany w systemie świadczeń społecznych – lepsze dopasowanie wsparcia
	zwiększenie dostępności różnych form pomocy dla uczniów (obiady, podręczniki itp.)
	zwiększenie dostępności i poprawa jakości elastycznych form opieki nad dziećmi, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich i małych miast
	inwestycje infrastrukturalne pozwalające niepełnosprawnym na obecność w przestrzeni publicznej
	nowe programy szkolne włączające osoby niepełnosprawne
	stworzenie efektywnego systemu wynajmu mieszkań, rozwój budownictwa socjalnego, racjonalizacja zasad gospodarowania publicznym zasobem mieszkaniowym oraz zasobami towarzystw budownictwa społecznego itp.
	pierwszy etap tworzenia nowego systemu opieki nad osobami niesamodzielnymi i w podeszłym wieku – uszczelnienie i poprawa efektywności systemu
	tworzenie warunków dla rozwoju oraz promocja aktywności zawodowej i społecznej seniorów – wdrażanie modelu „srebrnej gospodarki”

Tab. Z.2.4. Działania z zakresu integracji społecznej planowane w ramach Strategii Rozwoju Kraju 2020
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Uchwała nr 157 Rady Ministrów z dnia 25.09.2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020 (Monitor Polski 2012, poz. 882), s. 112–114.

Polska, województwo	Odsetek pracujących w sektorach gospodarki w roku 2013 w %		
	rolniczy	przemysłowy	usługowy
POLSKA	12,0	30,5	57,4
dolnośląskie	5,5	34,8	59,5
kujawsko-pomorskie	15,4	30,1	54,5
lubelskie	26,5	21,8	51,7
lubuskie	8,6	33,1	58,0
łódzkie	13,1	31,6	55,2
małopolskie	11,9	31,3	56,7
mazowieckie	11,0	22,2	66,8
opolskie	11,8	36,1	51,7
podkarpackie	17,9	30,4	51,8
podlaskie	24,3	23,0	52,8
pomorskie	7,0	31,0	61,9
śląskie	2,6	39,6	57,6
świętokrzyskie	21,8	27,8	50,4
warmińsko-mazurskie	12,7	30,8	56,5
wielkopolskie	13,0	35,5	51,5
zachodniopomorskie	8,0	29,2	62,8

Tab. Z.2.5. Odsetek pracujących w poszczególnych sektorach gospodarki wg województw na podstawie BAEL w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://stat.gov.pl/bdl/> [Dostęp 25.08.2014].

Załącznik 3. Charakterystyka form prawnych podmiotów ekonomii społecznej w Polsce

Stowarzyszenie to dobrowolne, samorządne, trwałe zrzeszenia o celach niezarobkowych. Stowarzyszenie opiera swoją działalność na pracy społecznej członków, ale do prowadzenia swych spraw może również zatrudniać pracowników. Do powstania stowarzyszenia potrzebnych jest minimum 15 członków¹.

Stowarzyszenia działają w oparciu o przyjęte przez siebie statuty, które muszą respektować naczelną zasadę demokratycznego podejmowania decyzji przez najwyższy organ jakim jest walne zgromadzenie członków. Stowarzyszenia mają obowiązek posiadania zarządu (organ uprawniony do reprezentacji na zewnątrz) oraz organu nadzoru wewnętrznego, najczęściej w postaci komisji rewizyjnej.

¹ Art. 2 Ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 roku Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. 1989, nr 20, poz. 104 z późn. zm.)

Nadzór nad stowarzyszeniami pełni również starosta powiatowy lub wojewoda². Stowarzyszenie rozpoczyna swoją działalność z chwilą wpisania do Krajowego Rejestru Sądowego (KRS) do Rejestru stowarzyszeń, innych organizacji społecznych i zawodowych, fundacji oraz samodzielnych publicznych zakładów opieki zdrowotnej. Jednak stowarzyszenia, które chcą prowadzić również działalność gospodarczą, czyli stać się podmiotem ekonomii społecznej, podlegają dodatkowo wpisowi do Rejestru przedsiębiorców. Stowarzyszenia, jako organizacje non-profit nie płacą podatku dochodowego, o ile postanowią o przekazaniu zysku na cele statutowe. Stowarzyszenia mogą wyodrębnić od prowadzonej działalności gospodarczej działalność pożytku publicznego, a następnie ubiegać się o status organizacji pożytku publicznego. W ten sposób można pozyskiwać środki z odpisów 1% podatku dochodowego na rzecz takich organizacji. Dodatkowo, przy odpowiednio dobranych celach statutowych mogą ubiegać się o wpisanie na listę organizacji uprawnionych do otrzymywania nawiązek, czyli kar finansowych orzeczonych w procesie karnym, które są zasądzane wybranej przez sąd organizacji³.

Fundacją nazywamy organizację ustanowioną przez osoby fizyczne lub prawne, która ma za zadanie zbierać fundusze dla realizacji celów społecznie lub gospodarczo użytecznych, w szczególności, takich jak: ochrona zdrowia, rozwój gospodarki i nauki, oświata i wychowanie, kultura i sztuka, opieka i pomoc społeczna, ochrona środowiska oraz opieka nad zabytkami. Fundator lub fundatorzy ustanawiają fundację w formie aktu notarialnego, a następnie rejestrują w KRS. Statut fundacji określa zasady jej funkcjonowania właściwie we wszystkich zakresach, łącznie z tym czy organizacja prowadzi działalność gospodarczą oraz czy podejmowanie decyzji związane jest z jakimiś procedurami demokratycznymi. Zasady rozliczeń z podatku dochodowego, uzyskania statusu organizacji pożytku publicznego, czy otrzymywania nawiązek są w przypadku fundacji analogiczne jak dla stowarzyszeń⁴.

Najbardziej klasycznym podmiotem ekonomii społecznej jest spółdzielnia, czyli dobrowolne zrzeszenie nieograniczonej liczby osób, o zmiennym składzie osobowym i zmiennym funduszu udziałowym, które w interesie swoich członków prowadzi wspólną działalność gospodarczą. Spółdzielnia podlega wpisowi do KRS, jej majątek stanowi własność członków, których musi posiadać minimum dziesięciu (mogą to być również osoby prawne, jeśli statut nie stanowi inaczej)⁵.

Decyzje w spółdzielniach podejmowane są w demokratyczny sposób, a najwyższym organem spółdzielni jest walne zgromadzenie członków, na którym każdy z członków ma jeden głos niezależnie od wysokości wkładu w fundusz udziałowy. Członkowie spółdzielni nie ponoszą odpowiedzialności za jej zobowiązania i mają prawo do uczestniczenia w podziale wypracowanego zysku. Pozostałe or-

² Z wyłączeniem stowarzyszeń akademickich, nad którymi nadzór może sprawować rektor.

³ M. Sobczak, *Biorę sprawy w swoje ręce... Tylko w jakiej formie prawnej?*, [w:] A. Rogozińska-Pawelczyk, D. Majewski (red.), *Absolwent na rynku pracy*, WUŁ, Łódź 2011, s. 187.

⁴ A. Szustek, *Polski sektor społeczny*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2008, s. 405–405.

⁵ Art. 1, 3, 6 i 7 Ustawy z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (Dz.U. 1982, nr 30, poz. 210 z późn. zm.)

gany spółdzielni stanowią zarząd (uprawniony do reprezentowania spółdzielni na zewnątrz) oraz rada nadzorcza (organ kontroli wewnętrznej). Spółdzielnie nie mają żadnych ograniczeń, co do branży, w której działają i jeśli będą przy okazji działalności przeznaczać zyski na ważny cel społeczny można je uznać za dobry przykład przedsiębiorstwa społecznego (np. spółdzielnie inwalidów, czy spółdzielnie pracy)⁶.

Nową formą spółdzielczości pracy są spółdzielnie socjalne, które wpisano do polskiego systemu prawnego w 2004 roku⁷. Aktualnie funkcjonują w oparciu o ustawę z dnia 27 kwietnia 2006 roku o spółdzielniach socjalnych, zgodnie z którą przedmiotem działalności tych organizacji jest prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa w oparciu o osobistą pracę członków. Spółdzielnie socjalne prowadząc działalność gospodarczą, świadczą jednocześnie usługi społeczne polegające na:

- społecznej reintegracji swoich członków, przez co należy rozumieć działania mające na celu odbudowanie i podtrzymanie umiejętności uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej i pełnienia ról społecznych w miejscu pracy oraz zamieszkania,
- zawodowej reintegracji swoich członków, przez co należy rozumieć działania mające na celu odbudowanie i podtrzymanie zdolności do samodzielnego świadczenia pracy na rynku pracy⁸.

Spółdzielnia socjalna może utworzyć co najmniej pięć osób fizycznych (w tym ponad połowa zagrożonych wykluczeniem społecznym) albo dwie osoby prawne (organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego lub kościelne osoby prawne), w takim przypadku taka organizacja musi zatrudniać co najmniej 5 osób zagrożonych wykluczeniem. Zatem, można rozróżnić spółdzielnię socjalną osób fizycznych i osób prawnych (mogą występować też podmioty mieszane)⁹.

Centrum integracji społecznej (CIS) to jednostka organizacyjna, którą może utworzyć gmina lub organizacja pozarządowa, aby prowadzić działania z zakresu reintegracji społecznej i zawodowej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Jednostka ta powinna być wyodrębniona organizacyjnie i finansowo od podmiotu założycielskiego (w przypadku gmin tworzy się gospodarstwa pomocnicze), ale podmiocie założycielskim ciąży odpowiedzialność finansowa za funkcjonowanie Centrum. CIS-y prowadzą warsztaty i szkolenia umożliwiające zdobycie lub podwyższenie kwalifikacji zawodowych, praktyki i staże, a także różnorakie programy wsparcia psychologicznego, czy indywidualne programy zatrudnienia. Działalność CIS powinna przede wszystkim skupiać się na edukacji beneficjentów, ale jednym z elementów edukacyjnych może być prowadzenie działalności wy-

⁶ M. Sobczak 2011, op. cit., s. 189.

⁷ Art. 127 ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004, nr 99, poz. 1001)

⁸ Art. 2 ustawy z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, nr 94, poz. 651 z późn. zm.)

⁹ M. Sobczak 2015, op. cit., s. 176.

twórczej, handlowej, usługowej lub rolniczej. Uczestnicy szkoleń nie są przez CIS zatrudniani, ale mogą otrzymywać świadczenia integracyjne finansowane z Funduszu Pracy i wypłacane przez powiatowe urzędy pracy. Uczestnicy wykazujący szczególne zaangażowanie i postępy mogą otrzymać również premię integracyjną. Utworzenie i pierwsze trzy miesiące działalności CIS są finansowane ze środków marszałka województwa, a w dalszej działalności Centra muszą liczyć na dotacje ze środków gminy lub UE albo finansować się z zysków z prowadzonej działalności¹⁰. Zadaniem CIS jest przygotowanie osób objętych pomocą do podjęcia pracy na otwartym rynku pracy lub chociaż w formach zatrudnienia wspieranego.

Klub integracji społecznej (KIS) jest wyodrębnioną jednostką organizacyjną gminy, ośrodka pomocy społecznej lub organizacji pozarządowej, na takich samych zasadach, jak wcześniej omówione CIS-y. Działalność związana jest z pomocą dla indywidualnych osób i ich rodzin w sytuacji zagrożenia wykluczeniem społecznym, aby umożliwić odbudowanie i podtrzymanie umiejętności uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej, powrót do pełnienia ról społecznych w miejscu zamieszkania lub pracy oraz w podniesieniu kwalifikacji zawodowych. Proces reintegracji w KIS przebiega w wielu wymiarach, m. in. społecznym, kulturowym, psychologicznym, zawodowym, czy obywatelskim, a jego celem jest przygotowanie do dalszych etapów reintegracji społeczno-zawodowej, np. w CIS czy spółdzielniach socjalnych. KIS realizuje dla swoich podopiecznych działania terapeutyczne, edukacyjno-pomocowe, poradnictwo prawne oraz działania zatrudnieniowe, wśród nich organizowanie robót publicznych, przygotowanie do udziału w zajęciach CIS, przygotowanie do podjęcia zatrudnienia wspieranego i pomoc formalno-prawną przy organizowaniu spółdzielni socjalnej¹¹.

Zakład Aktywności Zawodowej (ZAZ), działa na zasadach podobnych jak dla KIS i CIS, tzn. jest wyodrębnioną organizacyjnie i finansowo jednostką tworzoną w celu zatrudnienia osób niepełnosprawnych o orzeczonym znacznym lub umiarkowanym stopniu niepełnosprawności. ZAZ może być utworzony przez gminę, powiat lub każdą organizację społeczną, w której celach statutowych jest zapisana rehabilitacja społeczno-zawodowa osób niepełnosprawnych. Utworzenie i funkcjonowanie ZAZ może być dofinansowane ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON), zgodnie z podpisaną umową, i tak: dofinansowanie utworzenia nie może przekroczyć 65% kosztów, a dofinansowanie działalności 90% kosztów. Utworzenie ZAZ jest jednak kosztowne, gdyż pomieszczenia Zakładu muszą być dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych w nim zatrudnionych, a ZAZ musi zatrudniać przynajmniej 70% niepełnosprawnych, z czego przynajmniej 65% o znacznym stopniu niepełnosprawności. ZAZ prowadzi działalność gospodarczą, a z dochodów z działalności i zwolnień

¹⁰ J. Koral, *Podmioty ekonomii społecznej. Centra integracji społecznej*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2008, s. 2–7.

¹¹ Ministerstwo Polityki Społecznej, *Tworzenie i funkcjonowanie Klubu Integracji Społecznej*, Warszawa 2005, s. 4–7.

podatkowych Zakład tworzy fundusz aktywności, z którego środki przeznacza na zakup sprzętu, szkolenia, czy remonty mieszkań niepełnosprawnych, które mają podnieść ich zdolność do pracy¹².

Warsztaty Terapii Zajęciowej (WTZ) to kolejny przykład podmiotu ekonomii społecznej, który jest wyodrębniony z innej organizacji posiadającej osobowość prawną. Zakładany jest w celu aktywnego wspomagania procesu rehabilitacji zawodowej i społecznej osób niepełnosprawnych oraz stwarzania osobom niepełnosprawnym niezdolnym do podjęcia pracy możliwości rehabilitacji społecznej i zawodowej w zakresie pozyskania lub przywrócenia umiejętności niezbędnych do podjęcia zatrudnienia. Dla realizacji powyższych celów wykorzystuje się techniki terapii zajęciowej zmierzające do usamodzielnienia się uczestników, poprzez wyposażenie ich w umiejętności wykonywania czynności życia codziennego oraz zaradności osobistej, a także rozwijania psychofizycznych sprawności oraz podstawowych i specjalistycznych umiejętności zawodowych, umożliwiających uczestnictwo w szkoleniu zawodowym albo podjęcie pracy. Uczestnikami WTZ mogą być osoby z prawnie potwierdzonym statusem niepełnosprawności, niezdolne do podjęcia pracy. Terapia jest dostosowana do indywidualnych potrzeb uczestnika, a jej zakończenie powinno przygotować osobę niepełnosprawną do podjęcia zatrudnienia i kontynuowania rehabilitacji zawodowej w warunkach pracy chronionej lub na przystosowanym stanowisku pracy. Utworzenie WTZ może być w 70% sfinansowane przez PFRON, a działalność w 90%. Pozostałe środki powinien zapewnić samorząd lokalny¹³.

Spółki non-profit działają w formie spółek kapitałowych (akcyjnych lub z o.o.), których statut (umowa) może zakładać inne cele, niż osiąganie zysku, tj. cele społeczne. Zapisy statutu powinny zakładać, że zyski z działalności gospodarczej nie mogą podlegać podziałowi między udziałowców tylko mają być przeznaczane na cele statutowe. Spółki takie mogą się ubiegać również o status organizacji pożytku publicznego (jak stowarzyszenia, czy fundacje) wraz ze wszystkimi przywilejami z tego wynikającymi. Jeśli spółka ma status organizacji pożytku publicznego, to w odniesieniu do prowadzonej przez nią działalności pożytku publicznego przysługuje jej zwolnienie z podatku dochodowego od osób prawnych, podatku od nieruchomości, podatku od czynności cywilnoprawnych, opłaty skarbowej, opłat sądowych. Spółka posiadająca status organizacji pożytku publicznego może też na zasadach określonych w odrębnych przepisach, nabywać na szczególnych warunkach prawo użytkowania nieruchomości będących własnością Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego¹⁴.

Banki spółdzielcze, czyli będące spółdzielniami, są najliczniejszą grupą ban-

¹² <http://www.niepelnospawni.gov.pl/zatrudnienie-osob-niepelnospaw-/zaklady-aktywnosci-zawodowej/> [Dostęp 22.05.2014].

¹³ <http://www.niepelnospawni.gov.pl/rehabilitacja-spoeczna/warsztaty-terapii-zajeciowej/> [Dostęp 22.05.2014]

¹⁴ <http://www.ekonomiaspoeczna.pl/x/672516> [Dostęp 22.05.2014].

ków działających w Polsce, funkcjonującą nieprzerwanie od ponad 150 lat. W tym czasie same banki, jak i ich działalność, podlegały wielu przeobrażeniom, które wynikały z warunków rynkowych oraz regulacji prawnych. Zmieniły się z małych podmiotów nastawionych na kredytowanie własnych członków w banki o uniwersalnym charakterze coraz odważniej wykraczające poza obszar lokalny¹⁵. Małe banki spółdzielcze mogą prowadzić działalność tylko na obszarze powiatu, gdzie mają siedzibę lub miały placówki przed grudniem 2000 roku, a wraz ze wzrostem funduszy własnych, bank może rozszerzać działalność na województwo czy kraj. Banki spółdzielcze mogą świadczyć usługi dowolnym klientom, choć ich statut może zastrzegać ograniczenie świadczeń niektórych usług tylko do udziałowców¹⁶. Aby rozłożyć ryzyko związane z działalnością oraz umożliwić finansowanie dużych inwestycji, banki spółdzielcze zrzeszyły się w dwóch dużych grupach bankowych, których są udziałowcami: Spółdzielczej Grupie Bankowej (SGB) oraz Banku Polskiej Spółdzielczości S.A. (BPS)¹⁷. Ze względu na działalność w formie spółdzielni organizacje te nie są nastawione na maksymalizację zysku, tylko pomoc w realizacji celów swoich udziałowców (członków spółdzielni).

Spółdzielcze kasy oszczędnościowo-kredytowe (SKOK) są spółdzielniami, których celem jest gromadzenie środków pieniężnych wyłącznie swoich członków, udzielanie im pożyczek i kredytów, przeprowadzanie na ich zlecenie rozliczeń finansowych oraz pośredniczenie przy zawieraniu umów ubezpieczenia¹⁸. SKOK to grupa ludzi połączonych wspólną więzią o charakterze zawodowym lub organizacyjnym: pracownicy zatrudnieni w tym samym zakładzie pracy, czy osoby należące do tej samej organizacji społecznej lub zawodowej. Członkami Kas mogą być również działające wśród ww. osób organizacje, jak: jednostki organizacyjne kościołów i związków wyznaniowych posiadające osobowość prawną, spółdzielnie, związki zawodowe oraz wspólnoty mieszkaniowe. SKOK-i działają w Polsce od 1992 roku, choć odwołują się do przedwojennych tradycji. Podobne organizacje zwane uniami kredytowymi działają w 101 krajach i skupiają ponad 200 mln osób. Istotna jest rola społeczna jaką pełnią Kasy, gdyż obsługują wiele osób, które bez możliwości korzystania z usług SKOK byłyby pomijane w dostępie do części usług finansowych, zwłaszcza kredytów¹⁹.

Towarzystwo Ubezpieczeń Wzajemnych (TUW) jest jedną z dwóch dopuszczalnych form prowadzenia działalności ubezpieczeniowej w Polsce²⁰. Działalność

¹⁵ A. Zalczewicz, *Bank spółdzielczy. Aspekty prawne tworzenia i funkcjonowania*, Oficyna Wolters Kluwer Business, Warszawa 2009, s. 17.

¹⁶ Rozdział 2 ustawy z dnia 7 grudnia 2000 r. o funkcjonowaniu banków spółdzielczych, ich zrzeszaniu się i bankach zrzeszających (Dz.U. 2000, nr 119, poz. 1252 z późn. zm.)

¹⁷ D. Gajowiak, *Działalność marketingowa w spółdzielczym sektorze bankowym i jej specyfika*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing” Nr 3 (52)/2010, s. 13.

¹⁸ Art. 2 i 3 ustawy z dnia 5 listopada 2009 r. o spółdzielczych kasach oszczędnościowo – kredytowych (Dz.U. z 2012 r., poz. 855, z późn. zm.)

¹⁹ <http://www.skok.pl/o-skok/co-to-jest-skok> [Dostęp 27.05.2014]

²⁰ Podstawową formą prawną jest spółka akcyjna.

ubezpieczeniowa na zasadach wzajemności nie jest nastawiona na maksymalizację zysku postawionego do dyspozycji akcjonariuszy, a na zaspokojenie potrzeb osób ubezpieczonych. Historia wzajemności ubezpieczeniowej sięga w Polsce jeszcze XVIII wieku, a organizacje te były bardzo popularne do II wojny światowej. Najbardziej znanym T UW tamtego okresu był Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych, który po wojnie wraz z pozostałymi towarzystwami upaństwowiono przekształcając w PZU²¹. T UW-y zostały reaktywowane w Polsce w roku 1990 po 38 latach przerwy od nacjonalizacji. Towarzystwa mają szereg zalet, szczególnie związanych z brakiem sprzeczności interesów właścicieli i klientów Towarzystwa, co przejawiać się powinno w harmonijnym kierowaniu firmą, nie rozbudowanym nadmiernie aparatem urzędniczym, ograniczonymi kosztami, czy znacznie ograniczonym prawdopodobieństwem występowania zjawiska przestępczości i co najważniejsze interesy ubezpieczonych i uprawnionych powinny być przestrzegane znacznie lepiej aniżeli w spółkach akcyjnych. Mimo tych zalet znaczenie T UW-ów na Polskim rynku ubezpieczeń jest wciąż niewielkie²². Towarzystwa nastawione są głównie na świadczenie usług dla swoich członków, a zawarcie umowy ubezpieczenia powinno być związane z nabyciem członkostwa w T UW, choć statut może zezwalać również na ubezpieczanie podmiotów zewnętrznych, lecz składki od takich podmiotów nie mogą przekraczać 10% sumy składek Towarzystwa²³.

Lokalną Grupę Działania (LGD) tworzą przedstawiciele sektorów: publicznego (władze samorządowe), gospodarczego (przedsiębiorcy) i społecznego (organizacje pozarządowe). Zadaniem LGD jest opracowanie i wdrożenie lokalnej strategii rozwoju poprzez realizację zgodnych z nią przedsięwzięć. Grupa realizuje strategię poprzez działania własne oraz pośrednictwo w dofinansowywaniu inicjatyw innych podmiotów na danym terenie, o ile są zgodne z przyjętą strategią. Idea przyświecająca takiemu rozwiązaniu opiera się o założenie, że członkowie LGD wiedzą najlepiej, w jakim kierunku powinien rozwijać się obszar objęty lokalną strategią rozwoju. Lokalne grupy działania funkcjonują najczęściej w formie prawnej stowarzyszenia lub fundacji²⁴.

Ostatnią ważną grupę podmiotów ekonomii społecznej znajdziemy pośród kościelnych osób prawnych. Celem wielu organizacji związanych z kościołem, poza promowaniem kultu i wiary, jest prowadzenie szeroko pojętej działalności społeczno-gospodarczej. Najbardziej znaną organizacją Kościoła Katolickiego jest Caritas, który prowadzi działalność dobroczynną, ale również zdarza się prowadzić działalność gospodarczą (np. w Łodzi pod postacią ZAZ). Jednak

²¹ https://www.tuw.pl/PL/czym_jest_wzajemnosc_.html [Dostęp 27.05.2014]

²² S. Rogowski, *Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych – przyszłość czy relikty rynku ubezpieczeniowego w Polsce*, <http://www.rzu.gov.pl/publikacje/artykuly-pracownikow-i-wspolpracownikow/all> [Dostęp 28.05.2014]

²³ Art. 44 ustawy z dnia 22 maja 2003 r. o działalności ubezpieczeniowej (Dz.U. 2003, nr 124, poz. 1151 z późn. zm.)

²⁴ <http://www.arimr.gov.pl/aktualnosci/artykuly/lokalne-grupy-dzialania-przyjmuj-a-wnioski-o-wsparcie-inwestycji-z-prow-2007-13-kopiu-j-1-1.html> [Dostęp 28.05.2014]

podobna działalność może być prowadzona przez: struktury kościelne różnych szczebli, duszpasterstwa, instytuty zakonne i świeckie, czy Papieskie Działa Misyjne. Oprócz kościelnych osób prawnych, w otoczeniu kościoła funkcjonuje również szereg podmiotów z nim powiązanych, jak fundacje, stowarzyszenia czy spółdzielnie, jednak ich działalność regulują przepisy ogólne²⁵.

²⁵ M. Rogaczewska, *Obrzeża sektora. Osoby prawne i jednostki organizacyjne działające na podstawie przepisów o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego RP, których cele obejmują działalność pożytku publicznego*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2005, s. 4–6.

Spis tabel

Tab. 1.1. Obszary i symptomy wykluczenia społecznego	16
Tab. 1.2. Najczęstsze przyczyny i skutki wykluczenia społecznego	18
Tab. 1.3. Wskaźniki wykluczenia społecznego opracowane przez Komisję Europejską na szczycie w Laeken w 2001 r.	27
Tab. 1.4. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem przed i po określeniu w dochodach transferów społecznych oraz skuteczność systemów zabezpieczenia społecznego w Unii Europejskiej wg krajów w latach 2010–2013 dla relatywnej granicy ubóstwa – 60% mediany ekwiwalentnych dochodów gospodarstw domowych do dyspozycji w danym kraju	33
Tab. 1.5. Wskaźnik kwintalowego zróżnicowania dochodów oraz wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym w latach 2010–2013 w Unii Europejskiej wg krajów	36
Tab. 1.6. Wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących i stopa bezrobocia długotrwałego w Unii Europejskiej w latach 2010–2013	39
Tab. 1.7. Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia i stopa bezrobocia trwałego w Unii Europejskiej w latach 2010–2013	40
Tab. 1.8. Częstotliwość przypisywania poszczególnych stopni wykluczenia społecznego według krajów w 2013 roku	44
Tab. 1.9. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po określeniu w dochodach transferów społecznych w Polsce wg województw w latach 2010–2013 dla relatywnych granic ubóstwa	47
Tab. 1.10. Stopa bezrobocia długotrwałego na podstawie BAEL i wskaźnik gospodarstw domowych bez osób pracujących w Polsce wg województw w latach 2010–2013	48
Tab. 1.11. Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia względem powiatów w ramach województw w Polsce w latach 2010–2013 według danych rejestrowych	49
Tab. 1.12. Częstotliwość przypisywania poszczególnych stopni wykluczenia społecznego w Polsce według województw w 2013 roku	52
Tab. 2.1. Trzy wymiary inkluzji społecznej	56
Tab. 2.2. Strategie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu	58
Tab. 2.3. Korzyści z pracy zawodowej	61
Tab. 2.4. Wady i zalety aktywnej polityki rynku pracy	65
Tab. 2.5. Wskaźniki integracji społecznej Strategii Rozwoju Kraju 2020	74

Tab. 2.6. Cele operacyjne i strategiczne kierunki działań w ramach filaru Spójność społeczna Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020	79
Tab. 2.7. Stopa bezrobocia rejestrowanego w Polsce w latach 2010–2013 wg województw	81
Tab. 2.8. Stopa bezrobocia rejestrowanego w roku 2013 w województwie łódzkim wg powiatów	82
Tab. 2.9. Liczba nowo utworzonych i zlikwidowanych miejsc pracy w Polsce wg województw w latach 2010–2013	83
Tab. 2.10. Współczynnik aktywności ekonomicznej oraz wskaźnik zatrudnienia w Polsce w latach 2010–2013 wg województw na podstawie BAEL	84
Tab. 2.11. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w Polsce wg województw jako odsetek średniej krajowej w latach 2010–2013	85
Tab. 3.1. Podział podmiotów ekonomii społecznej	91
Tab. 3.2. Kryteria ekonomiczne i społeczne definicji przedsiębiorstwa społecznego wg EMES Network	93
Tab. 3.3. Podstawowe komponenty charakteryzujące przedsiębiorstwa społeczne	94
Tab. 3.4. Liczba podmiotów ekonomii społecznej wg typów organizacji w krajach Unii Europejskiej (dane szacunkowe dla okresu 2005–2011)	103
Tab. 3.5. Zatrudnienie w podmiotach ekonomii społecznej w krajach UE28 w latach 2009/2010	104
Tab. 3.6. Dopuszczalne formy prawne podmiotów ekonomii społecznej w Polsce (wg stanu prawnego na 30.06.2014 r.)	106
Tab. 3.7. Najważniejsze obszary działalności stowarzyszeń i fundacji w 2012 r. (w %) .	111
Tab. 3.8. Charakterystyka sektora spółdzielczego w Polsce (dane dla lat 2011–2013) .	112
Tab. 3.9. Schemat Wieloletniego Planu Działań na Rzecz Rozwoju i Upowszechniania Ekonomii Społecznej w Województwie Łódzkim na lata 2013– 2020	124
Tab. 3.10. Liczba podmiotów ekonomii społecznej w województwie łódzkim w grudniu 2013 i maju 2014	128

Spis rysunków

Rysunek 1.1. Współczynnik Giniego	30
Rysunek 2.1. Schemat realizacji Strategii Europa 2020 na gruncie subregionalnym	72
Rysunek 2.2. Wizja rozwoju i misja województwa łódzkiego	77
Rysunek 2.3. Schemat realizacji Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020	78
Rysunek 3.1. Systemowe usytuowanie ekonomii społecznej	89
Rysunek 3.2. Struktura Zintegrowanego Systemu Wsparcia Ekonomii Społecznej	109
Rysunek 3.3. System reintegracji zawodowej w Polsce oparty o podmioty ekonomii społecznej	121

Spis załączników

Rysunek Z.1.1. Schemat obszarów bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego	141
Tab. Z.1.1. Siedem teoretycznych obszarów bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego	141
Tab. Z.1.2. Wpływ systemów zabezpieczenia społecznego na zagrożenie wykluczeniem społecznym	142
Tab. Z.1.3. Wartość minimum egzystencji wg różnych rodzajów gospodarstw domowych w 2013 roku	142
Tab. Z.1.4. Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa oraz stopa zagrożenia ubóstwem zakotwiczona w czasie dla granicy ubóstwa z roku 2005 w latach 2010–2013 w Unii Europejskiej wg krajów	144
Tab. Z.1.5. Współczynnik Giniego w Unii Europejskiej w latach 2010–2013	145
Tab. Z.1.6. Wskaźnik dalszego trwania życia w momencie narodzin dla kobiet i mężczyzn w latach 2010–2013 oraz wskaźnik samooceny stanu zdrowia w latach 2010–2013 w Unii Europejskiej wg krajów	146
Tab. Z.1.7. Młodzież nie kontynuująca nauki oraz odsetek osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne wśród osób w wieku 25–64 lata w Unii Europejskiej w latach 2010–2013	147
Tab. Z.1.8. Wartości graniczne dla wskaźników wykluczenia społecznego pomiędzy stopniami zagrożenia wykluczeniem społecznym dla roku 2013 w UE	148
Tab. Z.1.9. Klasyfikacja krajów Unii Europejskiej według stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym na podstawie wskaźników dla 2013 roku	149
Tab. Z.1.10. Współczynnik skolaryzacji netto w grupie wiekowej 16–18 lat dla osób uczęszczających do szkół ponadgimnazjalnych w Polsce wg województw w latach 2010–2013	152
Tab. Z.1.11. Wskaźnik przeciętnego dalszego trwania życia w momencie narodzin w Polsce wg płci i województw w latach 2010–2013	152
Tab. Z.1.12. Wartości graniczne dla wskaźników wykluczenia społecznego pomiędzy stopniami zagrożenia wykluczeniem społecznym dla roku 2013 w Polsce.	153
Tab. Z.1.13. Województwa według stopnia zagrożenia wykluczeniem społecznym dla poszczególnych wskaźników w 2013 roku	154
Tab. Z.2.1. Instrumenty aktywnej polityki rynku pracy w Polsce	155
Tab. Z.2.2. Projekty przewodnie w ramach priorytetu „Rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu” strategii Europa 2020	158
Tab. Z.2.3. Struktura Strategii Rozwoju Kraju 2020	159

Tab. Z.2.4. Działania z zakresu integracji społecznej planowane w ramach Strategii Rozwoju Kraju 2020	161
Tab. Z.2.5. Odsetek pracujących w poszczególnych sektorach gospodarki wg województw na podstawie BAEL w 2013 roku	162
Załącznik 3. Charakterystyka form prawnych podmiotów ekonomii społecznej w Polsce	162